

**Ilm kelajagimiz
ravnaqidir**

№-2. 2023

**СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР
SURKONDARYO: ILM VA TAFAKKUR
СУРХАНДАРЬЯ: НАУКА И МЫШЛЕНИЕ
SURKHANDARYA: SCIENCE AND CONTEMPLATION**

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ҲУДУДИЙ ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ТРАНСФЕРИ МАРКАЗИ ҲАМДА СУРХОНДАРЁ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ЦЕНТРА РЕГИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ТРАНСФЕРА
ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ЦЕНТРА РАЗВИТИЯ НАУКИ И
ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИ

SURKHANDARYA REGIONAL TERRITORIAL INNOVATION ACTIVITY AND TECHNOLOGY
TRANSFER AND SURKHANDARYO SCIENTIFIC JOURNAL OF SCIENCE AND
TECHNOLOGY DEVELOPMENT CENTER

Илм келажасгимиз равнақидир

СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР
SURXONDARYO: ILM VA TAFAKKUR
СУРХАНДАРЬЯ: НАУКА И МЫШЛЕНИЕ
SURKHANDARYA: SCIENCE AND
CONTEMPLATION

Илмий мақолалар журнали

N-2 2023

ТАЪСИСЧИЛАР;
СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ХУДУДИЙ ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР ТРАНСФЕРИ
МАРКАЗИ ҲАМДА СУРХОНДАРЁ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ
ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

Ҳар чорақда 1 марта чиқади.

**Jurnal 25-05-2020 yil. №11-079
raqami bilan ro'yxatga olingan.**

O'zbekiston Respublikasi OAK ning 2021 yil
12 dekabrda № 01-06/25-04 raqamli xati
asosida ro'yxatga olingan.

Ommaviy axborot vositasi davlat
ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risida
GUVONNOMA N-11-079.

My.gov.uz. Yagona interaktiv. davlat
xizmatlari portali.
N 8102-325e-cd96-f50a-53b3-3119-7970

Hujjat yaratilgan sana: 2020-05-25.

Ariza raqami: 19051279.

НАШР ИНДЕКСИ 190-111.

ЖУРНАЛ «ADAD PLYUS» МЧЖ
матбаа бўлимида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани,
Бунёдкор кўчаси 28-уй.
Босишга рухсат этилди: 22.05.2023.
Қоғоз бичими 60x84 1/8.
Босма табоғи 12,0. Офсет босма.
Офсет қоғози. Адади 100.
Баҳоси келишилган нархда.
Буюртма № 19.

Техник ходимлар:
Хидиров Холмат
Мамаражабов Ғайрат
Умаров Икром
Саҳифаловчи:
Қўшоқова Моҳигул

Таҳририят манзили: Сурхондарё вилояти
Термиз шаҳри "Баркамол авлод" кўчаси 43 уй.
tursunovsafullo12@mail.ru
Тел: 876 223 07 66.
+99 891 577 90 50,
+99 894 200 49 55,
+99 891 229 22 29.

Бош муҳаррир:

Главный редактор:

Chief Editor:

Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич
Тарих фанлари доктори, профессор
Термиз давлат университети

Бош муҳаррир ўринбосари:

Заместитель главного редактора:

Deputy Chief Editor:

Қобулов Эшболта Атамуродович
Тарих фанлари доктори, Термиз давлат
университети, Педагогика институти директори
Журналнинг илмий котиби:
Умуркулов Бекпўлат филология фанлари
доктори, Термиз давлат университети

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Марахимов Авазжон
Тўраев Назар
Муртазоева Раҳбархон
Сагдуллаев Анатолий
Абдуллаев Улуғбек
Ашуров Адхам
Дониёров Алишер
Шамсиддинов Рустам
Эшов Баходир
Обломуродов Наим
Муҳаммадиев Раҳмон
Эргашева Юлдуз
Бўриев Очил
Давлатова Саодат
Ғоффоров Шокир
Худойқулов Абдулла
Пардаев Тошкенбой
Рахимов Ғанишер
Холмўминов Жуманазар
Турсунов Нурулло
Холмўминов Хусан
Тўхтаев Абдуғани
Хайитов Шодмон
Ирискулов Олимжон
Саидов Илхом
Якубова Диларам
Саидов Бахтиёр
Акчаев Фаррух

ЖАМОАТЧИЛИК

КЕНГАШИ:

Турдиев Тоштемир
Убайдуллоева Барно
Қурбонова Манзилла
Раҳмонов Фахриддин
Ёрматов Фахриддин
Чориев Рўзимурод
Қосимов Асрориддин
Воҳидов Шодмон
Қодирова Дилбар
Раҳимов Баходир
Юнусова Хуршида
Тўраев Хайит
Хасанова Нодира
Бобожонова Дилором
Эшонкулов Абдужаббор
Алланов Қилич
Тилекулов Гаухар
Аликулов Рустам
Мирзаев Ибодулло
Панжиев Нормамат
Жабборова Шоира
Чориев Иргаш
Ҳотамов Очилди
Турсунов Жавли
Файзуллаева Мавлуда
Туропова Моҳдил

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ФАНИ РИВОЖИНИНГ ФИДОЙИ, КОМИЛ, ДОНИШМАНД, ВАТАНПАРВАР УСТОЗИ

Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич,
Термиз давлат университети
Жаҳон тарихи кафедраси мудир,
тарих фанлари доктори, профессор

“Ҳамма баракатларнинг калити сабрдадир”.
Варроқ Термизий

Саидов Илҳомжон Муҳиддинович камтарин, пок қалби, одил, саховатли, теран фикрли, ўз сўзига эга, саловатли, шогирдлар ёнида тоғ, дўстлар даврасида безак бўлган устоздир. Илм-дунёни безайди, илм-жамият тараққиётининг пойдевори, илм - ҳақиқатни яхши кўради, илм бор жойда ғийбат бўлмайди. Илмли одам ҳамиша кадр топган, чунки донишманд инсонлар Ватан равнақи йўлида шойиста хизматлари билан эл ардоғига сазовор этилган. Билимдон донишмандлар ўз ватанларининг довруғини дунёга ёйган, илм билан ватанларини бошқа ватанларга танитган. Халқимизнинг ана шундай комил фарзанди-Ўзбекистон тарихининг билимдонларидан бири, Ўзбекистон тарихининг Иккинчи жаҳон уруши ва халқаро муносабатларни ўрганиш борасида ўзига хос мактаб яратган олим тарих фанлари доктори, профессор Саидов Илҳомжон Муҳиддиновичдир.

Саидов Илҳомжон Муҳиддинович зиналарни бошланғич пойдеворидан бошлаб, ҳар қандай жихатларига эътибор берадиган, фан саҳифаларига жиддий қарайдиган, ўйлаган фикрларини обдон текширадиган, етти ўлчаб бир кесадиган, исботни талаб қиладиган кескин тадқиқотчига айланди. Улуғ ажодимиз-ирфон фалсафасининг мумтоз вакилларида бири Азизиддин Муҳаммад Насафий айтадиларки, **“Дарахтнинг барча камолот босқичлари уруғидадир. Фақат миришкор боғбоннинг тарбияти ва парвариши лозимдир, токи уруғ дарахт бўлиб, рўёбга чиқсин. Шу каби поклик ва гўзал ахлоқ, илм ва маърифат, сир-асрор кашф бўлиши, нурларнинг зуҳури барчаси – инсон зотида мавжуддир. Фақат донишманд суҳбати, тарбият ва парвариш лозимдир, токи булар тўлиқ юзага чиқсин”¹**

Бу иқтибосни бежиз келтирмадик. Бинобарин, биз қуйида ҳаёт йўли ва илмий-ижодий фаолияти ҳақида фикр юритадиган устозимиз – тарих фанлари доктори, профессор И.Саидов ҳам айнан донишмандлар, комил устозлар суҳбатидан баҳра ва баракот, илм ва тарбия олиб, яхши инсон ҳамда забардаст олим сифатида камол топган зиёлиларимиздандир.

Саидов Илҳомжон Муҳиддиновичнинг ҳаёт фаолияти чизгиларида шундай ҳикмат бор; **“Ўн саккиз минг оламда сон-саногии йўқ мавжудотлар орасидан фақат инсонга шундай юксак мақом берилиб, теварак-атрофимиздаги барча жонли-жонсиз нарсалар унга бўйсундириб қўйилган экан, бутун вужудимиз билан ва ҳар бир олган нафасимизда Оллоҳга шукроналар қилишимиз керак”**. Унинг юрагида эса **“Коинотни яратган раҳмли эгам Аллоҳим қайд этган бутун борлиқдан баҳра топиш, файзу-футуҳ олиш ва камолотга эришиш учун инсонга, унинг жисму-жонига ва руҳиятига бетакрор неъматлар ато этилган”**. *Улуғ Термизий аллома Абу Исо Имом ат-Термизий илмни Аллоҳ ва ўз қалбига бағишлаганларга алоҳида эътибор бериб; “Илмга берилган кишилар қанчалик кўп ўқийса, шунчалик кам билишини ҳис этадилар, илмсиз кишилар эса ўзларини доно санашади” деб изоҳ берганда бутун ҳаётини ва ижодини ҳамиша илмга бағишлаган устозга нисбатан айтилган ҳақ. Инсон илм туфайли*

¹ Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Форс тилидан Олим Давлат таржимаси // Тафаккур, 2015, 3-сон. – 74-бет.

буюклик сари илдам қадам ташлаб мақсадга эргашади. Менинг қадрдоним, устозим Саидов Илҳомжон Муҳиддинович. шундай буюк олим, камтарин устозлигини илк бор 1985 йилда илмий тадқиқот ишларини олиб бораётган давримда Самарқанд давлат университети Тарих факультетида таниганман. Ўшанда устоз Саидов Илҳомжон Муҳиддинович тарихга шундай баҳо берган эдики, Ватанни, халқни келажак тақдири авваломбор тинчликга тааллуқли, Иккинчи жаҳон урушида Ўзбекистонликларни иштироки шундан далолат берадики, бу тинчлик учун кураш бизнинг шонли тарихимизда фақат тарих фани туфайли абадий хотирада қолади. деб айтган эдилар. Республикамизда таниқли тарихчи олим, вилоят ва республика тарих фани ривожига муносиб ҳисса қўшаётган Саидов Илҳомжон Муҳиддинович шогирдлари учун ўз мактабини ярата олган устоздир. Тарих фанига шариф (азиз ва муқаррам)лик мақомини бериб, Самарқанд давлат университети мактабини асосчиларидан бирига айланди. Шариф бўлиш фақат инсонгагина берилганлиги учун ҳам Саидов Илҳомжон Муҳиддиновични иймон-этиқодли бўлишни, қалбни поклаш, ирфон соҳиби бўлиш, вақтни ғанимат билиш, беҳуда кетган ҳар бир дақиқа учун афсусланиш, нафс, таъма домига тушмаслик, шайтоний ҳою-ҳавас ва гуноҳ ишлардан узоқда бўлиш каби мажбуриятлар ҳам унинг зиммасига юклаб қўйилди. Илмда булоқ, устозга қўнгли тоза таъзимда, эшитувчи, шогирдларга талабчан, ўрни келганда шогирдга раҳмсиз, уни илм олишга мажбурлайдиган тафаккурли тарихчи олим. Самарқанд давлат университетининг салоҳиётига муносиб ҳисса қўшаётган забардаст олим, фан соҳасида катта босимга эга, университетининг ташкилий-тарбиявий, раҳбарлик салоҳиётига мунтазам ҳисса қўшиб Илҳом Саидов деган улуғ номга эга бўлди. Дўстларга меҳрибон, шогирдларга раҳнома бўлиб қандай вазият бўлмасин уларни ёнида маслаҳатчи, таянч, суянчиқ бўлмоқда, шу туфайли ҳамма дўстлар Илҳом Саидовни жуда ҳурмат қилади. Керак бўлса хизматига тайёр, устоз қалбида онг, ақл, сўзлаш, кўриш, эшитиш, сезиш, ҳис қилиш, англаш, муаммо, мулоҳаза тасаввур, тафаккур, фикрлаш ва бошқалар жамланган.

Буюк аллома Хожа Самандар Термизий изоҳ берганидек; “Азизим қобилиятли кишиларга эътибор бер! Истеъдодсиз кишиларни эса ота-боболарининг хизмати эвази учун. зинҳор ардоқлама!” деган ҳикматга Илҳом Саидовнинг ҳамиша эътибор берадиган кундалик шиоридир. Саидов Илҳомжон Муҳиддинович. ҳамиша Ўзбекистон олимлари издоши, ҳамкасблари фикрдоши, ўз шогирдларнинг илҳомчиси, ҳамиша дўст ва баҳсли мунозарали олимдир. Унинг қалбида Хожа Самандар Термизийнинг бир ҳикмати бор: *“Қадрли дўст! Чин инсон бўлишга интил! Яхши кишилар суҳбатида бўлиб, тажрибанг хазинасини донишмандлик билан бойит”*. Саидов Илҳомжон Муҳиддинович тарих мактабини чинакам шайдоси, юртсевар, илмпарвар ва вилоят тарихи тадқиқотининг жонкуяр фидойиларидан бири ҳамдир.

Илҳом Саидов мазкур соҳадаги 53 йиллик педагоглик фаолиятида самарали устоз-шогирд мезонига амал қилиб, ўқув-услубий йўналишга ҳақиқий педагоглик маҳоратини ишга солиш, илмий ва маънавий ҳаётида ибрат олиш, ташаббускор, изланувчан, янги педагог технологияларни жорий этиш, янгиликни ҳаётда амалий жиҳатдан қўллашга ҳаракат қилмоқда.

Фурсатдан фойдаланиб, Саидов Илҳомжон Муҳиддинович. устозни муборак 70 ёши билан қутлаб, маънавий-маърифий соҳадаги кўп йиллик фидокорона меҳнати ҳамда ёш авлодни ватанпарварлик ва истиқлол ғояларига садоқат руҳида тарбиялашга қўшаётган катта ҳиссаси учун самимий миннатдорчилик билдирамыз. Ва албатта, жонкуяр олимга илмий фаолиятида янги мувоффақиятлар, мустаҳкам сихат-саломатлик ва улкан ижодий зафарлар тилаймиз.

Ҳурматли устоз Саидов Илҳомжон Муҳиддинович эзгулик умр мазмуни деб билган бугунги кунда ҳам меҳнати ва сермазмун умри билан халққа ситқидилдан хизмат қилиб келмоқдалар. Унинг узоқ йиллар мобайнида олиб борган сабру қаноат, тинимсиз меҳнат билан кечираётган сермазмун умри мамлакатимиз ёшлари учун чинакам тарбия мактабидир.

НАМОЗ БОТИР БОШЧИЛИГИДА САМАРҚАНД ВИЛОЯТИДА КЎТАРИЛГАН НОРОЗИЛИК ЧИҚИШЛАРИ ВА ХАЛҚ ҲАРАКАТЛАРИ (1904-1907)

*Қаҳрамон Ражабов, тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими
kahramon-62@mail.ru*

Аннотация: мақолада Россия империясининг мустамлакачилик сиёсатига қарши курашган Намоз Ботир Пиримкул ўғли фаолияти ҳақида сўз юритилади. У архив ҳужжатлари ва бошқа тарихий маълумотлар асосида ёзилган.

Калит сўзлар: халқ кўзғолонлари, амирлик, генерал-губернаторлик, камбағаллар, подшо маъмурлари, бўлис, мингбоши, бахши.

Аннотация: В этой статье глубоко анализирует действия Намоза Батира, сына Пиримкула, который активно боролся против колониальной политики, проводимой Российской империей. Статья основана в основном на архивных документах и другой исторической информации, которая была подтверждена через тщательные исследования.

Ключевые слова: народные восстания, эмират, генерал-губернатор, бедняки, царские чиновники, волосты, мингбаши, бахши.

Annotation The article highlights focuses on the activities of Namoz Batir, the son of Pirimkul, who actively fought against the colonial policies enacted by the Russian empire. The article is primarily based on archival documents and other historical information verified through rigorous research.

Key words: people's uprisings, emirate, governor-general, the poor, royal officials, volost, mingbashi, bakhshi.

XX аср бошларига келиб Туркистонда Россия империясининг мустамлакачилик зулмига қарши халқ ҳаракатлари янги босқичга кўтарилди. Андижонда Дукчи Эшон бошчилигида кўтарилган халқ кўзғолони (1898 йил май) мағлубиятга учраган бўлса ҳам, орадан кўп ўтмай нафақат Фарғона водийсида, балки Тошкент, Самарқанд, Жиззах ва Хўжандда рус маъмурларига қарши оммавий норозилик ҳаракатлари вақти-вақти билан кўтарилиб турди. Ана шундай халқ ҳаракатларидан бири 1904-1907 йилларда Самарқанд вилоятида Россия империясининг мустамлакачилик сиёсати ва маҳаллий амалдорлар зулмига қарши Намоз Ботир (Намоз Пиримкул ўғли) бошчилигида кўтарилган деҳқонлар исёни бўлди.

Самарқанддаги халқ ҳаракатига раҳбарлик қилган шахс Намоз Пиримкул ўғли ҳақида ҳозиргача Ўзбекистон тарихи фанида турли зиддиятли қарашлар мавжуд. Ҳатто XIX аср охири ва XX аср бошларида Самарқанддаги халқ кўзғолонлари, Намоз Ботир фаолияти ва шахсияти тўғрисида бугунги кунда Ўзбекистон миллий архивида сақланаётган 120-130 йиллик мозийдаги тарихий ҳужжатларнинг аксарияти ҳозир (2023 йил 1 апрелда) ҳам тадқиқотчилар ихтиёрига берилмай, балки “мутлақо махфий” тамғаси остида муҳофаза қилиниши мамлакатимиз архив тизими раҳбарларининг Россия империяси қонунларига содиқлик билан хизмат қилаётганлигини англатади. Ҳолбуки бу архив ҳужжатлари совет давлатининг емирилиши ва мустақилликнинг дастлабки йилларида очик бўлган эди. Бу аччиқ ҳақиқатни соҳа мутасаддилари тан олмаса ҳам архивда ишловчи тарихчилар ва тадқиқотчилар яхши билишади. Шунинг учун ҳам биз ихтиёримизда мавжуд бўлган айрим тарихий маълумотлар ва тарихчи олимларнинг тадқиқотлари асосида Намоз Ботир шахсияти ва Самарқанддаги халқ ҳаракатлари тўғрисида бу ўринда мухтасар фикр юритишга мажбурмиз.

Намоз Пиримкул ўғли 1874 йили Бухоро амирлигидаги Бойсун беклигида^[8.64] туғилган². У ёшлигида барвақт етим қолиб амакисиникида яшаган. Кейин Самарқандга бориб, хат-саводини чиқарган. Маҳаллий мадрасада таҳсил олган. Намоз рус тилини ҳам яхши билган.

² Ўзбекистонда ҳозиргача Намоз Ботир ҳақида сўз юритилган барча тадқиқотларда, ҳатто 2003 йилда нашр этилган “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” (6-жилд)даги “Намоз Пиримкул ўғли” мақоласида унинг туғилиш санаси ва жойи янглиш кўрсатилиб, у 1877 йили Каттақўрғондаги Ўтарчи кишлоғида туғилганлиги айтилади.

Самарқандлик маҳаллий ўлкашунос тарихчи Ўктам Икромовнинг баъзи фикрларга қараганда, Намоз Ботир Петербургга бориб, ҳарбий мактабда таҳсил олган, сўнгра Москва ва Самара шаҳарларида ҳам бўлган. Кейин Тошкентга қайтиб, бир муддат Туркистон генерал-губернаторлиги идорасида таржимон, сўнгра Самарқанд уездидаги Даҳбед волостида бошлик бўлиб ишлаган[1].

Самарқандлик бошқа тарихчи олим Наим Каримович Норкулов (1935-2005) томонидан “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”га киритилган “Намоз Пиримқул ўғли” мақоласида ёзилишича, у Самарқанддан туриб Петербургга – Россия императори Николай II (1868-1918; ҳукмронлик даври: 1894-1917) номига маҳаллий маъмурлар кирдикорларидан шикоят қилиб, бир неча марта хат ёзади. Натижа чиқмагач, Намоз ўз лавозимидан воз кечган ва халқнинг норозилик чиқишларига раҳбарлик қилган. Намоз подшо амалдорлари, бой-бадавлат кишиларнинг мол-мулкани тортиб олиб, бева-бечоралар ва камбағалларга улашган. Шунинг учун ҳам у рус мустамлакачилари ва маҳаллий амалдорлар орасида Намоз ўғри деб камситилган, халқ ўртасида эса Намоз Ботир деб эъзозланган[4].

Тадқиқотчиларнинг фикрича, Намоз Ботир ҳақида архивда сақланаётган дастлабки ҳужжат 1904 йил 15 октябрь санаси билан белгиланади. Унда айтилишича, Самарқанд уездига қарашли Даҳбед волостининг Октепа қишлоғида Қаршибой Рўзибоев, Ғайбулла Рўзибоев, Бекбой Ниёзбоев, Саидназар Соҳибназаров каби бухоролик етти нафар савдогар 15 туялик карвони билан номаълум кишилар томонидан тўхтатилган. Уларнинг бошлиғи Қаршибойга қамчи уриб, ҳамроҳларига карвонни тинтув қилишни буюрган ҳамда 720 бухоро кумуш тангаси³ ва 3 дона тўнни олиб, савдогарларни қўйиб юборади. Қаршибой полиция приставига берган гувоҳлигида қароқчилар бошлиғи Намоз Пиримқулов⁴ эканини айтади. Чунки бундан бир ҳафта олдин улар йўлда тасодифан учрашиб қолишганида Намоз ундан 500 боғ беда келтиришни сўраган, лекин Қаршибой унинг бу талабини бажармаган. Шунинг учун Намоз бу ҳолатни унутмай, ундан ўч олганлигини приставга хабар қилади. Бошқа яна бир маълумотда айтилишича, Намоз Ботирнинг одамлари 1905 йил 10 майда Каттақўрғон бозоридан қайтаётган савдогарлар, чўпонлар ва деҳқонларни ўраб олишади. Лекин фақат савдогарларнинг пул ва молларини мусодара қилишади. Чўпон ва деҳқонларнинг пуллари, отлари ва молларига эса қўл ҳам тегизмай, қўйиб юборишади[6.392-393].

Намоз Ботир бошчилигида Самарқандда кўтарилган халқ ҳаракати куйидаги уч босқичга бўлиб ўрганилади: 1-босқич (1904-1905); 2-босқич (1905 йил октябрь – 1906 йил февраль); 3-босқич (1906 йил февраль – 1907 йил июнь)[3]. Биринчи босқичда Намоз Ботир бошчилигида қуролли гуруҳ пайдо бўлиб, улар Россия империясига ўз норозилик муносабатларини асосан мустамлакачи маъмурлар ва бадавлат кишиларнинг мол-мулкани талаш ҳамда уларнинг уйларига ўт қўйиш орқали билдирганлар. Намоз Ботир йигитлари асосан зolim мансабдорлар ҳамда очқўз бойлар ва савдогарлар, текинхўр судхўрларнинг⁵ мол-мулкани камбағаллар ва

³ Бухоро кумуш тангаси – Бухоро хонлиги ташкил қилинган пайтда Муҳаммад Шайбонийхон номи билан зарб қилинган кумуш тангалар. Танганинг оғирлиги бир миқол (4,8 грамм) миқдоридан бўлган. Манғитларнинг кумуш тангалари аъло сифатли соф кумушдан ишланган. Кумуш танга XX аср бошларида русларнинг 20 тийинига тўғри келган. Қўқон ва Хива хонликларидаги кумуш ва олтин тангаларга нисбатан Бухоронинг тилла ва кумуш тангаларининг кадри баланд бўлган.

⁴ Ота-боболаримиз исми ва шарифи ёнига “ов” ва “евич” қўшимчалари қўйилиб, русча фамилия ва “отечество” яшаш Россия империяси Туркистонни босиб олгач, XIX аср охири ва XX аср бошларида юртимизда қатъий тусга кирди. Рус маъмурияти томонидан юритилган барча расмий ҳужжатларда ўзбеклар ва бошқа туб жой аҳоли вакиллари исми ва отасининг номини қўпол равишда русча транскрипцияда бузиб ёзиш, уларни русча (европача эмас!) фамилия билан аташ ҳолати совет давлати даврида ҳам ҳеч қандай ўзгаришсиз сақланиб қолди. Афсуски, бу ҳолат СССР емирлгач, мустақил давлатга айланган Ўзбекистон Республикасида бугунги XXI асрнинг йигирма учинчи йилида ҳам барқарор сақланиб қолмоқда. Ушбу сатрлар муаллифи 2020 йил январда туғилган супрақокди ўғли Умарга Тошкент шаҳар Мирзо Улуғбек тумани ЗАГС бўлимида туғилганлик гувоҳномасини олаётганда, унинг қатъий талабига қарамасдан ўзбек жувони бўлган мудира бу қоидаларни бузиш мумкин эмаслигини, яъни исм ва фамилияни ўзбекча эмас, балки русча ҳарфларда ёзиш талабига қатъий амал қилишини айтиб, улар бу кўрсатмаларни Москвадан олганликларини таъкидлади. Хуллас, камина ҳам ҳозиргача ўз паспорти ва фарзандлари туғилиш гувоҳномасида номи ва фамилиясини русча ҳарфларда номланишига Ўзбекистоннинг 99, 99999 фоз аҳолиси қаторида (давлат раҳбарларидан тортиб оддий фуқарога) сабот билан чидаб юрибди...

Биз яна ўзбек тилига 1989 йилда давлат тили мақомини бердик деб 35 йилдан буён бутун дунёга жар солиб, лоф уриб юрибмиз...

⁵ Бу даврда Бухорода яшаган машхур адиб Садриддин Айний (1878-1954) томонидан кейинчалик ёзилган машхур “Судхўрнинг ўлими” асарини бир хотирланг.

бева-бечораларга тарқатиб берганлиги учун ҳам авом (қора халқ) уларни яхши кўрган. Бир томондан кучли шахс олдидаги кўрқув ва хавотирлик ҳисси хурмат ва эҳтиромга айланганлиги ҳам рост.

Намоз Ботирнинг тарафдорларидан бири Ҳамрокул Дўстбобоев кўлга олинганда терговчига берган икромномасида у асосан бозорчи савдогарлар ва бойларни талаганлигини тан олади. Улар кўлга киритган пул маблағини ўз сафдошларига тақсимлаб берган, моллар, кийим-кечак ва озиқ-овқат маҳсулотларини эса камбағалларга бўлиб берган.

Пристав Пётр Широков расмий маълумотларда Намоз Ботир тарафдорлари маҳаллий маъмурият вакиллари бўлган бўлис (волост) бошқарувчилари (мингбошилар), кишлоқ оқсоқоллари, юзбошиларга доимо таҳдид солгани, уларни калтаклагани ва ўлдиргани, мол-мулкни тортиб олгани ҳақида шундай ёзади: “Қароқчилар уларни тутиб ушлаб бермоқчи бўлган кишлоқ маъмурларидан қаттиқ ўч олардилар. Халқ ҳам улардан кўрқар эди. Маҳаллий маъмурият эса улардан юрак олдириб қўйган”[7.393].

Бироқ эҳтиёткорликни унутиб қўйган Намоз бошчилигидаги гуруҳ 1905 йил 29 октябрда кўлга тушиб, Самарқанддаги Моховхона қамоқхонасига ташланади. Аслини олганда Намоз Ботир гуруҳи Хўжаарик волости бошқарувчиси Лутфулла Хўжаевнинг сотқинлиги туфайли Қоратерак кишлоғида пристав капитани Голов томонидан кўлга олинган. Терговда маълум бўлишича, ўша 1905 йили Намоз Ботир 28 ёшда бўлган. У ўрта бўйли, қора соқол, қорақўз ва хушбичим йигит эди. Уйланган, бироқ фарзанди бўлмаган. Унинг Самарқанд уезди Дахбед волостидаги Жарқишлоқда ҳовли-жойи ва ери бўлган. Дехқончилик билан шуғулланган. Империя маъмуриятига қарши ҳаракатлари учун у икки марта маҳаллий қозихона томонидан жазоланган. Йигитларининг ўртача ёши 20-25 атрофида бўлиб, улар турли халқларга мансуб бўлган, ҳатто ораларида руслар ҳам бор эди. Баъзи сотқинлик ва хоинликларга қарамасдан Намоз Ботирни самарқандликлар қизгин қўллаб-қувватлаган.

Айнан Намоз Ботирнинг терговда берган кўрсатмалари бугунги кунда ҳам архив маълумотларида сақланиб қолган. Аввалдан шуни таъкидлаб ўтишга бурчлимизки, тарихий тадқиқотларда Намоз Пиримкулов ва сафдошлари ҳақида Самарқанд ва Тошкент округ судларида тергов жараёнида тўпланган маълумотлар 14 жилд ҳамда 63 та суд ишини ташкил этганлиги кўрсатилади[1].

Самарқанд қамоқхонасида ўтирган Намоз Ботир ва унинг 60 нафар сафдоши 42 қулоч узунликда ер остидан лаҳм қазиб, 1906 йил 2 февралда қамоқхонадан қочишга муваффақ бўлишади. Бу билан курашнинг иккинчи босқичи тугаб, унинг сўнгги даври бошланади. Қасоскорлар халқнинг меҳр-эътиборини қозонмаганда ўз жонини гаровга тиккан одамлар қочиш учун уларга ёрдам бермас эди. Буни яхши тушунган Намоз Ботир ва сафдошлари курашнинг кейинги босқичларида мулкдорларни талаш амалиётидан воз кечиб, Россия империяси сиёсатига қарши мардонаворлик билан озодлик курашини давом эттирадилар.

Самарқанд вилояти ҳудудида уч йил давом этган халқ курашининг сўнгги учинчи босқичи анча шиддатли кечди. Намоз Ботир бошчилигидаги қуролли гуруҳ рус босқинчиларига қарши курашни авж олдиради. Кураш кўлами вилоят ҳудудидан чиқиб, Бухоро амирлиги ҳудудига ҳам тарқалади, ҳатто Афғонистон билан чегарагача етиб боради. Уларни маҳаллий аҳоли, хусусан, ўзбеклар қизгин қўллаб-қувватлайди. Каттақўрғон уезди бошлиғи бу ҳақда шундай маълумот беради: “Намоз ўз ҳужумларидан сўнг хавф-хатар пайдо бўлса, маҳаллий аҳоли ёрдамида яшириниб олади. Аммо ҳеч кимдан унинг турган жойи ҳақида маълумот ололмаганмиз. Маълумотлар келиб тушса ҳам, бу ҳолат Намоз жўнаб кетгандан кейин бўлар эди”[9:59-60].

Самарқанд вилояти ҳарбий генерал-губернатори генерал-майор Гескет ҳам бу ҳолатни куйидагича эътироф этади: “Намоз доимо чопқир отлари ёрдамида таъкибдан қочиб қутиларди. Кўплаб туманлардаги турли кишлоқларнинг аҳолиси унга бошпана берарди, одамлари ва отларига қарашарди. Намознинг соқчилик хизмати аъло даражада йўлга қўйилган. Ҳар ёқда кўриқчи ва даракчилар бор, аҳоли ўртасида, ҳатто Самарқанд шаҳрида ҳам унинг хуфиялари кўп”[10:91].

Бу пайтда Самарқанд вилоятидаги маҳаллий маъмурият орасида ҳам Намоз Ботирнинг тарафдорлари кўп бўлган. Чашмаиоб волостидан Ҳожи Турсун, Ургутдан Мирза Қобил, Дахбеддан Мулла Ҳамид, Ангордан Ҳикмат Махдум Жунайдуллаев каби бўлис бошқарувчилари (мингбошилар) Намоз Ботирни моддий ва маънавий жихатдан қўллаб-қувватлаб турганлар. Бу ҳолат Туркистон ўлкаси ҳарбий генерал-губернатори Николай Гродековни ҳам жиддий хавотирга солади. Унинг буйруғи билан Намоз Ботирнинг яқин сафдошларининг ишлари бошқа “қароқчилар”дан ажратиб олиниб, хавфли сиёсий маҳкумлар сифатида Тошкент округ судининг алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчисига топширилади[11:395].

Хуллас, Россия империяси маъмурияти Намоз Ботир гуруҳини тугатишга жиддий киришади. Бу топшириқ Самарқанд вилояти ҳарбий губернаторининг ёрдамчиси полковник Сусанинга топширилди. Унинг ихтиёрига Самарқанддаги миршаб ва аскарлардан ташқари 1-Туркистон казаклар дивизияси ва 2-Уральск полки қисмлари ҳам берилади. Рус маъмурияти Намозга қарши курашда сопини ўзидан чиқариб, маҳаллий жосуслар ва сотқинларга ҳам мурожаат қилади. Ана шундай сотқинлардан бири Ширин Мухамедов бўлиб, у Намоз Ботир гуруҳига кирган ҳамда сардорнинг яқин кишиларидан бирига айланган эди.

Самарқанд вилоятида рус қўшинлари билан Намоз Ботир гуруҳи ўртасида 1907 йил баҳорида шиддатли жанглар бўлган. Айниқса, 28-31 майда бўлган тўқнашувларда Намоз Ботир гуруҳи енгилиб, аввал Жомбой ва Жом чўлига, сўнгра Бухоро амирлиги ҳудудига чекинади. Бироқ русларнинг буйруғи билан амир сарбозлари ҳам Намоз гуруҳига қарши кураш олиб борган. 1907 йил 3 июнь куни Намоз Ботир Бухоро амирлигига қарашли Зиёвуддин беклигидаги Қорача тоғларида (Тошқудуқ қишлоғидан 6 чақирим узоқда), Бухоро қўшбегиси Остонақулбекбийнинг маълумотларига қараганда эса Зиёвуддин беклигининг Эникичик деган жойида ўлдирилган[12:26]. Тинимсиз тўқнашувларда ҳолдан тойган Намоз Ботир ухлаб ётганида ўзининг ёрдамчиси бўлган сотқин қўлида жон таслим қилган. Намоз Ботирнинг жасади унинг йигитлари томонидан ўзи туғилган қишлоғига дафн этиш учун олиб кетилган.

Самарқандда милоддан аввалги IV асрда Искандар Македонскийга қарши кўзғолон кўтарган Спитамен ҳам ухлаб ётганида ана шундай разилликнинг қурбони бўлган. Чингизхон бошчилигида мўғулларга қарши йўлбарсдек олишган Жалолиддин Мангуберди ҳам 1231 йил августда ҳозирги Туркия ҳудудида оғир жангдан кейин ухлаб ётганида бир курд томонидан ўлдирилган эди.

Намоз Ботирнинг яқин сафдошларидан аксарияти қирғинбарот жангларда енгилди. Қўлга тушган ўзбек йигитларидан Шакар Мулла Ҳасанов, Ёркул Муротов, Узун Элмуродов, Ҳотам Каримов, Узоқ Каримов ва бошқалар кўп муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилинади[12:26]. Намоз Ботирнинг яқин дўсти Абдуқодирхўжа 1907 йил 12 августда Мингарик волостида рус аскарларига қарши жангда ўлдирилади. Каттакўрғонлик Қобилнинг тақдири ҳам 1907 йил декабрда фожиали тугайди.

Намоз Ботир ҳалок бўлса ҳам, 1907 йилдан кейин Самарқанд вилояти ва Туркистоннинг бошқа ҳудудларида Россия империяси мустамлакачилик сиёсатига қарши кўплаб кўзғолонлар ва норозилик чиқишлари бўлиб турган. Масалан, Самарқанд уезида 1907 йили 907 марта “қароқчилик” ҳолати содир бўлган бўлса, 1910 йилга келганда бу миқдор 2228 тага етади[13:103].

Намоз Пиримқулов ўғли ва сафдошлари ишини давом эттирган Даврча бу пайтда Митан ва Ғаллаоролдан ташқари Бухоро амирлигининг Чироқчи, Хатирчи ва Кармана бекликларида миршаблар, рус маъмурияти ва маҳаллий сотқин бойларга қарши шафқатсиз курашади. Икки йил давомида тинимсиз курашган Даврча подшо Россиясининг казаклар отряди билан бўлган жангда 1909 йил 29 августда енгилиб, асир тушишга мажбур бўлади ҳамда қамоққа ташланади[5:29].

Шундай қилиб айтганда, Намоз Ботир ва унинг ёвқур йигитлари жасорати халқимиз қалбида мустақиллик ва истиқлол ғояларини қайта алангалатиб юборди. Намоз Ботир ишлари ва жасорати ўзбек халқи ўртасида дoston бўлиб кетган. Халқ бахшиси пайариқлик Нурмон Абдувой ўғли (1862-1940) ўзи бевосита гувоҳи бўлган халқ харакати бошлиғи фаолияти ҳақида

“Намоз” достонини яратиб, халқ ўртасида куйлаб юрганида 1914 йили Каттақўрғон ҳоқими томонидан камоққа олинган. У камоқда жисмонан майиб (шол) бўлиб қолгач, озодликка чиқади ва дoston куйлашни давом эттиради[2:417]. Нурмон бахши куйлаганидек,

Кеча-кундуз юргани дала-дашт бўлди,
Ўттиз йигитларга ўзи бош бўлди,
Николайга неча кун кенгаш бўлди,
То ўлгунча Николай билан ғаш бўлди,
Намоздайин бир зўр ўтди жаҳонда.
Бургутдайин қабоғини уйгандир,
Бор кучини билагига йиққандир,
Тўрт ҳоқимга⁶ ўзи ёлғиз чиққандир,
Намоздайин валломат ўтди жаҳонда.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Худойберди Тўхтабоев (1937-2021) совет даврида яратган “Қасоскорнинг олтин боши” (1980) тарихий романида Намоз Ботир сиймосини жонлантиргани учун анча тазйиққа учради. У роман ёзиш учун тўплаган тарихий маълумотлар номаълум кишилар томонидан ўғирлаб кетилади. Самарқанд зиёлиларидан Мирзо Қўқонбой Абдуҳоликзода (1868-1948) Намоз Ботирни яхши билган ҳамда у ҳақида “Намоз” романини ёза бошлаган. Ўз вақтида севимли ёзувчимиз Абдулла Қодирий ҳам Намоз Ботир ҳақида роман ёзмоқчи бўлиб, Самарқандга борган ҳамда ботирнинг ўша пайтда тирик бўлган опаси Улуғой билан учрашган эди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. *Икромов Ў.* Намоз Ботир ким бўлган? // “Oqdarvo ovozi”. 2019 йил 22, 29 август, 5 сентябрь.
2. *Мирзаев Т.* Нурмон Абдувой ўғли // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 6. – Б. 417.
3. *Муродова Ш.* XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги озодлик ҳаракатлари тарихи (Самарқанд вилояти мисолида). Тарих фанлари номзоди... дисс. автореферати. – Тошкент, 2004. – Б. 18-19.
4. *Норқулов Н.* Намоз Пиримқул ўғли // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 6. – Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б.262.
5. Ҳайдаров Х. Жиззах тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Меҳнат, 1992. – Б. 29.
6. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустанлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б.392-393.
7. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустанлакачилиги даврида. – Б. 393.
8. Ўзбекистон Миллий архиви, И-130-фонд 1-рўйхат, 2931-иш, 64-варақ.
9. Ўзбекистон Миллий архиви, И-17-фонд, 1-рўйхат, 14346-иш, 59-60-варақлар.
10. Ўзбекистон Миллий архиви, И-17-фонд, 1-рўйхат, 2968-иш, 91-варақ.
11. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустанлакачилиги даврида. – Б. 395.
12. Ўзбекистон Миллий архиви, И-18-фонд, 1-рўйхат, 2193-иш, 26-варақ.
13. Ўзбекистон Миллий архиви, И-18-фонд, 1-рўйхат, 2193-иш, 26-варақ.
14. Ўзбекистон Миллий архиви, И-18-фонд, 1-рўйхат, 2194-иш, 103-варақ.

⁶ Нурмон бахши тўрт ҳоқим деганда Самарқанд, Каттақўрғон, Жиззах, Хўжанд уездлари губернаторларни, яъни ҳоқимларни кўзда тутмоқда.

ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ТУРКЕСТАНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX СТОЛЕТИЯ И НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ)

Гаффаров Шокир Сафарович,
доктор исторических наук, профессор
Самаркандского государственного университета.

Аннотация: Мазкур мақола Россия империяси томонидан Туркистонни ўз мустамлакасига айлантириш мақсадида амалга оширилган аҳолини кўчириб келтириш сиёсатининг ўрнини тадқиқ қилиш муносабати билан чоризимнинг стратегик мақсадлари ва кўчирувчилик сиёсатининг мустамлакачилик тарихшунослиги очиб берилган.

Аннотация: В данной статье раскрываются стратегические цели Харизима и колониальная историография переселенческой политики в связи с изучением места переселенческой политики, проводимой Российской империей с целью превратить Туркестан в свою колонию.

Summary: The article is about the migration policy of Russian czarism in Turkistan. The political, economical, industrial and ideological aspect of geopolitical system in Turkistan. Conclusions of investigation illustrated in statistical tables. Main aim is to display the concurrence policy of czarism.

Сегодня очевидно, что до обретения Узбекистаном независимости именно данный период оказался предельно искажен. В официальной исторической науке колониального прошлого господствовала концепция об исключительной «цивилизаторской миссии» державной России, суть которой сводилась к тому, что насильственное удержание нашего края в составе царской, а затем советской империи имело долгосрочные позитивные последствия, окупавшие все издержки колонизации. Они виделись в ускоренном экономическом развитии, прорыве центральноазиатских народов от «вековой отсталости» к «вершинам исторического прогресса». Инерция подобных концептуальных подходов прослеживается и в части современной зарубежной историографии, к примеру, российской. Вследствие этого актуальным запросом времени выступает необходимость воссоздания объективной картины подневольной жизни колониального Туркестана. Важно с новых методологических позиций раскрыть содержательную суть всей совокупности неоднозначных и внутренне противоречивых изменений, вызванных колонизацией края, четко определить соотношение объективно значимых перемен с негативными последствиями колониального господства.

И все же на этом участке исторической науки сохранилось еще немало вопросов, оставшихся все зоны современного исследования. В их числе сюжеты, связанные с переселенческой политикой царизма. Данная проблема до последнего времени еще не выступала в качестве самостоятельного объекта системного научного познания. Общественная же потребность в ее изучении чрезвычайно велика. Она определяется прежде всего тем, что переселенческая политика царизма составляла сердцевину стратегии колонизации среднеазиатского региона.

Известно, что узбекский народ, как и другие центральноазиатские народы, в пространстве колониального времени последовательно подвергался обезличиванию, национальной дискриминации, отчуждению от своего тысячелетнего духовного наследия. Одним из звеньев этого стратегического курса выступала политика переселения русскоязычного населения, идеология которой, кроме решения проблемы избыточных людских ресурсов метрополии, была направлена на все более тесное привязывание региона к империи путем искусственного наращивания многонациональности состава населения края, целенаправленного «размывания» его тюрко-этнической однородности и сближения в этнокультурном отношении с Россией. Как, к примеру, писал видный царский чиновник, российский сенатор К.К. Пален: «...русского населения в Туркестане должно быть как можно больше для того, чтобы обеспечить господство империи в крае и навечно закрепить его за Россией»[1:408-504].

Многочисленные архивные материалы свидетельствуют о том, что царизм, учитывая

неизбежную отрицательную реакцию Англии и ряда западноевропейских государств на продвижение России в глубь Центральной Азии, особенно в сторону Бухары, Хивы и границ Афганистана, тщательно скрывал свои военно-политические устремления. Так, заявляя о намерении ограничиться установлением своей власти только на пространстве от Семипалатинска до Ташкента, царизм в 1865 г. образовал Туркестанскую область и включил ее в состав Оренбургского генерал-губернаторства. Но одновременно шла подготовка к завоеванию остальной территории среднеазиатских ханств. К 1867 г. к Туркестанской области была «присоединена» значительная территория, входившая ранее в состав Бухарского эмирата, и в связи с этим было создано Туркестанское генерал-губернаторство, непосредственно подчиненное центральному правительству. Краевая администрация, возглавляемая К.П. Кауфманом, в соответствии со стратегическими планами царизма продолжило завоевательную политику. В 1876 г. было объявлено о «присоединении» Кокандского ханства к России и образовании на его месте Ферганской области. Бухарский эмират и Хивинское ханство оказались превращенными в вассальные Российской империи государства. Одновременно осуществлялась аннексия территорий казахов Среднего и Малого жузов, на базе которых в 1882 г. было образовано Степное генерал-губернаторство.

Правящие верхи России, хорошо знавшие о военно-стратегической значимости и ресурсных богатствах Центральной Азии, стремились основательно утвердить в регионе колониальное господство. А для этого, помимо сильной армии и разветвленной военно-административной системы управления важно было создать надежную опору в лице русского населения. По мнению вдохновителей и руководителей колонизации, это особенно необходимо было осуществить в Туркестане, коренное население которого, составлявшее около 5 млн. человек, явно враждебно относилось к новой власти.

Достаточно откровенно высказался о стратегических целях политики переселения части российского населения в край граф К.К. Пален, ревизовавший Туркестан в 1908 году. Он, в частности, писал: «Если не считать мотивов политического характера, имевших значение для завоевания Туркестана, этот край с первых же дней присоединения его к России представлял для русского правительства двоякий интерес: 1) с точки зрения финансовой политики как источник государственных доходов и как новый рынок для продуктов внутреннего производства и 2) с точки зрения колониальной политики как новая область для перемещения избыточного населения из губерний»[1:496].

Стоит отметить, что тезис об «избыточности аграрного населения», оправдывающий колонизацию среднеазиатского региона, носил надуманный характер. Ведь почти три столетия у царской империи оставались малонаселенными огромные просторы Сибири и Дальнего Востока, нуждающиеся в хозяйственном освоении. Другой вопрос, что оно требовало колоссальных финансовых средств. Туркестан с его благоприятным климатом и развитой хозяйственной инфраструктурой выглядел в этом отношении гораздо предпочтительнее.

Именно на данном этапе сложился механизм интенсивного стимулирования имперской администрацией возрастающего увеличения потока переселенцев из метрополии, призванных, во-первых, содействовать укреплению колониального господства России в крае, а во-вторых, обеспечивать безопасность тыла российских войск и предупреждать волнения среди коренного населения. За два с лишним года существования Туркестанской области колониальные власти создали откровенно великодержавную военно-административную систему управления, а также довольно разветвленную сеть русских поселений и добились динамичного притока российских переселенцев, оседавших преимущественно в городах области.

Преобразование Туркестанской области в одноименное генерал-губернаторство, подчинение его Военному министерству и предоставление фон Кауфману прав царского наместника в крае ознаменовали начало второго этапа переселенческого движения из метрополии в Сырдарьинскую и Семиреченскую области[3].

Этот этап, охвативший 1867-1881 годы, отличался существенным расширением территориального пространства для переселенцев, так как за счет вновь завоеванных районов были

созданы Зарафшанский округ (1868 г.), Амударьинский отдел (1873 г.), Ферганская область (1876 г.). В последующем в целях казачьей колонизации и масштабного заселения русским населением туркменских территорий царизм передал образованную в 1881 г. Закаспийскую область в ведение Кавказского наместничества, в составе которой она оставалась до 1898 г. Но еще до этого, в 1873 г., правительство империи согласилось с предложением Туркестанского генерал-губернатора о первоочередном заселении русскими переселенцами территорий по линиям: 1) от Оренбурга до Ташкента и 2) от Ташкента через Чимкент, Аулие-Ата и Верный до Семипалатинска[5:30].

Последним этапом в переселенческой политике и практике царского самодержавия в Туркестане явились, 1897-1917 годы. Этот этап, как показывают материалы исследования, стал самым тяжелым для коренного населения не только Туркестанского края, но и Бухарского эмирата, Хивинского ханства, значительная часть территорий которых отторгалась колониальной администрацией для заселения переселенцами из метрополии, а с 1914 – и для размещения иностранных военнопленных[6].

Данному этапу были присущи стремительное увеличение численности переселенцев христианского вероисповедания, усиление притеснения местного населения, которое инициировалось как самими переселенцами, так и колониальными властями, а также было узаконено имперскими указами и постановлениями российского правительства. Среди этих документов можно назвать принятые Сенатом 10 июля 1903 г. «Правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли в области Сырдарьинскую, Ферганскую и Самаркандскую»[7], Закон от 1910 г. «Об изъятии из пользования кочевников Туркестана излишних для них земель в целях обращения их под переселенческие участки и другие государственные надобности»[8:117].

В геостратегическом плане, особенно в свете англо-русского соперничества, царское самодержавие предусматривало дальнейшую колониальную экспансию и укрепление имперских позиций в Центральной Азии и на Кавказе. В обеспечении данной задачи ответственная роль отводилась переселенческой политике. Свидетельством тому является активное переселение военизированного казачества, а также преимущественное заселение российских переселенцев в приграничных с Афганистаном, Турцией, Китаем (Восточный Туркестан), Северным Ираном районах. Показательно и другое. При наличии крупной регулярной армии вооружалось и почти все переселенческое русское население, что служило военно-политическому господству Российской империи. Однако для осуществления экспансионистских замыслов не было достаточных возможностей. Поэтому акцент в переселенческой политике все больше смещался в сторону использования переселенческого движения в целях колонизации захваченных территорий, в том числе Туркестана.

Материалы исследования отчетливо показывают, что уже на первом этапе колонизации Туркестана переселенческая политика царизма носила откровенно великодержавный характер и была подчинена не только военно-политическим, но и экономическим интересам метрополии. В связи с чем стала осуществляться масштабная конфискация земель коренного населения и объявление их собственностью российского государства. Эти акции способствовали созданию мощного земельного фонда для переселенцев из центральных районов метрополии и чиновников колониальных властей, которые наряду с военными подразделениями должны были стать прочным фундаментом колониального режима в крае.

Колониалистская сущность переселенческой политики проявлялась и в том, что устройство русских переселенцев осуществлялось, как правило, за счет социально-экономического притеснения коренных народов. Имперская практика социальной дискриминации местного населения находила идеологическое и правовое обеспечение в многочисленных указах, законах и постановлениях царского правительства, посвященных переселенческому вопросу.

Русская администрация стремилась с первых шагов переселенческой колонизации системно размещать переселенцев по всем областям завоеванного края. В связи с чем, особенно на начальном этапе, для российских переселенцев создавались льготные условия. Так, в 60-х –

70-х годах XIX в., до принятия первых официальных правил, регламентирующих порядок переселения и размещения крестьян и других категорий переселенцев, им предоставлялось от 7 до 10 десятин орошаемой земли. А в некоторых местностях Сырдарьинской и Семиреченской областей – и того больше: по 7-8 десятин на мужскую душу[13:17-18]. И это при том, что в расчете на семью местного сельского населения орошаемой земли приходилось всего от 0,4 до 0,7 десятины. Кроме того, русские сельские переселенцы на 15 лет освобождались от налогов, денежных податей, а мужчины – от воинской службы[9]. Правда, поскольку в ряде районов, например, в Ферганской и Самаркандской областях, ощущалось острое малоземелье и конфискация земель у коренного населения вызвала особенно мощное сопротивление, русским крестьянам в них предоставлялись меньшие земельные участки. Но зато они получали ссуды для дополнительной покупки земли.

Власти империи проявляли заинтересованность в том, чтобы русские в Туркестане в политическом, гражданском и хозяйственном отношении стояли выше коренного населения. И действительно, как указывалось в отчете К.П. Кауфмана, «... среди русских оседлостей здесь на первом плане выступают в настоящее время (отчет написан весной 1881 г. – Ш.Г.) не одни мелкие городки, населенные наполовину татарами (имеется в виду коренное население – Ш.Г.), и не одни редкие казачьи станицы с их сибирским полубродячим населением, а зажиточно на степном приволье благодатного края разрастающиеся крестьянские деревни и общины»[10:186].

В последующем царское правительство издавало все новые правовые акты, регулирующие переселенческие процессы. В их числе «Правила переселения» от 12 июня 1886 г.[11:161-163], Закон от 13 июля 1889 г., а также Закон принятый 10 июня 1903 г.[9:17-20], который был специально нацелен на заселение русскими основных земледельческих и экономически богатых областей края. Он назывался «Правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли в области Сырдарьинскую, Ферганскую и Самаркандскую»[4:742-743].

Опираясь на эти документы, царское правительство и краевая колониальная администрация, несмотря на непрекращающееся сопротивление коренного населения (холерный бунт 1892 г. в Ташкенте, Андижанское восстание 1898 г. и другие акции национально-освободительного движения), целенаправленно проводили линию на динамичное увеличение численности российских переселенцев и использования их в качестве одного из инструментов максимальной эксплуатации природных и людских ресурсов среднеазиатского региона.

Так, к 1900 г. количество российского населения, прибывшего в Закаспийскую и Самаркандскую области после прокладки железной дороги, превысило 40 тыс. человек. Но особенно заметно возрастало число русских переселенцев и их поселков в Ферганской и Сырдарьинской областях. Например, к началу XX в. в Сырдарьинской области возникло 48 переселенческих поселков[9:115]. В Ферганском регионе в течение 1882-1900 гг. было образовано более 20 таких поселений[10:19-20]. Причем, наряду с заселением сельской местности, значительная часть переселенцев осела в городах, вблизи нефтепромыслов, угольных рудников и т.д. В последующие 15 лет количество переселенческих сел составило в Ферганской области свыше 60, в Самаркандской – 14, а в Сырдарьинской – 147[12:114].

Потребность в расширении переселенческого потока обуславливалась также необходимостью экономического освоения подневольного края. Приоритетное значение в этом отношении придавалось регионам возделывания хлопчатника и богатых минеральным сырьем. Вследствие чего царская администрация стала прибегать с начала XX в. к методам дифференцированного заселения, стимулируя прежде всего массовое переселение российских мигрантов в Сырдарьинскую, Самаркандскую и Ферганскую области.

Чтобы придать целенаправленный характер данной акции, императором были утверждены 10 июня 1903 г. «Правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли в области Сырдарьинскую, Ферганскую и Самаркандскую». Правда, в отличие от прежней практики, учитывая явную недостаточность земель в этих густонаселенных районах, предусматривалось предоставление орошаемой земли здесь не свыше 3 дес.

намужскую душу в переселенческой семье. В то же время продолжалось переселение русских крестьян в Закаспийскую, Семиреченскую области, на контролируемые российскими властями территории Бухарского эмирата, Хивинского ханства.

В заключении доклада подведены основные итоги исследования, сделаны обобщающие выводы по изучаемой проблеме. Они сводятся к следующему.

1. Учитывая тюрко-этническое единство коренных народов Средней Азии, обладающих глубокими историческими корнями, высоким уровнем социальной организации, объединяющую роль ислама, а также богатые природные ресурсы края, царизм еще до завоевания Туркестана рассматривал фактор переселения в новую колонию значительного по численности и политически благонадежного российского населения в качестве важного условия утверждения здесь имперского господства России. В соответствии с чем царское самодержавие придавало огромное значение созданию в ходе колонизации Туркестана широкой сети полувоенных казачьих поселений, военных гарнизонов и поселков, преимущественно заселенных русскими крестьянами, торговцами, предпринимателями и т.д.

2. Стратегическим целям системной колонизации края, усилению позиций метрополии в Туркестане служила переселенческая политика царского самодержавия.

Переселенческий процесс протекал в разных формах и хронологически распадался на ряд этапов. В ходе эволюции, инспирированного властями переселенческого движения, смещались отдельные идеологические акценты в практической деятельности по его развертыванию. Неоднозначными были и долгосрочные последствия интенсивного заселения Туркестана российскими переселенцами. Однако базовые парадигмы стратегии и философии переселенческой политики царизма в принципе оставались неизменными. Они определяли создание из многочисленной армии переселенцев прочной опоры колониального строя, использование массового переселенческого потока в целях системной эксплуатации природных богатств и сырьевых ресурсов завоеванного региона, обеспечение масштабных задач по воздвижению «русского Туркестана».

3. Колонизация Туркестана, переплетаясь с военно-административной системой управления и последовательно расширяющимся переселенческим движением из метрополии, оказала заметное воздействие на характер изменений в экономике края и социальном положении местного населения.

В логике имперской экспансии преобразования в экономике были нацелены на превращение Туркестана в рынок сбыта и основной источник сырья для развивающейся промышленности России. В сельском хозяйстве внедрялась губительная хлопковая монокультура, вызывавшая опасное сокращение посевов продовольственных культур и установление зерновой зависимости от метрополии. Резко уменьшались масштабы традиционного ремесленного производства как в городе, так и на селе, особенно после прокладки железных дорог. Растущая конкуренция со стороны более дешевых промышленных товаров, покровительственная политика царизма российским предпринимателям определили вытеснение многих видов местной ремесленной продукции, тенденцию ослабления национальных промыслов, исконно ориентированных на удовлетворение повседневных нужд коренного населения.

Материалы исследования свидетельствуют, что по ряду направлений русификаторской политики в духовной сфере колониальная администрация смогла частично решить поставленные задачи. Но в целом, несмотря на создание разветвленной сети идеологического контроля, притеснение традиционной системы образования, официальную поддержку христианского миссионерства, а также использование иных великодержавных акций, претворить стратегические цели царизма по духовному подчинению широких масс Туркестана не удалось. В силу прочности национального менталитета, твердой приверженности коренных народов этическим и вековым духовно-нравственным ценностям местное население активно сопротивлялось колониальным устремлениям царского самодержавия. В частности, оно всемерно поддерживало классическое мусульманское образование. В результате количество традиционных мактабов не только не сократилось, но и существенно возросло.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П.Кауфмана 1-го по гражданскому управлению и устройству областях Туркестанского-генерал-губернаторства. 7 ноября 1867 – 25 марта 1881 г.- Спб., 1885. - С. 186.
2. Пален К.К. Приложение к отчету ревизии Туркестанского края. Материалы к характеристике народного хозяйства Туркестана. Ч. 1, отд. 4. – Спб., 1911. – С. 408, 504.
3. Проект положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях. – Спб., 1867.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е, Т. XXIII. – Спб., 1905. – С. 742-743.
5. Гинзбург А.И. Русское население в Туркестане. – М., 1991. – С. 30.
6. ЦГА РУз, ф. И.-16, оп. 1, д. 711, лл. 1-2 об.
7. Закон Правительствующего Сената Российской империи от 10 июля 1903 года. – Спб., 1903.
8. Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане. – Т., 1997. – С. 117.
9. Там же, л. 19 (на немцев из России и мусульманских беженцев из Восточного Туркестана никакие льготы не распространялись).
10. Государственный архив Ферганского вилоята. Ф. 276, оп. 1, д. 131, л. 19-20.
11. ЦГА РУз, ф. И-1, оп. 11, д. 703, л. 161-163.
12. ЦГА РУз, ф. И-18, оп. 2, д. 118, л. 114.
13. ЦГА РУз, ф. И-1, оп. 9, д. 604, л. 17-18.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАНУБИЙ ХУДУДЛАРИДА ЯНГИ ЕРЛАРНИНГ ЎЗЛАШТИРИЛИШИ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ (XX АСРНИНГ 50-70 ЙИЛЛАРИ МИСОЛИДА)

Пардаев Тошкентбой Ражабович,
Термиз давлат университети Жаҳон тарихи
кафедраси профессори вазифасини бажарувчи,
тарих фанлари доктори

Аннотация: Ушбу мақолада совет ҳукуматининг Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида янги ерларни ўзлаштириш билан боғлиқ стратегик мақсадлар ҳамда минтақа қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари, шунингдек пахта якка ҳокимлигининг ўрнатилиши ва унинг оқибатлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: совет ҳукумати, иктисодиёт, пахтачилик, монокультура, қишлоқ хўжалиги, мумаммо, микдор, мослашув, қарор, умумиттифок.

Аннотация: В данной статье анализируются стратегические цели советского правительства, связанные с освоением новых земель в южных районах Узбекистана, а также особенности сельского хозяйства региона, а также установление единого хлопкового управления и его последствия.

Ключевые слова: советское правительство, хозяйство, хлопководство, монокультура, сельское хозяйство, проблема, объем, адаптация, решение, всесоюзный.

Abstract: This article analyzes the Soviet government's strategic goals related to the development of new lands in the southern regions of Uzbekistan, as well as the specific characteristics of the region's agriculture, as well as the establishment of a single cotton administration and its consequences.

Key words: Soviet government, economy, cotton cultivation, monoculture, agriculture, problem, amount, adaptation, decision, union.

Совет ҳукумати ўзининг марказлашган иқтисодий тизимини яратиш стратегиясининг бажарилишини доимий тарзда ўзининг назоратида олиб турди. Ушбу стратегияни амалга ошириш учун Марказ томонидан Ўзбекистон олдига директив тарзда умум иттифок ихтисослашувида республиканинг асосий пахта базаси сифатидаги мавқеини кескин кучайтиришдан иборат устувор вазифа қўйилди. Натижада Ўзбекистон иқтисодиёти асосан пахтачиликни ривожлантиришга мослаштирилди. Бу эса асрлар давомида шаклланиб келган боғдорчилик, сабзавот ва полиз маҳсулотларини етиштириш каби соҳаларни иккинчи даражага тушириб қўйди. Пахта яккахокимлиги шароитида бошқа қишлоқ хўжалик экин майдонларининг ҳажми қисқариб кетди. Шу даврда Республиканинг жанубий областлари аграр соҳасида ҳам пахтачилик етакчи ўринни эгаллади. Минтақанинг қулай табиий иқлим шароитидан келиб чиқиб мазкур областларда асосан ингичка толали пахта етиштириш устуворлик қилди. 1970 йилда Қашқадарё областида жами 451,5 минг гектар ерда деҳқончилик қилинган бўлса, шундан 114,2 минг гектари пахтачиликга 293,6 минг гектари донли экинлар етиштиришга, 0,6 минг гектари картошка, 6,2 минг гектари боғдорчилик 3 минг гектари полиз маҳсулотлари етиштиришга мўлжалланган эди. 1985 йилга келиб областда 553,8 минг гектар ерда деҳқончилик қилинди. Шундан 232,5 минг гектар ерда пахта 197,9 минг гектар ерда донли экинлар, 9,6 минг гектар ерда боғдорчилик, 9,0 минг гектар ерда эса полиз маҳсулотлари етиштирилди [1].

Бу даврда марказ қандай қилиб бўлмасин Ўзбекистон олдига кўпроқ пахта етказиб бориш вазифасини асосий вазифа қилиб қўйди. Шунга қарамасдан республика қишлоқ хўжалигини комплекс ривожлантиришга интилиш Ўзбекистон миллий раҳбариятининг фаолиятида яққол намоён бўлди. Шу мақсадда республика ҳукумати бир неча марта марказ олдига нафақат пахтачиликни шу билан бирга, шоликорлик, сабзавотчилик, чорвачилик, паррандачилик ва бошқа аграр соҳаларни ривожлантиришга ҳам эътиборни кучайтириш зарурати ҳақидаги ташаббус билан чиқди. Улар мавжуд имкониятлар доирасида озик-овқат маҳсулотлари етиштириш, замонавий чорвачилик комплексларини куриш, паррандачиликни ривожлантириш, қишлоқни кадрлар билан таъминлашнинг моддий негизини мустаҳкамлаш бўйича қизгин иш олиб бордилар.

Ўзбекистонда мелиорация, ирригацияни ривожлантириш ва янги ерларни ўзлаштириш, аграр ишлаб чиқаришни механизациялаш, шахсий томорқа хўжалигини кучайтиришни ташкил этиш бўйича бошланган кенг кўламли ишлар ўзининг ижобий натижаларини берди. Шу тариқа аграр соҳа ялпи маҳсулотининг ҳажми 1965-1985 йиллар мобайнида амалда икки баробарга ошди [2]. Натижада жанубий областларнинг аграр соҳасида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй берди. Чунончи 1980 йилда Сурхондарё областида 523 минг тонна пахта, 217,2 минг тонна дон, 151,0 минг тонна сабзавот, 10,7 минг тонна картошка 55,7 минг тонна полиз, 35,5 минг тонна ҳўл мева ва 30,0 минг тонна узум етиштирилди [3].

Шунингдек, барча турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиб бериш, ҳосилдорликни ошириш янги навлар яратиш борасида ҳам кўпгина ишлар қилинди. Селекциячи олимлар нафақат пахтанинг балки, шоли, буғдой, маккажўхори ва бошқа қишлоқ хўжалик экинларининг янги анча маҳсулдор навларини яратдилар.

Жумладан, Сурхон воҳасида буғдой ва арпанинг “Толмас”, “Сурхон-5688” “Узрос-7-13”, “Санзар-4”, “Санзар-8” каби навлари экилди. Шунингдек, областда маккажўхори ва окжўхорининг гибрид уруғларини етиштириш билан 1 та элита хўжалиги, шоли етиштириш билан 2 та уруғчилик хўжалиги, лалмикор ерлар учун буғдой ва арпанинг юқори ҳосил берадиган элита уруғларини етиштириш билан эса 2 та хўжалик шуғулланди. Кўрилган барча чора-тадбирлар, қишлоқ аҳлининг тинимсиз бунёдкорона меҳнати натижасида сабзавот, полиз экинлари, мева ва узум етиштириш маълум даража кўпайди, уларни етиштириш билан 3 та ихтисослашган колхоз ва 6 та совхоз шуғулланди ваҳоланки шу даврда 53 та колхоз, 91 та совхоз пахта етиштириш билан шуғулланар эди[4].

Натижада Сурхондарё области аграр соҳасида ҳам пахта якка ҳокимлиги йил сайин ўсиб борди. Масалан, 1970 йилда областда 217,4 минг гектар ерда деҳқончилик қилинди, шундан

66,8 минг гектарида донли экинлар, 119,3 минг гектарида картошка ва полиз маҳсулотлари етиштирилган бўлса, 1985 йилга келиб эса областда 273,7 минг гектар ерга экин экилди, шундан; 62 минг гектарини донли экинлар, 150,0 минг гектарини пахта 11,3 минг гектарини эса картошка ва полиз маҳсулотлари ташкил этди[5]. Лекин воҳа деҳқонларининг тинимсиз меҳнатининг эвазига областда нафақат пахтадан балки бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан ҳам мўл ҳосил олинди.

Чунончи 1970-1985 йилларда областда ялпи дон етиштириш 50,5 минг тоннадан 135,6 минг тоннага, полиз маҳсулотлари 45,1 минг тоннадан 70,6 минг тоннага, маккажўхори- 4,7 минг тоннадан 30,8 минг тоннага, сабзавот 35,4 минг тоннадан 202,7 минг тоннага, шоли-112 минг тоннада 29,3 минг тоннага ҳўл мева 25,5 минг тоннага, узум 20,8 минг тоннадан 77,2 минг тоннага ўсди[6]. Республика раҳбарияти пахта бўйича режани қисқартириш масаласини иттифоқ раҳбарияти олдига мунтазам равишда қўйиб келганига қарамасдан, марказнинг пахтага бўлган талаби йилдан йилга ориб борди, ушбу талабни қондириш ниҳоятда мушкул бўлиб, ҳаётий ҳақиқатдан анча йироқ эди. Ўша йилларда республикадаги бутун ташкилий ва сиёсий ишлар бевосита пахтачиликни ривожлантириш соҳасидаги давлат топшириқларини бажаришга қаратилди. Пахтадан мўл ҳосил олиш, унинг ҳосилдорлигини ошириш, марказдан туриб белгиланган улкан пахта топшириш режасини бажариш учун республика раҳбарияти қўлидан келган барча ишни қилди. Хусусан қишлоқ хўжалигини механизациялаш, кимёлаштириш, бошқа қишлоқ хўжалик экинлари майдонини қисқартириб бўлсада пахта майдонини кенгайтириш каби ишлар шулар жумласидан эди. Пахтадан мўл ҳосил олиш, қишлоқ хўжалик заракунандаларига қарши курашиш мақсадида далаларга меъёридан ортиқ даражада минерал ўғитлар ва захарли кимёвий перепаратлар қўлланила бошланди.

Биргина 1960 йилнинг ўзида Сурхондарё областида 1 гектар ерга 10 кг дан зиёд захарли препарат қўлланилди. 1964 йили Қашқадарё областида эса 1 гектар ерга 14,3 кгдан захарли кимёвий моддалар сепилди. Ваҳоланки илмий асосланган меъёрларга кўра 1 гектар ерга сепиладиган кимёвий моддалар миқдори 1 килограмга яқин бўлиши лозим[7]. 1971 йилга келиб эса Қашқадарё областида ҳар бир гектар ерга 40-50 кг дан захарли кимёвий моддалар сепилди [8]. Оқибатда тупроқнинг таркиби жиддий тарзда бузилиб, сувда, ҳавода, тупроқда захарли моддалар миқдори йил сайин ортиб борди. Вазият шу даражага етдики ҳатто оналар сути таркибида ҳам захри қотил бўлган пецитицидлар мавжудлиги аниқланди. Қишлоқ хўжалигида кимёвий моддалардан аёвсиз тарзда фойдаланиш нафақат атмосферани ифлослантирди балки аҳоли саломатлигига ҳам жиддий зарар етказди. Шеробод туманининг Хитой қишлоғида яшовчи Ражаб бобо Пардаевнинг эслашича 1978 йилда Шеробод тумани В.Қодиров номидаги совхоз ишчиларидан 2 нафар агроном, 4 нафар тракторчи ва 6 нафар сувчи ғўза майдонларига гексохлоран препаратини қўллаш жараёнида захарланган ва шундан 2 нафари вафот этган[9]. 1989 йилда эълон қилинган маълумотларга кўра Республикада туғилган ҳар минг боладан 40 таси, Сурхондарёда 60 таси, Қашқадарёда эса 65 таси вафот этаётганлиги ҳам бевосита минтақадаги экологик танглик билан боғлиқ эди. Қишлоқ хўжалигида захарли кимёвий моддаларни аёвсиз қўллаш болаларнинг нормал ўсишига ҳам жиддий зарар етказди. 1990 йилда Қашқадарё областининг Марказий болалар шифохонасида 12860 нафар боланинг 80 фоизи гипотрофия ёки улардан 13 нафари эса ушбу касалликнинг оғир шакли билан касалланганлиги қайд этилган[10].

Янги ерларни ўзлаштириш жараёнида йўл қўйилган айрим хатолар хусусан ўзлаштирилган ерларда дренаж ва коллектер тизимларининг сифатсиз бажарилишида, режа изидан қувиб, янги ерларни ўзлаштиришда шошмашошарлик билан палапартиш ҳаракат қилишлар оқибатида жанубий областларнинг айрим ҳудудларида ернинг мелиоратив ҳолати ёмонлашиб, шўрланиш даражаси йилдан йилга ортиб борди.

Мисол учун 1987 йил Қашқадарё областида кучли шўрланган ерлар 51 минг гектарни, ўрта шўрланган ерлар 37 минг гектарни ташкил қиларди. Миришкор канали атрофидаги ерларда ниҳоятда оғир аҳвол рўй берди. Бу ерларда ер ости сувини чиқариб юбориш масаласи ҳал қилинмаганлиги учун ер ўта даражада захлаб кетди. Қолаверса қурилиш бошқармаси

томонидан ўзлаштирилган ерлар сифатсиз тарзда топширилди. 1987 йилнинг 1 январига қадар бу ерларда қурилмаган коллекторлар 117 кмни, тугалланмаган ёпиқ дренажлар 754 кмни, чала қурилган суғориш тизимлари 84 кмни ташкил этарди. Қарши магистрал каналининг қурилиши охирига етказилмаганлиги туфайли Косон районида коллектор ва дюкерлар қурилмай қолди. Бой терак, Пўлати коллекторлари ишламади. Ҳар йили режадаги 12 минг километр коллекторларни тозалаш ўрнига 2-3 минг километр коллектор тозаланди[11].

Оқибатда ернинг ҳосилдорлиги пасайиб шўрланиш даражаси ошиб борди. 1987 йилда Қашқадарё областининг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида 2,5млн гектар ер мавжуд бўлиб, шундан 2,2 млн гектар ер қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ер 671 минг гектари ҳайдаладиган ерлар, 1,4 млн гектар ер эса яйловларни ташкил этарди. 1976 йилда областдаги суғориладиган ҳар бир гектар ердан 714 рубллик маҳсулот олинган бўлса, 1986 йилга келиб бу кўрсаткич 639 рублга тушиб қолди. 1976 йили ҳар бир гектардан 28,4 центнердан пахта ҳосили олинган бўлса, 1986 йилга келиб 14,3 центнерга тушиб қолди. Бунинг устига 35 минг гектар суғориладиган ер фойдаланилмасдан шўр босиб қолди[12].

Бироқ бевосита Марказнинг топшириғи асосида республикада пахта етиштириш суръатлари сунъий тарзда ошириб борилди. Натижада унинг ялпи ҳосили 1946-1985 йилларда 5,5 баравар ортди. Чигит экиладиган майдонлар эса 841 минг гектардан 1989,8 минг гектарга етди[13]. XX асрнинг 80-йилларнинг ўрталарига келиб республика қишлоқ хўжалигида пахта экиладиган майдонлар салмоғи жами экин майдонлар миқдорининг 75 фоиз жанубий областларда эса ундан ҳам ошиб кетди[14].

Ўзбекистон аҳлининг пахта якка ҳокимлигининг оғир асоратларидан тинкаси қуриб, пахта етиштиришнинг барча имкониятлари тугаган ва режа-топшириқлари нореал тус олган бир шароитда марказ ҳар йили пахта етиштиришни доимий тарзда кўпайтириш юзасидан топшириқ бериб борди. Масалан, 1979 йилда Ўзбекистон давлатга 5 млн 850 минг тонна, 1981 йилда 6 млн тонна пахта топшириши лозим бўлгани ҳолда, 1982 йилда Брежнев 6 млн 300 минг тонна пахта топширишни таъминлаш вазифасини қўйди[15]. Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И.Каримов ушбу жараённи изоҳлаб шундай ёзган эди: “Қачонлардир Ўзбекистон мамлакатининг пахта мустақиллигини таъминлаши зарур, деган фикр кўндаланг бўлиб қолди. “Оқ олтин” ниҳоятда шавфқатсиз усуллар билан қўлга киритила бошлади. Бу йўлга ўтмаганларни вазифасидан четлатишди ва йўқотишди, уларнинг ўрнига “етиб оламиз ва ўзиб кетамиз”, “беш йилликни икки йилда қойиллатамиз, дея итоаткорана қўл қовуштириб турадиганлар танланди. Фақат дераза тоқчаларию томларга пахта экилмади, холос. Биз пахта мустақиллигини таъминладик. Ўзимиз эса қарам иқтисодиётга эга бўлиб қолдик”[16]. Совет ҳукуматининг нотўғри иқтисодий сиёсати туфайли иттифоқ иқтисодиёти XX асрнинг 80-йилларга келиб боши берк кўчага кириб қолди.

Ижтимоий-сиёсий соҳа ниҳоятда таранглашди, иқтисодиёт бир жойда депсиниб қолди. Шундай шароитда Москва муаммонинг илдизини бошқарувнинг маъмурий зўравонлик тизимидан ахтаришнинг ўрнига маҳаллий республикалар фаолиятдан топишга ҳаракат қилди. 1983 йилда Ўзбекистон Компартияси биринчи секретари Ш.Рашидовнинг вафотидан кейин республикада алғов-далғов даври бошланди. Марказ кўрсатмаси билан “Рашидовчилик”, “пахта иши”, “ўзбеклар иши” каби сохта айбномалар ўйлаб топилиб, қама-қамалар авж олдирилиб, қатағонларнинг янги даври бошланди. “Ўзбек иши” ва “пахта иши” сифатида амалга оширилган қатағонлар халқимизнинг бошига чексиз ситамлар солди. Кўплаб кишилар ноҳақ қамалди уларнинг айримлари авахталарда жон таслим қилди. Уларнинг яқинлари, оила аъзолари сиқувга олинди “ўзбек иши” деб аталган тухмат ва қатағонлар шундайига ҳам аҳволи оғирлашиб бораётган халқнинг бошига яна катта-катта кулфатлар ёғдирди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Узбекистан за годы одиннадцатой пятилетки (1981-1985 гг.) Статистический сборник. – Ташкент, 1986. – С .119.

2. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида. Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. Лойиҳа раҳбари, масъул муҳаррир Д.А.Алимова. – Тошкент: “Шарқ”, 2001. – Б.293.
3. Турсунов С ва бошқалар. Сурхондарё тарих кўзгусида. – Тошкент: “Шарқ”. 2001. – Б.256.
4. Сурхондарё вилоят давлат архиви. 45-фонд, 1-рақам, 382-иш, 76-варак.
5. Узбекистан за годы одиннадцатой пятилетки (1981-1985 гг.) Статистический сборник. – Ташкент, 1986. – С .143
6. Турсунов С ва бошқалар Сурхондарё тарих кўзгусида. – Тошкент: “Шарқ”. 2001. – Б.257.
7. Пардаев Т.Р. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини химиялаштириш ва унинг экологик салбий оқибатлари тарихидан лавҳалар (1960-1970 йй). – Тошкент : “Фан”. 1996. – Б.9.
8. Ленин байроғи 1972 йил 6 январь.
9. Пардаев Ражабдан 2018 йил 31 май куни ёзиб олинган маълумот.
10. Пардаев Т.Р. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини химиялаштириш ва унинг экологик салбий оқибатлари тарихидан лавҳалар (1960-1970 йй). – Тошкент : “Фан”. 1996. –Б .15.
11. Худойқулов М. Қарши чўли. – Тошкент: “Шарқ”. 1998. – бб.273-274.
12. Қашқадарё ҳақиқати газетаси. 1987 йил 15 сентябрь.
13. Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. - С.102; Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985 г. – Ташкент, 1986. – С .103.
14. Ризаев С. Шароф Рашидов. Штрихи к портрету. – Ташкент, 1992. – С. 273.
15. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. Лойиҳа раҳбари, масъул муҳаррир Д.А.Алимова. – Тошкент: “Шарқ”, 2001. – Б.303-304.
16. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент: “Ўзбекистон”. 2011. – Б. 285-286.

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИНИНГ МУСТАМЛАКАЧИЛИК СИЁСАТИНИНГ ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАРГА ТАЪСИРИ (XIX АСР ОХИРИ XX АСР БОШЛАРИ. ЖАНУБИЙ ВОҲАЛАР МИСОЛИДА)

Холмунинов Хусан Эшмунинович,
Термиз давлат университети жаҳон тарихи
кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди

Аннотация: Ушбу мақолада Россия империясининг мустамлакачилиги ҳамда кўчириш сиёсати ва унинг Ўзбекистон жанубий воҳаларидаги аҳоли демографик жараёнларга таъсири масалалари ёритилган, таҳлил этилган ҳамда тегишли хулосалар берилган.

Таянч сўз ва иборалар: *Демографик жараёнлар, Россия империяси сиёсати, темир йўллар, пахтачилик саноати, савдо-иқтисодий алоқалар, кўчириш сиёсати, рус-тузем мактаблари, аҳоли миграцияси, миллий таркиби ортиши.*

Аннотация: Влияние колониальной политики Российской империи на демографические процессы. В данной статье рассматривается, анализируется и делается вывод о колониальной и переселенческой политике Российской империи и ее влиянии на демографические процессы в южных оазисах Узбекистана.

Ключевые слова и фразы: Демографические процессы, политика Российской империи, железные дороги, хлопчатобумажная промышленность, торгово-экономические отношения, переселенческая политика, школы русского строя, миграция населения, увеличение национального состава.

Annotation: The influence of the colonial policy of the Russian Empire on demographic processes. This article discusses, analyzes and draws a conclusion about the colonial and resettlement policy of the Russian Empire and its impact on demographic processes in the southern oases of Uzbekistan.

Key words and phrases: Demographic processes, policy of the Russian Empire, railways, cotton industry, trade-economic relations, relocation policy, Russian-system schools, population migration, increase in national structure.

XIX аср охирида амалга оширилган Туркистон ўлкасидаги мустамлакачилик ҳаракатлари, Россия империясининг манфаатларини кўзлаб амалга оширилган. Бу даврда мустамлакачилик сиёсатидан кўзланган мақсад маҳаллий аҳолини ўзига бўйсиндириш, шунингдек, арзон хом ашё базасига эга бўлишдек, катта манфаатларни кўзлаб амалга оширилган эди. Бу борада Туркистонга дастлаб юборилган миссиялар ўлканинг табиий географик ҳолатини ўрганиш, асосий фойдали қазилма бойликлари ҳақида қимматли маълумотлар тўплана борган. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тўпланган маълумотлар асосида эндиликда ошкора тарзда ўлкада ўз мавқеини ўрнатиш ҳамда бошқарувни қўлга киритиш, мустақил бекликларни аста-секинлик билан ўзига бўйсиндириш каби ҳаракатлар амалга оширила бошлади. [1:129]

Бухоро амирлигининг жанубий ҳудудларида ҳам империя сиёсати натижасида маҳаллий бекликлар ҳам аста-секин бўйсиндирила бошланди [1:129]. Жанубий воҳалар ҳудудларидаги бекликлар Бойсун, Денов, Қабодиён, Қўрғонтепа, Қоратегин, Кўлоб, Балжувон, Ҳисор, Сарижўй, Шеробод бекликлари ҳам аста-секин ушбу сиёсат таъсирига тушиб борган. [3:111]. Аммо Бухоро амирлиги таркибида бўлган бу бекликларнинг амирликдан нисбатан узоклашиши кузатилмоқда эди. Шу сабабли улар Бухоро амирлигининг Россия империяси билан тузган шартномасидан норози кучларнинг асосий марказига айланганди [4:28].

Сиёсий бекарорликлар сабабли, 1868 йили Бухоро амири қўшини ҳисорликларни тор-мор келтириб, Денов ва Ҳисорни қўлга киритди. Шарқий Бухоро беклари амир қўшинлари томонидан қаттиқ жазоланди. [4:176]. Мустақил бекликлар амирликнинг бундай сиёсатидан норози ҳолатда ўз мустақиллигига эришиш учун ҳаракатлари ва умуман амирлик ҳудудида бекликлар ўртасида ўзаро ихтилофларнинг юз беришига сабаб бўлаётган асосий омиллардан бири эди [5:26].

Бухоро амирлиги ижтимоий сиёсий бошқарувидаги ўзаро ички низолар, анча қолоқ даражадаги ижтимоий турмуш амирлик сиёсий бошқарувига ўз таъсирини кўрсатаётган эди. Россия империяси қўшинлари билан бўлган жанглардаги мағлубиятдан сўнг, мустамлакачилар амирлик устидан тўла бошқарувни қўлга киритган эди [6:18]. Шундан сўнг россия империяси сиёсий маъмурлари аста-секин ўзининг ҳукмронлик доираларини кенгайтириш бошқарувни мустаҳкамлаш мақсадида кўпроқ рус миллатига мансуб аҳоли вакиллари кўчириб келтириш, рус манзилгоҳларини кўпайтириш масалаларига эътибор қарата бошладилар. [7:70]. Шу ўринда таъкидлаш керакки, темир йўллар бўйлаб, рус миллатига мансуб аҳоли вакиллари жойлаштирилиши биринчи навбатда уларнинг ижтимоий турмуш даражасида яхши шароит яратиш мақсадида амалга оширилган бўлса, шунингдек, иккинчи томондан кўчириб келтирилган аҳолини бандлигини таъминлаш, мақсадида асосан почта-телеграф, темир йўл тармоқларида хизмат кўрсатувчи ва бошқа кўплаб яхши ҳақ тўланадиган касблар бўйича ишлар билан банд қилишган. Маҳаллий аҳоли вакиллари эса бундай ишларга малакасизлиги ҳамда ўқувсизлиги баҳонасида бундай ишларга олинмас эди.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, бутун минтақа бўйлаб темир йўл қурилишининг кириб келиши, сиёсий ҳукмронлик доирасини янада кенгайтириш ҳамда тайёр хомашё бойликларига эга бўлишдек, катта мақсадлар кўзланган. Шунингдек, сиёсий мақсадларида эса, Ўрта Осиё масаласида Россия-Англия зиддиятларининг кучайиши каби омилар ҳамда келгусида Ҳинд океанига чиқиши Россия империясининг Амударёнинг ҳар иккала қирғоғи бўйлаб жойлашган ўлкаларда сиёсий мавқеини мустаҳкамлаш каби омилар кўзланган эди [8:150]. Кейинчалик темир йўл қурилиши 1895–1897 йилларда Ховос станциясидан Қўқонгача давом эттирилди. 1899 йили темир йўл Тошкентга етказилиб, *Самарқанд-Андижон темир йўллари билан бирлаштирилди* [9:2]. 1913–1915 йилларда Когон–Амударё станцияси ва Қарши–Китоб шохобчалари қурилди. 1917 йилга келиб ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида темир йўлларнинг умумий узунлиги 1,1 минг км ни ташкил этди [10:231].

Жумладан Сурхон воҳасининг Бойсун, Шеробод, Термиз ҳудудлари орқали Паттакесар кечуви ва ундан Балхга ўтиш ҳудудлари тўғрисида дастлабки тарзда рус элчиси Давидов, маълумотлар тўплаган[11:7]. Н.Покотило ўз маълумотларида жанубий воҳаларни Шерободдарё ва Сурхондарёнинг тинч оқими деҳқончилик қилиш учун қулайлиги, ўз навбатида кишлоқ хўжалиги ҳамда пахтачилик ривожини учун катта имкониятлар мавжудлиги тўғрисида муҳим маълумотларни берган[12:37]. Дарҳақиқат, Россия империяси пахта етиштириладиган майдонларни кенгайтиришга биринчи даражали иш сифатида қараган бўлсада, аммо бу сиёсатнинг тағзамида яна бир қанча мақсадлар ҳам мужассамлашган.[13:33], Бу даврда маъмурий ҳукумат вакиллари томонидан темир йўллар атрофидаги ҳудудларга рус миллатига мансуб аҳоли вакиллари кўчириб келтириш ишлари қатъий тарзда олиб борилди. Шунингдек, ушбу ҳудудларда истиқомат қилаётган аҳоли вакиллари ижтимоий турмуш тарзига аълоҳида эътибор қаратила бошлаган. Яъни касалхоналар, мактаб, клуб, маданий муассасалар, болалар боғчаси каби муассасалар аввало ушбу темир йўллар атрофида истиқомат қиладиган аҳоли вакиллари учун барпо қилинишига аълоҳида эътибор қаратишган. Шундай мақсадларда 1989-1907 йилларда Бухорода дастлабки тарзда иккита касалхона ва битта дорихона қурилиб, ишга туширилган. 1910 йилда эса дастлабки рус-тузем мактаби фойдаланишга топширилган[14:19]. Шунингдек, жанубий воҳаларда ҳам кўчириб келтирилган аҳоли вакиллари ижтимоий турмуш даражасини яхшилаш ҳамда уларга зарур шарт-шароитлар яратиш мақсадида кенг қўламли ислоҳатлар амалга оширила бошлаган эди.

Бу борадаги ислоҳатлар мобайнида жанубий ҳудудларда хусусан Термиз шаҳрида 30 дан ортиқ савдо ва саноат корхоналари пайдо бўлишига замин яратган. [15:209] Пахтачиликда катта тажриба тўпланиб, Россия империяси учун муҳим бўлган хомашё базаси яратиш ишларига эътибор қаратила бошлаган. Бутун Шарқий Бухорода етиштирилган пахта хом ашёси Термиз шаҳрида тўпланган. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, воҳада саноатнинг ривожланиши етиштирилган хом ашё ва саноат маҳсулотларини ташиб кетиш муаммоларини юзага келтирди. Ана шу муаммоларни ҳал этиш мақсадида ХХ аср бошларига келиб империя ҳукумати ҳарбий-стратегик жиҳатдан зарур бўлган Когон-Термиз темир йўлини қуриш бошланиб, 1916 йилга келиб Когон-Термиз темир йўли[15:210] қуриб битказилади. XIX аср охири - XX аср бошларида Ўзбекистон жанубий воҳаларидаги аҳолининг демографик жараёнлари тарихини ўрганиш борасидаги тадқиқотлар шунини кўрсатмоқдаки, бу даврда жанубий воҳаларда аграр соҳадаги ислоҳатларнинг амалга оширилиши, пахтачилик саноатининг ривожлантирилиши каби омилларнинг туб моҳияти мустамлакачилик манфаатларини кўзлаб амалга оширилган бўлиб, ушбу сиёсат натижасида демографик жараёнларда бир қатор муаммолар юзага келаётган эди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Ражабов Қ., Иноятов С. Бухоро тарихи. – Тошкент, 2016. – Б.129.
2. Логофет Д. Н. Страна бесправия. – СПб, 1909. – С. 9.
3. Искандаров Б. И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. I. – Душанбе, 1963. – С. 111.
4. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т.1. – СПб., 1911. – С. 28.
5. Мазов С. Восточная Бухара, Бадахшан и северный Афганистан // ТС. – Т. 404. – С. 25 – 26.
6. Ашуров.Я.С. и другие. Бухара. Краткий справочник-путеводитель. Т. Узбекистан. 1968. (104с) .С 18
7. Хидиров.Х.Ж. . Туркистонда темир йўл қурилиши. // Давр. Замон. Шахс. Илмий-амалий мақолалар тўплами. 2 қисм, 2016 йилнинг II чорағи. Термиз: «Сурхон–Нашр». – Б. 67–70.
8. Могилевич В.М., Боброва Т.В. Организация дорожно-строительных работ. - Москва: Транспорт. 1990. – С.150.
9. Ўзбекистон Миллий архиви, И 1-фонд,13-рўйхат, 1237-иш, 2-варақ
10. Митаишвили А.А.Экономические проблемы развития транспорта. –Москва: Транспорт, 1982. – С.231.

11. Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Кн. III. Бухарско-Афганская граница. – СПб., 1909. – С. 7.
12. Покотило Отчет о поездке в пределы Центральной и восточной Бухары в 1886гг. – Ташкент, 1888. – С37 .
13. Кривошеин А. В. Записка главноуправляющего землеустройством и земледелием о поездке в Туркестан. – СПб., 1912. – С. 3.
14. Ашуров Я.С. и другие. Бухара. Краткий справочник-путеводитель. Т. Узбекистан. 1968. (104с). – С. 19.
15. С.Турсунов. Э.Қобилов, Б.Муртозаев ва бошқ.-Т.:Шарқ, 2004. Б-209.

ЎРТА ОСИЁДА МИЛЛИЙ-ХУДУДИЙ ЧЕГАРАЛАНИШНИНГ ЎТКАЗИЛИШИ ҲАМДА ХОРАЗМ РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Бахтигул Мамадаминова,

“Тошкент ирригация ва кишлок хўжалигини
механизациялаш муҳандислари институти”
миллий тадқиқот университети доценти

Аннотация: Мазкур мақолада Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланишнинг ўтказилиши шунингдек Хоразм Республикасининг тугатилиши таҳлил қилинган. XX аср 20-йиллари ўрталарига келиб, миллий-худудий чегараланишга фақат Туркистон Республикасигина эмас, балки Бухоро ва Хоразм Халқ Республикаларининг ҳам тортилиши масаласи кўрилди. Бу вақтда Бухоро ва Хоразм республикалари ҳуқуқий жиҳатдан ҳали мустақил суверен давлатлар ҳисобланарди. Ўрта Осиёнинг миллий чегаралаш масаласи Москвада тўлиқ қўллаб-қувватланди. Чунки бу вақтга келиб Марказнинг партия раҳбариятида чегаралаш масаласи аниқ ифодаланган асосий мақсадга айланиб қолган эди. 1924 йил февраль – март ойларида Ўрта Осиёни миллий чегаралаш масаласи Хоразмда бўлиб ўтган кенгашларда ҳам муҳокама қилинди. Хусусан, Хива шаҳри масъул ходимлари кенгашларида Хоразм Республикасини миллий чегаралаш зарурлиги масаласи кескин мунозараларга сабаб бўлди.

Калит сўзлар: ХССР, Хоразм Совет Социалистик Республикаси, Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш, Туркистон Автоном Совет Республикаси, миллий-худудий чегараланиш, ўзбеклар, қозоқлар, қорақалпоқлар, туркманлар.

Аннотация: В данной статье анализируется осуществление национально-территориального размежевания в Средней Азии, а также прекращение существования Хорезмской Республики. К середине 20-х годов 20 века в национально-территориальное размежевание были вовлечены не только Республика Туркестан, но Бухарская Народная Республика и Хорезмская Народная Республика. В то время республики Бухара и Хорезм еще были юридически независимыми суверенными государствами. В Москве полностью поддержали вопрос о национальном размежевании Средней Азии. Потому что к этому времени вопрос демаркации стал четко сформулированной главной целью партийного руководства Центра.

Ключевые слова: ХССР, Хорезмская Советская Социалистическая Республика, национально-территориальное размежевание в Средней Азии, Туркестанская АССР, национально-территориальное размежевание, узбеки, казахи, каракалпаки, туркмены.

Annotation: This article analyses the implementation of national-territorial demarcation in Central Asia, as well as the termination of the Republic of Khorezm. By the mid-20s of the 20th century, not only the Republic of Turkestan, but also the People’s Republics of Bukhara and Khorezm were involved in national-territorial demarcation. At that time, the republics of Bukhara and Khorezm were still legally independent sovereign states. The issue of national demarcation of Central Asia was fully supported in Moscow. Because by this time, the issue of demarcation had become a clearly stated main goal of the party leadership of the Centre. In February-March 1924, the issue of national demar-

cation of Central Asia was also discussed at the councils held in Khorezm. In particular, the issue of the need for the national demarcation of the Republic of Khorezm was the cause of heated discussions in the councils of Khiva city officials.

Key words: USSR, Khorezm Soviet Socialist Republic, national-territorial demarcation in Central Asia, Turkestan Autonomous Soviet Republic, national-territorial demarcation, Uzbeks, Kazakhs, Karakalpaks, Turkmens.

1924 йил бошларига келганда Хоразм Совет Социалистик Республикаси (ХССР)да халқ хўжалиги ва иқтисодиётини тиклаш ҳамда ривожлантириш соҳасидаги ютуқлар бу ерда миллий масалани ҳал этишдаги кўплаб қийинчиликлар ва муаммолар билан биргаликда юз берди. ХССР ҳудудида азалдан ўзбеклар кўпчилигини ташкил қилган. Бироқ бу ерда туркманлар, қозоқлар ва қорақалпоқлар ҳам маҳаллий аҳоли сифатида мавжуд бўлган. XX аср бошлари ва кейинчалик бу ерда яшаган туркий аҳоли кўпчилиги ўзини хоразмликлар ёки хиваликлар деб атаган.

Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикаларида 1918 – 1924 йилларда совет ҳокимияти ва большевиклар томонидан миллий масалани ҳал қилишда муайян натижаларга эришилди. ХССР таркибида бу даврда аввал Туркман вилояти, сўнгра Қозоқ-Қорақалпоқ автоном вилояти ташкил қилинди. Туркистон АССР таркибидаги Закаспий области 1924 йилда Туркман [Туркманистон] областига айлантирилди. 1920 йил кузида Қирғизистон АССР [аслида Қозоғистон АССР] тузилиб РСФСР таркибига киритилган эди.

Расмий маълумотларда келтирилишича, 1924 йилда Ўрта Осиё республикаларида яшаётган ўзбекларнинг 66,5 фоизи Туркистон АССРда, 22,2 фоизи Бухоро ва 11,3 фоизи Хоразм республикаларида яшар эди. Ўрта Осиёдаги ҳамма туркманларнинг 43,2 фоизи Туркистонда, 27 фоизи Бухорода ва 29,8 фоизи Хоразмда яшар эди. Ўрта Осиё республикаларидаги тожикларнинг 47,7 фоизи Туркистон АССРда, 52,3 фоизи Бухоро Республикасида истиқомат қилган [1].

Туркистон минтақасини миллий-ҳудудий жиҳатдан қайта чегаралаш Марказ ва РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси томонидан ишлаб чиқилди ва 1924 йилнинг бошларида у ўзининг сўнгги босқичига кирди.

РКП(б) МКнинг Ташкилий бюроси ўзининг 1924 йил 31 январдаги мажлисида бошқа масалалар билан бир қаторда Туркистон, Бухоро, Хоразм Республикаларининг миллий-ҳудудий чегараланиши тўғрисидаги масалани ҳам кўриб чиқди ва Я.Э. Рудзутакка мазкур республикаларнинг масъул ходимлари билан биргаликда бу ғояни амалда қандай рўёбга чиқариш мумкинлигини олдиндан муҳокама қилиб кўришни топширди [2].

Яқинда чоп этилган иккита китобдан иборат “Ўзбекистон тарихи” номли фундаментал тадқиқотда таъкидланганидек, Хоразм ва Бухоро Халқ Республикаларининг мустақиллиги бу давр охирига келиб ниҳоятда ҳаёлий хусусиятга эга эди. Ҳақиқатда улар мустақилликни қўлдан бой берган эдилар. Учта республиканинг иқтисодий жиҳатдан бирлашуви ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг тузилиши, Хоразм ва Бухоро Коммунистик партияларининг РКП(б) таркибига кириши ва РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг ташкил этилиши, Россия билан Бухоро ва Хоразм Республикалари ўртасида янги иқтисодий битимларнинг тузилиши, пул муомаласининг бирхиллашуви (унга Россия червонининг асос қилиб олиниши) натижасида, бу давлатларга сиёсий, иқтисодий, молиявий жиҳатдан ҳукмронлик қилиш бутунлай Москва ихтиёрига ўтди.

Шу тариқа, РСФСР таркибига кирган Туркистон Автоном Совет Республикасини янгитдан чегаралаш ҳақидаги большевиклар ғояси XX аср 20-йиллари ўрталарига келиб, анча кенг миқёс касб этган вазифага – миллий-ҳудудий чегараланишга фақат Туркистон Республикасигина эмас, балки Бухоро ва Хоразм Халқ Республикаларининг ҳам тортилиши масаласига айланиб кетди. Бу вақтда Бухоро ва Хоразм республикалари ҳуқуқий жиҳатдан ҳали мустақил суверен давлатлар ҳисобланарди. Ўрта Осиёнинг миллий чегаралаш масаласи Москвада тўлиқ қўллаб-қувватланди. Чунки бу вақтга келиб Марказнинг партия раҳбариятида чегаралаш масаласи аниқ ифодаланган асосий мақсадга айланиб қолган эди.

1924 йил февраль – март ойларида Ўрта Осиёни миллий чегаралаш масаласи Хоразмда бўлиб ўтган кенгашларда ҳам муҳокама қилинди. Хусусан, Хива шаҳри масъул ходимлари кенгашларида Хоразм Республикасини миллий чегаралаш зарурлиги масаласи кескин мунозараларга сабаб бўлди.

Хоразмда 1924 йил кузида миллий-худудий чегараланиш ўтказилишидан сал олдин ХССР худуди маъмурий жиҳатдан учта вилоят ва битта туманга ажратилди. Республика шимолида Қозоқ-Қорақалпоқ вилояти (области); ўрта қисмида Тошовуз вилояти; жанубий қисми – Амударё қирғоқларида Янги Урганч вилояти; воҳанинг жануби-ғарбий ва жануби-шарқий қисмида Хива тумани (райони) ташкил қилинди.

ХССР таркибидаги вилоятлар ва Хива тумани қўйидаги шўролардан⁷ ташкил топган:

Қозоқ-Қорақалпоқ вилояти: Қўнғирот, Кўҳна Урганч, Хўжайли, Шуманай.

Янги Урганч вилояти: Бешарик (Боғот), Гурлан, Дарғонота, Қипчоқ, Қиёт-Қўнғирот, Кат, Манғит, Янги Урганч, Питнак, Садивар, Шовот, Ҳазорасп, Хонқа, Хитой (Қтай).

Тошовуз вилояти: Анбар-Маноқ, Иляли, Қиличбой, Кўкчага, Порсу, Тошқовуз, Тахтабозор.

Хива тумани: Оқ Дарбанд, Остона, Ғазавот, Гужи, Кирман, алоҳида Хива тумани, Янгиариқ [3].

Бу рўйхатдан кўриниб турибдики, Хоразмдаги айрим шўролар номи ўзбек халқи таркибига сингиб кетган турли туркий уруғлар: қўнғирот, қипчоқ, қиёт, манғит, хитой [қтай; кидан] номлари билан юритилган. Аввал ҳам айтиб ўтилганидек, ҳатто битта вилоятнинг номи Қозоқ-Қорақалпоқ бўлиб, у иккита халқ: қозоқлар ва қорақалпоқларнинг номларидан иборат бўлган. Бундай туркий уруғлар орасида қўнғирот, манғит, қипчоқ сингари жуда катта нуфузга эга бўлган уруғлар бўлган. Бухоро Республикаси ҳамда Туркистон АССРнинг Фарғона ва Самарқанд вилоятларидаги туманлар ва кентлар номланишида эса биз бундай ҳолатни деярли кўрмаймиз.

Хоразм Республикасида миллий чегараланиш масаласи дастлаб 1924 йил февралда Хоразм Компартияси Марказий Комитетининг мажлисларидан бирида муҳокама қилинган эди. Лекин ўша пайтда мажлис ХКП Марказий Комитетининг Ижроия бюросига РКП(б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюросининг аъзоси И.Межлаукнинг мазкур масала хусусидаги хабарини маълумотга олишни таклиф қилиши билан чекланди [4].

Хоразм Компартияси раҳбариятида миллий чегараланишга турлича муносабат пайдо бўлган эди. 1924 йил 3 мартда бўлган ХКП МК Ижроия бюроси мажлисида ахборот тартибида РКП(б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюросининг аъзоси И.Межлаукнинг миллий-худудий чегараланиш тўғрисидаги маърузаси тингланди ва муҳокама қилинди [5].

Март ойининг ўрталарида Хивада бўлиб ўтган партия-совет фаоллари йиғилишида бу масала яна қўйилди. Йиғилиш қабул қилган қарорда эътироф қилинишича, «Хоразм Республикаси миллий белги бўйича чегараланади ва тегишли районлар Ўрта Осиёнинг янги ташкил этилаётган республикаларига (Ўзбекистон, Туркменистон ва Ҳоказо), мабодо бордию, шундай республикалар ажраладиган бўлса, қиради».

1924 йил 5 апрелда РКП(б) Марказий Комитети Сиёсий бюроси Ўрта Осиё коммунистик ташкилотларининг Туркистон, Бухоро ва Хоразмни миллий чегаралаш тўғрисидаги таклифини олдиндан кўриб чиқди. РКП(б) МК бу таклифни асосан маъқуллади, лекин Туркистон, Бухоро ва Хоразм Компартияси вакиллари бўлган делегатларга РКП(б) XIII съезди учун зарур материаллар келтириш мажбуриятини юклаб, масалани ҳал қилишни май ойининг охирларигача кечиктирди. РКП(б) Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзоларининг кўриб чиқишлари учун миллий-худудий чегараланишга оид ўз мулоҳазаларини географик карталар илова қилган ҳолда тайёрлаш ва топшириш таклиф этилди [6].

Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилишининг барча масалалари Марказ томонидан РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросига топширилди. Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикаларидаги аҳоли ва миллий раҳбар ходимларнинг бу соҳадаги айрим ҳақли эътирозлари инобатга олинмади. Хусусан, Хоразм Республикаси ва Хоразм Компартияси

⁷ Волость ижроия комитетига тенг бўлган кичик маъмурий-худудий бошқарув шакли Хоразмда шўролар дейилган. Ўша пайтдаги шўролар худуди тахминан ҳозирги Ўзбекистондаги йирик туманлар худудига тенг бўлган.

раҳбарияти, кўплаб хоразмлик миллий ходимлар бу соҳада ўз фикрларини илгари суриб, Марказ сиёсатига қарши чиқдилар.

Бироқ 1924 йил 28 апрелда бўлган РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси мажлисида Ўрта Осиё республикалари микёсида миллий-худудий белгилар бўйича чегараланиш ўтказиш вақти келди деб ҳисобланди ҳамда бу ҳақда махсус қарор қабул қилинди. Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланишни ўтказиш билан боғлиқ барча масалалар бўйича марказий комиссия (айрим ҳужжатларда у умумий комиссия деб юритилади) тузилди. Бу комиссия 10 майгача ўз ишини тугатиш ва барча таклифларини РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросига маълум қилиши керак эди [7].

Умумий комиссиялар билан бир қаторда миллий ёрдамчи комиссиялар (подкомиссиялар) ёки кичик комиссиялар ҳам тузилди. Уларнинг дастлабки йиғилиш ва кенгашлари 1924 йил май ойи бошларида бўлиб ўтди. Бу ёрдамчи комиссиялар Ўрта Осиё совет миллий республикалари ва автоном областлари барпо этилишига доир ўз таклифларини ишлаб чиқди, миллий республикалар ва областлар чегараларини тахминан белгилади ва бошқа масалаларни кўриб чиқди.

Кичик комиссияларнинг маърузалари РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси махсус Комиссиясининг 1924 йил 10 майдаги мажлисида, 11 майда эса РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросида тингланди. Бюро махсус комиссия ва унинг кичик комиссиялари ишининг яқунларини муҳокама қилиб, улар ишлаб чиққан Ўрта Осиёнинг миллий-худудий чегараланишининг аниқ режасини тасдиқлади. Қабул қилинган қарорда бундай дейилган эди:

«1. Туркистон, Бухоро ва Хоразм Республикаларини миллий-худудий белгиларига кўра чегаралаш зарур деб топилсин, янги ташкил этилаётган миллий-худудий бирлашмалардан федерация ташкил этилмасин.

2. Ўзбекистон ва Туркменистон Республикалари ташкил этилсин ва улар мустақил ССР ҳуқуқларига эга бўлсин ва бевосита СССРга кирсин. Ўзбекистон Республикаси доирасида Тожикистон автоном вилояти ташкил этилсин. Қирғизистон автоном вилояти ташкил этилсин: Қирғизистон автоном вилояти қайси республика таркибига кириши масаласи очиқ қолдирилсин. 3. Туркистон Республикасида яшайдиган қозоқлар ҳозирги вақтда мавжуд бўлиб турган Қирғизистон [Қозоғистон] республикасига киритилсин»[15].

Бироқ бу масалада Хоразм Республикаси раҳбариятининг ўз қарашлари бўлган. Хоразм Компартияси Марказий Комитети масъул секретари Қаландар Одинаев, Марказий Комитет аъзоси Маткарим Абдусаломов ва бошқа миллий раҳбар ходимлар миллий-худудий чегараланишга ошқора равишда қарши чиққанлар. Улар Хоразмнинг ўзига хос табиий ва жуғрофик ҳамда миллий-маданий хусусиятларини ҳисобга олиб, уни алоҳида федератив республика сифатида СССР таркибига қўшилиш таклифини илгари сурганлар. Бу миллий раҳбарлар ўз қарашлари ифодаланган ғоя ва таклифлари ифодаланган турли мактублар ва мурожаатномаларини бир неча марта Тошкент ва Москвадаги турли юқори органларга юборганлар.

1924 йил 8 майда Хоразм Компартияси Марказий Комитети масъул котиби Қ. Одинаев Хоразм ССРда миллий-худудий чегараланишни ўтказмаслик кераклиги тўғрисида хат йўллаган эди. Бу мактубга ундан ташқари Хоразмнинг Москвадаги мухтор элчиси М. Абдусаломов, ХС-СРнинг Тошкентдаги бош консули Р. Ёқубов ва ХССР Госпланининг раиси Шулимов ҳам имзо чекишган эдилар [8].

Бу пайтда Ўрта Осиё иқтисодий конференцияси ишида қатнашиш учун келган Хоразм делегацияси аъзолари РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси раисига «Хоразмда миллий масаланинг ҳал қилиниши тўғрисида мактуб» топширдилар, унда Хоразмни мустақил маъмурий район сифатида ўзининг аввалги доирасида қолдириш, шунингдек, Хоразм Республикаси билан Туркистон АССРнинг Амударё вилоятини ўзаро бирлаштириш таклиф қилинган эди. Юқорида айтиб ўтилганидек, аслида, бу Хоразмда чегараланиш ўтказилишини рад қилишни аниқлаган. Шунинг учун Ўрта Осиё бюроси бу фикрни инкор этди, ўз қарорларининг биринчи бандига Хоразм Республикасини ҳам киритди.

Хоразм Компартияси Марказий Комитети Ижроия бюроси бу даврда қатъий позицияда туриб, Хоразмда чегараланиш ўтказилишига қарши чиқди. Хоразм Компартияси Марказий Комитети масъул котиби Қ. Одинаев 1924 йил 2 июнда РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси раиси Я.Рудзутак номига телеграмма жўнатиб, унда яна бир марта Хоразмни федератив республика сифатида сақлаб қолишни сўради. Бу телеграммага ундан ташқари ХКП МК Ижроия бюроси аъзоси М. Абдусаломов, ЭКОСО раиси Ўроз Ирманов, ГПУ раиси Карим Болтаев, Хоразмнинг Тошкентдаги консули Р. Ёқубов имзо чекишган эди[14]. Баъзи тарихий адабиётларда бу телеграммага РСФСРдан юборилган махсус комиссия раиси Г. Бройдо ҳам қўл қўйган деб нотўғри кўрсатилади.

Шу муносабат билан 1924 йил 12 июнда бўлиб ўтган РКП(б) МК Сиёсий бюроси йиғилишида Ўрта Осиё бюросининг мажлисга тайёрлаган материалларига тегишли тузатишлар киритишга мажбур бўлинди. Сиёсий бюро Хоразм Республикасини миллий чегараланишга жалб қилмай, олдинги ҳолида қолдиришга қарор қилди.

Бироқ бу қарор Марказнинг тактик чекиниши бўлиб, улар тез орада ўз мақсадларини амалга оширувчи кишиларни Хоразмга жўнатиб, улар қўли билан “чегараланиш масаласи”ни Хоразмда ҳам узил-кесил ҳал қилишга эришдилар. Шунинг учун ҳам РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг қарори билан “мустақил Хоразм Республикаси” ва Хоразм Коммунистик партияси раҳбарлари алмаштирилди.

1924 йил 15 июнда РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси махсус қарор чиқариб, Хоразм Коммунистик партияси Марказий Комитети масъул котиби Қаландар Одинаевни ўз вазифасидан озод қилиб, уни “қайта тарбиялаш” учун РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси ихтиёрига чақириб олди. Бу лавозимга Москвадаги Шарқ халқлари коммунистик университети битирувчиси, ёш ва ғайратчан коммунист Исоқ Хонсуворов қўйилди. Исоқ Хонсуворов Марказ топшириқларини Хоразмда “партиянинг ленинча-сталинча доно миллий сиёсати” йўлидан оғишмай амалга ошириши керак эди.

Бундан ташқари 1924 йил август ойида Хоразм Халқ Нозирлар Шўроси раиси Бекжон Назаров ишдан олиниб, бу вазифага Тошкентдан юборилган Саъдуллахўжа Турсунхўжаев тайинланди. Бутунхоразм Марказий Ижроия Қўмитаси раиси хоразмлик ўзбек Султонқори Жуманиёзов ўрнини Тошкентдан юборилган туркман Нодирбой Айтоқов эгаллади[9]. Ҳукумат ва давлат бошқаруви таркибида бошқа ўзгаришлар ҳам амалга оширилди.

Айнан ХССР ҳамда Хоразм Компартиясининг янги раҳбарлари Хоразмда социалистик ўзгаришларни фаол амалга оширишга киришдилар. Улар Ўрта Осиёда ўтказилаётган миллий-худудий чегараланиш жараёнига Хоразмни ҳам тортиб, бу ерда Марказ топшириқлари асосида бу ва бошқа сиёсий тадбирларни қарор топтиришди.

Хуллас, РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси Хоразм Компартияси Марказий Комитети таркибини янгиллагач ҳамда бошқарувда хоразмликлар ўрнини Тошкент ва Москвадан юборилган “тажрибали партия, совет ва хўжалик раҳбарлари” билан алмаштиргач, ўз режаларини силлиқлик билан амалга ошира бошлади. Хоразм Компартияси Марказий Комитетининг янгиланган таркиби 1924 йил 26 июнда аввал 9 июнда қабул қилинган қарорни бекор қилди ҳамда Хоразм учун ҳам миллий чегараланишнинг зарурлигини эътироф этди. РКП(б) МК Сиёсий бюроси Ўрта Осиё бюросининг таклифи билан яна бу масалага қайтди ва Хоразмни Бухоро ҳамда Туркистон республикалари билан бир қаторда миллий-худудий чегараланиш жараёнига қўшди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. “Революционный Восток” (Москва). 1934. №6.
2. Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 йиллар). Иккита китоб. Биринчи китоб. 1917 – 1939 йиллар.
3. Материалы по районированию Средней Азии. Кн.2. Территория и население Бухары и Хорезма. Часть 2.

4. Хорезм. С приложением административно-этнографической карты б. Хорезмской республики. – Ташкент: Издание Комиссии по районированию Средней Азии, 1926.
5. Ўзбекистон МДА, Р-72-фонд, 1-рўйхат, 26-иш, 5-10-варақлар.
6. Турсунов Ҳ.Т. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг барпо этилиши. – Тошкент: Ўзбекистон ССР ФА нашриёти, 1958.
7. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Научный редактор: Р.Я.Раджапова. – Ташкент: “Шарк”, 2000.
8. Хоразм тарихи. II жилд.
9. Ражабов Қ., Қандов Б., Ражабова С. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари (Энг қадимги даврлардан бугунги кунгача). Тўлдирилган ва қайта ишланган олтинчи нашр. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2015.
10. Bakhtigul Abdupattaevna Mamadaminova. Some Considerations about the Socio-Political Movements of Young Khivans / International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD), Special Issue –IDMR 2021 April 2021. -P 50-52. @ www.ijtsrd.com
11. Mamadaminova Bakhtigul Abdupattaevna. The State of Waqf Property in the Khorezm People’s Soviet Republic. Journal of Ethics and Diversity in International Communication (JEDIC). Volume: 1 Issue: 7, 2021.-Pp.42-44. E-ISSN: 2792- 4017. www.openaccessjournals.eu
12. Mamadaminova Bakhtigul Abdupattaevna The situation of education and its changes in KH-PSR // REMIE, Multidisciplinari Journal of Educational Research 2022. Pp-1-7
13. Mamadaminova Bakhtigul Abdupattayevna Economic Life in Khorezm in 1921-1924. And Processes in Cotton Growing // EUROPEAN JOURNAL OF LIFE SAFETY AND STABILITY (EJLSS) ISSN 2660-9630 www.ejlss.indexedresearch.org Volume 15, 2022.
14. *Ўрта Осиё коммунистик ташиқлотларининг тарихи.* – Б. 784.
15. Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 йиллар). Иккита китоб. Биринчи китоб. 1917 – 1939 йиллар. – Б.297.

ЖАНУБИЙ ВИЛОЯТЛАРДА АГРАР СОҲА МУТАХАССИСЛАРНИНГ МАДАНИЙ-МАИШИЙ ТУРМУШ ШАРОИТИНИ ЯХШИЛАШДА СОҒЛОМ ТУРМУШ ТАРЗИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Ботирова Ҳалима Эшмаматовна,
“Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини
механизациялаш муҳандислари институти” ва
Миллий тадқиқот университети “Гуманитар
фанлар” кафедраси доценти в.б,
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (Phd).

Аннотация: Ушбу мақолада Республикаимизнинг жанубий ҳудудларда спорт соҳасида амалга оширилган ислохотлар натижасида қишлоқда аҳоли турмуш шароитини яхшилаш мақсадида асосий эътибор соғлом турмуш тарзини шакллантиришга қаратилди. Қишлоқ аҳолисини, айниқса, ёш авлодни жисмонан ва маънавий камол топиши учун махсус давлат дастурлари қабул қилинди ва амалиётга жорий қилинди.

Таянчсўз ва иборалар: соғлом турмуш тарзи, қишлоқ маҳаллаларида спортни омалаштириш, маданий-маиший турмуш шароитини янада яхшилаш, спорт майдончалари.

Аннотация: В данной статье в результате реформ, проводимых в спортивной сфере в южных регионах нашей Республики, основное внимание уделялось формированию здорового образа жизни с целью улучшения условий жизни населения на селе. Были приняты и претворены в жизнь специальные государственные программы физического и духовного развития сельского населения, особенно подрастающего поколения.

Ключевые слова и фразы: здоровый образ жизни, популяризация спорта в сельской местности, дальнейшее улучшение культурно-бытовых условий жизни, спортивные площадки.

Abstract: In this article, as a result of the reforms carried out in the sphere of sports in the southern regions of our Republic, the main attention was paid to the formation of a healthy lifestyle in order to improve the living conditions of the population in rural areas. Special state programs for the physical and spiritual development of the rural population, especially the younger generation, were adopted and implemented.

Key words and phrases: healthy lifestyle, popularization of sports in rural areas, further improvement of cultural and living conditions, sports grounds.

Республикамизнинг жанубий вилоятларида аграр соҳа мутахассисларнинг маданий-маиший турмуш шароитини янада яхшилаш мақсадида асосий эътибор соғлом турмуш тарзини шакллантиришга қаратилди. Қишлоқ аҳолисини, айниқса, ёш авлодни жисмонан ва маънавий камол топиши учун махсус давлат дастурлари қабул қилинди ва амалиётга жорий қилинди.

2012 йили республика бўйича 108 та болалар спорти объекти фойдаланишга топширилиб, 6 ёшдан 15 ёшгача бўлган 1 миллион 600 мингдан зиёд болалар спорт билан мунтазам шуғулланди [1].

Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 22 декабрда қабул қилган «Болалар майдончаларини тиклаш ва ташкил этишнинг 2011-2015 йилларга мўлжалланган чора-тадбирлар дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори ижроси юзасидан 2012 йилда қишлоқларда 4 мингдан ортиқ спорт майдончаларида болаларнинг жисмоний ва маънавий ривожланиши учун турли тадбирлар ўтказилди. Оммавий спорт тадбирларида 2 миллиондан ортиқ киши иштирок этди. Шу билан бирга Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари қишлоқларида жойлашган жамоат ташкилотлари, ишлаб чиқариш корхоналари, хусусий тадбиркорлар ҳамда фермерлар томонидан болалар майдончаларини тиклаш ва ташкил этиш, уларни қайта жиҳозлаш бўйича ибратли ишлар қилинди. Бу саъй-ҳаракатлар натижасида жанубий вилоятлардаги қишлоқ ҳудудларда 2795 та спорт майдончаси ободонлаштирилди, 744 та майдонча тикланди, 279 таси эса янгидан ташкил этилди [2].

Мустақиллик йилларида асрлар синовидан ўтиб келаётган миллий курашни янада ривожлантириш, унинг жаҳондаги нуфузини оширишга қаратилган кенг кўламли чора-тадбирлар қишлоқларда ҳам амалга оширилиб, кўплаб халқаро турнирлар ўтказилди. Шундан келиб чиқиб, қишлоқларда «Маҳалла» хайрия жамоат фонди ҳамда давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамкорлигида «Маҳалламиз паҳлавонлари» республика мусобақалари ташкил этилди. Ушбу мусобақаларда қишлоқ ёшлари катта қизиқиш билан иштирок этишди. Буни 2011 йилги беллашувларда Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларидаги қишлоқ ёшларидан 130 мингдан зиёд ўғил-қизлари қатнашгани ва улар орасидан ўнлаб истеъдодли ёш полвонлар кашф этилгани ҳам яққол тасдиқлайди. Эътиборлиси, 2011 йилда турнирни ташкил этган маҳаллалар сони 2010 йилдагига нисбатан 685 тага, иштирокчилар эса 32 минг нафарга кўпайди. Мусобақанинг барча босқичлари замонавий спорт мажмуаларида ўтказилаётгани эса унинг нуфузи янада ошишида муҳим омил бўлди [3].

Қишлоқ маҳаллаларида спортни оммалаштириш, аҳоли, хусусан, ёшлар орасида соғлом турмуш тарзини қарор топтиришда Маданият ва спорт ишлари, Ички ишлар, Соғлиқни сақлаш вазирликлари, Хотин-қизлар кўмитаси, Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси, «Камолот» ЁИХ, Ўзбекистон Миллий телерадио компанияси ҳамкорлигида ўтказилган «Отам, онам ва мен-спортчилар оиласи» номли спорт мусобақалари алоҳида ўрин эгаллади. Ушбу тадбирнинг вазифаси аҳоли орасида спортни ривожлантириш ҳамда касалликларга қарши профилактика ишларини анча юқори даражага кўтаришдир. 2011 йили мазкур мусобақанинг қуйи босқичлари 6726 та қишлоқ фуқаролар йиғинида ўтказилиб, уларга 624 мингдан зиёд оилалар жалб этилди. Беллашувларда фаоллик кўрсатган республикадаги 11630 та оила ташкилотчилар томонидан муносиб рағбатлантирилди [4].

Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида спортнинг шахмат ва шашка турига қишлоқ ёшларининг қизиқишини янада ошириш мақсадида «Маҳалла» хайрия жамоат фонди, Ички

ишлар, Маданият ва спорт ишлари вазирликлари, «Камолот» ЁИХ, Шахмат федерацияси томонидан «Шахмат ва шашка» турнири уюштирилди. Турнирнинг 2011 йилда маҳалла босқичларида 7068 та фуқаролар йиғинида ўтказилган бўлиб, уларда 137 минг нафардан зиёд кишлоқдаги ўғил-қизлари фаол қатнашди [5].

Аграр соҳани ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш қувватларини жойлаштиришда экологик масалаларга ҳам эътибор берилиши лозимдир. Жумладан, кишлоқларда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий бойликлар, айниқса, ер ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, кишлоқ аҳолиси манфаатларини ҳисобга олиб буғ-газ ва сув электр станциялари қурилишини тезлаштириш, кишлоқларда қуёш ва шамол энергияларидан фойдаланиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди.

Қишлоқларда аграр соҳа мутахассисларнинг маданий-маиший турмуш шароитини янада яхшилаш мақсадида асосий эътибор соғлом турмуш тарзини шакллантиришга қаратилди. Қишлоқ аҳолисини, айниқса, ёш авлодни жисмонан ва маънавий камол топиши учун махсус давлат дастурлари қабул қилинди ва амалиётга жорий қилинди.

2012 йили республика бўйича 108 та болалар спорт объекти фойдаланишга топширилиб, 6 ёшдан 15 ёшгача бўлган 1 миллион 600 мингдан зиёд болалар спорт билан мунтазам шуғулланди [6].

Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 22 декабрда қабул қилган «Болалар майдончаларини тиклаш ва ташкил этишнинг 2011-2015 йилларга мўлжалланган чора-тадбирлар дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори ижроси юзасидан 2012 йилда кишлоқларда 4 мингдан ортиқ спорт майдончаларида болаларнинг жисмоний ва маънавий ривожланиши учун турли тадбирлар ўтказилди. Оммавий спорт тадбирларида 2 миллиондан ортиқ киши иштирок этди. Шу билан бирга Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари кишлоқларида жойлашган жамоат ташкилотлари, ишлаб чиқариш корхоналари, хусусий тадбиркорлар ҳамда фермерлар томонидан болалар майдончаларини тиклаш ва ташкил этиш, уларни қайта жиҳозлаш бўйича ибратли ишлар қилинди. Бу саъй-ҳаракатлар натижасида жанубий вилоятлардаги кишлоқ ҳудудларда 2795 та спорт майдончаси ободонлаштирилди, 744 та майдонча тикланди, 279 таси эса янгидан ташкил этилди [7].

Мустақиллик йилларида асрлар синовидан ўтиб келаётган миллий курашни янада ривожлантириш, унинг жаҳондаги нуфузини оширишга қаратилган кенг кўламли чора-тадбирлар кишлоқларда ҳам амалга оширилиб, кўплаб халқаро турнирлар ўтказилди. Шундан келиб чиқиб, кишлоқларда «Маҳалла» хайрия жамоат фонди ҳамда давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамкорлигида «Маҳалламиз паҳлавонлари» республика мусобақалари ташкил этилди. Ушбу мусобақаларда кишлоқ ёшлари катта қизиқиш билан иштирок этишди. Буни 2011 йилги беллашувларда Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларидаги кишлоқ ёшларидан 130 мингдан зиёд ўғил-қизлари қатнашгани ва улар орасидан ўнлаб истеъдодли ёш полвонлар кашф этилгани ҳам яққол тасдиқлайди. Эътиборлиси, 2011 йилда турнирни ташкил этган маҳаллалар сони 2010 йилдагига нисбатан 685 тага, иштирокчилар эса 32 минг нафарга кўпайди. Мусобақанинг барча босқичлари замонавий спорт мажмуаларида ўтказилаётгани эса унинг нуфузи янада ошишида муҳим омил бўлди.

Қишлоқ маҳаллаларида спортни оммалаштириш, аҳоли, хусусан, ёшлар орасида соғлом турмуш тарзини қарор топтиришда Маданият ва спорт ишлари, Ички ишлар, Соғлиқни сақлаш вазирликлари, Хотин-қизлар қўмитаси, Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси, «Камолот» ЁИХ, Ўзбекистон Миллий телерадио компанияси ҳамкорлигида ўтказилган «Отам, онам ва мен — спортчилар оиласи» номли спорт мусобақалари алоҳида ўрин эгаллади. Ушбу тадбирнинг вазифаси аҳоли орасида спортни ривожлантириш ҳамда касалликларга қарши профилактика ишларини анча юқори даражага кўтаришдир. 2011 йили мазкур мусобақанинг қуйи босқичлари 6726 та кишлоқ фуқаролар йиғинида ўтказилиб, уларга 624 мингдан зиёд оилалар жалб этилди. Беллашувларда фаоллик кўрсатган республикадаги 11630 та оила ташкилотчилар томонидан муносиб рағбатлантирилди.

Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида спортнинг шахмат ва шашка турига кишлоқ ёшларининг қизиқишини янада ошириш мақсадида «Маҳалла» хайрия жамоат фонди, Ички

ишлар, Маданият ва спорт ишлари вазирликлари, «Камолот» ЁИХ, Шахмат федерацияси томонидан «Шахмат ва шашка» турнири уюштирилди. Турнирнинг 2011 йилги маҳалла босқичларида 7068 та фуқаролар йиғинида ўтказилган бўлиб, уларда 137 минг нафардан зиёд қишлоқдаги ўғил-қизлари фаол қатнашдилар.

Хулоса қилиб қайд этиш зарурки, мустақиллик йилларида жанубий вилоятларда қишлоқ ишлаб чиқариши ва ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш, иқтисодиётнинг аграр сектори самарадорлигини ошириш, қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, ёшларни касб-хунар билан банд қилиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қишлоқнинг ўзида замонавий корхоналар ёрдамида қайта ишлаш, ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, қишлоқ аҳоли пунктларини транспорт коммуникациялари, тоза ичимлик суви билан таъминлаш, бориш қийин бўлган ва олис аҳоли пунктларида телекоммуникация тармоқлари ва почта алоқаларини йўлга қўйиш ишлари олиб борилмоқда. Қишлоқларда фермерлик ҳаракатини янада қўллаб қувватлаш, унинг моддий ва молиявий базасини мустаҳкамлашга ҳам алоҳида эҳтибор берилди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 5-баённома, 18-ҳужжат, 2013 йил. –Б. 36.
2. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 2-баённома, 5-ҳужжат, 2013 йил, 8 февраль. –Б. 23.
3. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 6-баённома, 3-ҳужжат, 2010 йил, 10 июнь. –Б. 36.
4. Қашқадарё вилояти ҳокимлиги жорий архиви материаллари: Халқ депутатлари Қашқадарё вилояти Кенгашининг сессияси материаллари. 2012 йил 26 январь. –Б. 51.
5. ХудойшукуровЗ. Маҳалларда ўтказилаётган спорт тадбирларининг бош мақсадидир. «Халқ сўзи» газетаси, 2013 йил 8 февраль, № 27 (5701).
6. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 5-баённома, 18-ҳужжат, 2013 йил. –Б. 36.
7. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, 2-баённома, 5-ҳужжат, 2013 йил, 8 февраль. –Б. 23.

СОВЕТ ИТТИФОҚИ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ТУРИЗМ ФЕНОМЕНИНИНГ МАДАНИЙ ХОДИСА СИФАТИДА ТАҲЛИЛИ

Музаффаржон Мансуров,
А.Авлоний номидаги миллий-тадқиқот
институтининг етакчи илмий ходими
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (*PhD*)
muzaffarzhon.mansurov.86@mail.ru

Аннотация: Тадқиқот мақсади Совет Иттифоқи йилларида Ўзбекистонда маданий туризмнинг туризм индустриясидаги ўрни ва аҳамиятини очиб беришдан иборат. Даврий чегараси 1924-1991-йилларни ўз ичига олади. Тадқиқот иши қиёсий-тадрижий, даврийлик методлари асосида хориж манбалари ҳамда Совет Иттифоқи йилларида нашр этилган газета ва журналлар асосида таҳлил қилинган. В.А.Квартального, Г.А. Папиряна, В.С. Малышева, Р.Ю. Поповой, О.П. Березкиной, Н.В. Михайловой, И.И.Ильиной. каби олимларнинг анализ методларидан самарали фойдаланилган. Совет Иттифоқи йилларида “темир парда” билан капиталистик мамлакатлар билан тўсиқ қўйилди. Шунингдек, туризм соҳасида махсус ахлоқ нормалари ишлаб чиқилди. Туризм социалистик тузум тарғибот қуроли сифатида фойдаланилган. Туризм харбий ватанпарварликни тарғиб қилиш мақсадида спорт туризми

имкониётларидан фойдаланилган. Бу орқали совуқ уруш шароитида ёшларни сафарбарликка яширин тайёрлашдан иборат бўлган. Хатто капиталистик мамлакатлардан ташриф буюрган сайёҳлар ҳам сиёсий полиция назоратида бўлган.

Калит сўзлар: туризм, мафкуравий компонент, туризм феномени, темир парда, совуқ уруш, харбий ватанпарварлик.

Аннотация: Цель исследования - выявить роль и значение культурного туризма в туристической индустрии Узбекистана в годы существования Советского Союза. Срок включает 1924-1991 годы. Исследовательская работа анализировалась на основе сравнительно-поэтапного, периодического методов с опорой на зарубежные источники и газеты и журналы, издававшиеся в годы существования Советского Союза. В.А.Квартального, Г.А. Папириана, Британская Колумбия Малышева, Р.Ю. Поповой, О.П. Березкиной, Н.В. Михайловой, И. И. Ильиной. методы анализа таких ученых, как В годы Советского Союза с капиталистическими странами был поставлен барьер «железным занавесом». Также в сфере туризма разработаны специальные этические нормы. Туризм использовался как инструмент пропаганды социалистического режима. Туризм использовал возможности спортивного туризма для пропаганды военного патриотизма. Через это в условиях холодной войны заключалась тайная подготовка молодежи к мобилизации. Даже туристы, приехавшие из капиталистических стран, находились под контролем политической полиции.

Ключевые слова: туризм, идеологическая составляющая, феномен туризма, железный занавес, холодная война, военный патриотизм.

Abstract: The purpose of the research is to reveal the role and importance of cultural tourism in the tourism industry in Uzbekistan during the years of the Soviet Union. The time limit includes the years 1924-1991. The research work was analyzed on the basis of comparative-gradual, periodical methods based on foreign sources and newspapers and magazines published during the years of the Soviet Union. V.A. Kvartal'noy, G.A. Papiriana, B.C. Malysheva, R. Yu. Popovoy, O.P. Berezkinoy, N.V. Mikhailovoy, I.I. Ilinoy. the analysis methods of scientists like During the years of the Soviet Union, a barrier was put up with the capitalist countries with the «iron curtain». Also, special ethical norms have been developed in the field of tourism. Tourism was used as a propaganda tool of the socialist system. Tourism used opportunities of sports tourism to promote military patriotism. Through this, in the conditions of the cold war, it consisted of secretly preparing young people for mobilization. Even tourists visiting from capitalist countries were under political police control.

Key words: tourism, ideological component, tourism phenomenon, iron curtain, cold war, military patriotism.

Туризм XX асрнинг 20-йилларида Совет Иттифоқи капиталистик мамлакатлар билан “темир парда” орқали муносабат ўрнатилган. Амалда кам сонли бўлса-да туристлар оқими орқали капиталистик мамлакатларда маҳсулотларнинг хилма-хиллиги ва кўплиги тўғрисида маълумотлар совет халқини қизиқтирувчи омил бўлиб қолган. Энг қизиқарли томони шундан иборатки, Совет Иттифоқи биринчилардан бўлиб, “Хорижга саёҳат қилувилар учун ахлоқ-одоб қоидалари” ишлаб чиқилган. Унга кўра совет туристи хар қандай вазиятда социализм тарғиботчиси бўлиши лозим эди. Иккинчидан, капиталистик мамлакатда ўзини қандай тутиши, мамлакат урф-одатларини хурмат қилиши кўрсатиб ўтилган[1.].

Совет даври туризм назариясининг асосчиларидан бири В.П.Антонов “Совет туризми маданият соҳадаги ишларнинг бир қисми бўлиб, чуқур сиёсий ходиса бўлса-да, бу синфий курашнинг ва шу билан бирга социалистик қурилишнинг янги шакли” сифатида таъриф берган. XX асрнинг 20-йилларида ўқувчилар учун саёҳат давомида бепул озиқ-овқат билан таъминлаш ҳамда имтиёзли йўл чипталарини йўлга қўйилганлиги билан алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек, саёҳатни сифатли ташкил этиш мақсадида гид таржимонларни ўқитиш тизимига эътибор қаратган. Совет Иттифоқи дунёдаги энг катта чегарага эга мамлакат бўлганлиги туфайли Совет давлати чегаралари бўйлаб саёҳат қилиш учун ҳам махсус туристик маршрутлар ишлаб чиқилган. Жумладан, “Чегарага оммавий саёҳат” маршрути кенг тарқалган йўналиш

бўлган. Аммо бундай маршрутлар бошқа тур маршрутлардан устав қоидалари билан ажралиб турган. Чегара бўйлаб пиёда саёҳат, чегара бўйлаб вело туризм турлари анча оммалашган бўлса-да, булар ҳаммаси бевосита харбий соҳа вакиллари назоратида амалга оширилган. Шунинг учун бир қанча мураккабликларга эга эди. Энг асосийси сайёҳлар бу даврда қишлоқ хўжалиги йиғим-терим ишларига жалб қилинганлиги туфайли ҳам бу йўналишни тарғиб қилувчи 40 дан ортиқ шиор лойиҳалари ишлаб чиқилган.

XX асрнинг 20-йилларида ўқувчилар учун мўлжалланган туризм турлари таснифига эътибор қаратсак, тарихий туризм, археологик туризм, маърифий туризм, индустриал туризм, этно туризм, меҳнат ёрдам туризми, соғломлаштириш туризм турлари алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Энг ажабланарли туризм тури меҳнат ёрдам туризм тури бўлиб асосан қишлоқ хўжалиги тараққиёти учун хизмат қилган. Туризм давомида тўпланган материаллар мактаб музей фондларини бойитиш учун махсус кўрғазмалар ташкил этилган. Шунингдек барча мактабларда саёҳат учун хатто махсус соат ҳам ажратилган. Маърифий туризм доирасида уй кутубхоналари ташкил этишга алоҳида аҳамият қаратилган. Уй кутубхоналарига саёҳат натижасида китобхонликни тарғиб қилиш ҳамда коммунистик мафкура тарғиботида алоҳида аҳамият қаратилган. Ёшларни сиёсий билимларини ошириш социалистик жамият назарияси билан яқиндан таништиришга эътибор қаратилган.

Мактабларда ташкил этилган экскурсия тўғараклари ўз навбатида табиий, гуманитар, техник гуруҳларга бўлинган. Табиий бўлим эса ёш геолог, ёш ботаник, ёш географ гуруҳларига бўлинган. Гуманитар бўлим эса ёш этнограф, ёш санъаткор, ёш рассом гуруҳларига бўлинган. Техник бўлим ёш энергетик, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш гуруҳларидан иборат бўлган. “Комсомолская Правда” газетасининг 1927-йилда йилда нашр этилган сониди “Бизга сайёҳлик ва экскурсия керак” номли мақола чоп этилган. **Мақолада туризмнинг зарурати ва унинг коммунистик мафкура тарғиботидаги ўрни таҳлил қилинган[2.].**

Туризм ва экскурсия бюрolari вазифалари қаторига қишлоқ хўжалигидаги янги технологияларни тарғиб қилиш вазифаси ҳам бевосита юклатилган. Ҳатто баҳорги экиш жараёнларида ҳам бевосита иштирок этиш мажбуриятлари ҳам юклатилган. Колхозлар билан ўзаро ҳамкорликда ишлаш ва уларни техника билан таъминлаш ишларига кўмаклашиш ҳам зарур эди.

Туризмни янада оммалаштириш мақсадида турли байрам карнаваллар ҳам ташкил этишга алоҳида аҳамият қаратилган. Шунингдек, турли миллат миллий кийимларда ватанпарварлик кўшиқлари ҳамда Совет давлатини улуғловчи куй қўшиқлар кенг тарғиб қилинган. Туризмни динга қарши қурашувчи мотив сифатида ҳам қаралган. **Саёҳат давомида алкоголь маҳсулотлар билан таъминлашга алоҳида аҳамият қаратилган. Бу орқали аҳолисининг асосий қисми мусулмон бўлган мамлакат фуқаролари анъаналарига зарба беришга ҳаракат қилинган. Бу даврда туризмнинг етарли даражада ривожланмаганлиги энг аввало моддий техник базанинг қашшоқлиги, кадрлар салоҳиятининг етмаслиги билан изоҳланди.**

1937 йил 28-мартда “Правда” газетасида “Ким туризм билан шуғулланади?” номли мақола чоп этилган. Мақолада спортнинг туризм ривожидидаги ўрни ва аҳамияти ҳақида батафсил маълумот берилган. “СССР сайёҳи” кўкрак нишони таъсис этилиши мамлакатда туризм соҳасини янада ривожланишига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатган. Ушбу нишон туризм турлари, география, топография, кутқарув ишларидан бохабар жисмоний баркамол инсонларга берилган[3.192 Б.].

Мактаб ёшидаги болалар ўртасида сайёҳликни ривожлантиришдан кўзланган асосий мақсад туризм нафақат даволаниш ва дам олишнинг самарали усули сифатида қаралди, шунингдек ўқувчиларни жисмоний ривожланиши, таълими ва тарбиясида ҳам муҳим воситага айланган. Ўқувчилар ўртасида хатто маҳаллий тарих билан боғлиқ жойларни кашф этиш ишларига ҳам алоҳида аҳамият қаратилган. Иккинчи жаҳон уруши қаҳрамонлари ва меҳнат фахрийлари билан доимий учрашувлар ўтказиб борилган.

Капиталистик давлатлар туризмдан ўз мақсадлари йўлида фойдаланиб келган. Улар меҳнаткаш оммани асосан синфий курашларни олдини олиш мақсадидагина туризмга жалб этади. Буржуазия туризми сиёсатдан ва синфий курашлардан ҳоли деб сайёҳларни ишонтиришга ҳаракат қилган. Хориж мамлакатларидан ташриф буюрувчи “демократик” турист тамомила буржуазия синфининг манфаатларига хизмат қилган. Совет Иттифоқида эса давлат тўлақонли меҳнаткаш омма томонидан қурилди деган ақида шакллантирилган. Туризм даромад манбаи эмас балки мароқли дам олиш тури сифатида қаралган[4.4 Б.].

Ўзбекистон ва Қорақолпоғистонда туризмни ривожлантириш учун қулай ҳудуд ҳисобланади. Туризм энг аввало инсонни чидамлиликка, саломатлигига катта таъсир қилади. Бошқа халқлар маданияти билан танишиш орқали билимлар бойишига олиб келади. Туризм Совет Иттифоқининг узоқ ҳудудларига амалга ошириладиган актив саёҳат сифатида қаралган. Туризм инсон саломатлигини мустақамловчи омилдир. Оддий меҳнаткаш оммасининг туристик фаолияти буржуазия туристик фаолиятдан манманлик ва киборлик белгиси сифатида эътироф этилмаслиги билан ажралиб туради[4.7 Б.].

1940 йилда “СССР сайёҳи” кўкрак нишони жорий этилди. Мақсад ўқувчиларнинг жисмоний фаоллигини ошириш билан бир қаторда ҳаваскор туризмни ривожлантиришдан иборат. Совет Иттифоқининг асосий вазифаси ҳар томонлама баркамол шахсни яратиш бўлганлиги туфайли ҳам спорт соҳасини ривожлантиришга алоҳида аҳамият қаратилган. Туризмнинг ривожланиши натижасида маҳаллий аҳоли миллий ментал хусусиятларига ташқи оммавий маданиятнинг кириб келиши катта ёшдаги аҳоли норозилигига олиб келган.

Туристтик гуруҳларга корхона ва ташкилотлар партия ўқишларида энг кўп қатнашган шахслар орасидан танлаб олинган. Улар туристик гуруҳнинг ҳар бир аъзосига жавобгар бўлган. Энг қизиғи хориж мамлакатларига саёҳатга жўнатилаётган ҳар бир гуруҳда 3 та энг камида “коммунистик ғоя” тарғиботчилари жўнатирилган. Бу ўз навбатида хориж мамлакатларида ахборот “хуружи” учун ва ташқи босимни “лебераллаштирувчи” вазифани бажарган.

Хорижга саёҳат қилган “ахлоқий жиҳатдан барқарор ва сиёсий жиҳатдан саводли” деб тан олинган одамлар ғарбнинг “стриптиз” барлари энг кўп қизиқтирган омил бўлгани қайд этилган. Совет сайёҳларининг ғарб мамлакат аҳолисининг маданиятидан беҳабарлиги натижасида хориж мамлакатларида совет сайёҳларини обрўси у даражада “юқори” бўлмаган. Саёҳат давомида фақат маршрут доирасида ҳаракатланиш, саёҳат дастурига амал қилиш, ресторандан фойдаланиш маданиятига алоҳида урғу берилган. Аммо совет сайёҳларида ресторанда буюмлардан ўринли фойдаланиш маданияти юқори эмаслиги кулгига қолишга олиб келган. Фақат белгиланган транспорт хизматидан фойдаланишгагина амал қилинган. Сайёҳларнинг интизоми алоҳида урғуланган. Сайёҳ ўзини “муносиб” тутмаса келгусида бошқа саёҳатга чиқиш имкониятларидан “махрум” бўлган. Саёҳат давомида ёлғиз қолиш хулқ-атворнинг “хавфли” омили ҳисобланган. Хориж мамлакатларига борган сайёҳлар асосан жинси кийимлар кўпроқ қизиқтирганлиги ва шундай кийимлар харид қилишга ҳаракат қилган. Аммо божхона қоидаларига кўра битта жинси ва битта деним костюм олиб кириш мумкинлиги қатъий кўрсатиб ўтилган. Диний мазмундаги адабиётлар ва порнографик деб ҳисобланган ҳар қандай маҳсулот божхона постида мусодара қилинган[5.].

Совет кишисининг коммунистик идеал руҳида, социалистик Ватанга, ота-боболарнинг сўнмас жасорати, жанговар анъаналарига садоқат руҳида тарбиялаш Совет идеологиясининг асосий вазифаси ҳисобланган. Айниқса ёш авлодни жанговар руҳда тарбиялашда жанговар ва меҳнат шуҳрати уйлариининг ўрни ва аҳамияти катта бўлган.

Наманган шаҳридаги жанговар ва меҳнат шуҳрати уйида ташкил этилган таклифлар дафтарида чет эллик меҳмонлар, ўқувчи ва талабалар истақлари баён этилган. Жумладан Бангладешлик сайёҳ жанговар уйда бўлиш Совет уруш қаҳрамонларининг немис фашистлари устидан қозонган ғалабаси тарихи билан танишган[6.]. Монументал санъат республикада меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялашнинг қудратли бадий воситаларидан бири бўлиб қолган[7.7Б.].

АҚШ социализмга қарши қаратилган пропаганда қилишда капитализмнинг жозибадор томонларини кўрсатишга ҳаракат қилган. Капитализм нафақат йирик саноатчилар

шунингдек ишчилар учун ҳам манфаатли эканлигини исботлашга ҳаракат қилинди. Аммо 1965 йилда АҚШ 45 миллиард доллар фойда кўрган бўлса-да, мамлакатда 32 миллион аҳоли қашшоқликда яшаётганлиги “озод дунё”нинг асл юзини кўрсатиб беради. Испания, ЖАР, Жанубий Родезия каби “озод дунё” мамлакатларида ҳам “Капитализм эртақларига” ишонувчилар камайиб кетаётганлигини кўрсатган[8.14 Б.].

Америкалик журналист У. Ледерер ўзининг “Кўйлар подаси” асарида америка халқини энг катта хавф “коммунизм хавфи”дан огоҳлантириб, социализмнинг “кирдикорларини” очиш орқали “капитализм жаннатини” улуғлашга ҳаракат қилган[8.16 Б.]. Америкалик файласуф У. Сили “Капитализмни қурол қилиб олган ғояларни муваффақиятли тарғиб қилиш учун тарғиботда ғоятда моҳирона услублар зарур. Кучли эмоция орқали калтафаҳм одамларни чалғитиш мумкин. Бундай услубсиз капитализм узокқа бормаслигини эътироф этган[8.38 Б.].

Капитализм ва империализмни кенг тарғиб қилувчи ташкилотлар биргина АҚШнинг ўзида 15 мингдан ошади. Шулардан энг йириги Форд фондидир. Бунга америка автомобиль магнати Генри Форд асос солган. Бу социалистик мамлакатларда кўпоровчилик ишлари амалга ошириш, социализмга қарши анти пропганда билан шуғулланган. Фонднинг “Шарқий Европа фонди” бўлими бу ишларга бошчилик қилган. Антикоммунистик ташкилотлар “Озодлик учун салиб юриши”, “Ёрдам ва қутқариш комитети”, “Халқаро матбуот институти”, “Берлин озод университети” каби ташкилотларни ҳам моддий жиҳатдан қўлаб қувватлаган[8.39 Б.].

1950-1960-йиллар оралиғида антикоммунизм тағиботига 259 миллион доллар маблағ йўналтирилганлиги ҳам бунга кўрсатиб турган. Рокфеллер фонди учун ажратилган маблағлар 400 миллион долларни ташкил этиб, асосан социалистик мамлакатларда турли террорлар ташкил этиш, агентликлар фаолияти қўллаб қувватлашга маблағ ажратган[8.44 Б.].

Империализм тарғиботи билан шуғулланиш учун АҚШ ахборот агентлиги 1953-йилда ташкил этилган. 1967-1968-йилларда ушбу ташкилотга 186 миллион доллар маблағ ажратилган. Бу ташкилотнинг 103 мамлакатда 215 та бўлимлари ташкил этилган. “Америка овози” радиоканали ва 80 дан ошиқ редакцияларга эга бўлиб, турли тилларда фаолият олиб борувчи антикоммунистик ташкилот ҳисобланган[8.45 Б.]. “Озод Европа”, “Озодлик”, “РИАС” каби радиоканаллар ҳам социализмга қарши кенг тарғиботга алоҳида аҳамият қарата бошлаган [8.51 Б.]. Империалист инглиз Л. Фрейзер “Ёлғон-яшиқ гапириб, алдай олишга кўзинг етмаса шунга эсда тутки, сени албатта бир кун фош қилишлари мумкин[8.54 Б.].

1966-йилнинг ўзида хориж мамлакатларида социалистик мамлакатлар тилларида нашр қилинадиган 80 дан ортиқ журнал ва газеталарга эга бўлган. Жумладан, ўзбек тилида “Коммунизм проблемалари”, “Америка” журналларини келтириб ўтиш мумкин. Америка хориж мамлакатларга ҳар йили 600 дан ортиқ фильмлар тарқатган. Кино эксперти Эрик Жонсон “Америка фильми – АҚШ нинг энг яхши вакилидир. Айтишларига кўра Британия байроғи кетидан Британия савдогарлари юрган. Мен ўйлайманки, Америка савдогарлари Америка фильмлари кетидан юрибди” [9.].

АҚШ ўз режаларини амалга оширишда туризмдан кенг фойдаланган. Юзаки қараганда бу унчалик хавфли туюлмаса-да, турли эътиқодга эга кишиларни онгига таъсир этувчи асосий воситага айланиб улгурди[10.]. Социалистик мамлакатларга борувчи сайёҳлар учун Нью-Йорк шаҳрида “Совет иттифоқига борувчи Америка сайёҳлари учун ахборот маркази” фаолият олиб борган. Бу ерда ҳар бир турист “Совет Иттифоқида америкаликка бериладиган саволлар рўйхати” билан таништирилган. Аммо америкаликларни ҳаммаси ҳам бериладиган саволларга тўлақонли жавоб бера олмаган. Жумладан, “Нима учун америкада айрим одамлар ўта бой кўп одамлар эса ўта қашшоқ яшайди?”, “Ирқий камситишлар кучли мамлакатни демократик давлат дейиш мумкинми?” Бундай саволлар берилганда муҳокама қилишдан бош тортиш тавсия қилинган. “Темир парда орқасида саёҳат қилувчи америкаликлар – деб ёзади “Уолл-стрит жорнэл” газетаси, - совуқ урушнинг сипоҳийси бўлган. Уларни давлат департаменти қўллаб қувватлаган. АҚШ янги, атомсиз, нобаллистик ўқ – Америка туристларини ихтиро қилди”[11.].

“Психологик уруш” раҳбарлари туризмдан фақат идеологик кўпоровчилик воситаси сифатидагина эмас, жосуслик манбаси сифатида ҳам фойданган. Жумладан, америка туристик ин-

струкциясида қуйидаги сўзлар бўлган. “Совет Иттифоқида бўлар экансиз, белгиланган ўрганиш билан шуғулланинг, бу соҳада ишловчи кишилар билан учрашинг. Совет кишилари билан дўстона алоқа боғланг. У ердан қайтаётганда бу одамларнинг манзилини олиб бизга беринг. Биз бу манзиллардан фойдалана оламиз” [12, 98 Б.]. Америкалик таниқли ёзувчи С. Ромуло “Америка жаҳонда мисли кўрилмаган катта миқёсда империя барпо қилиб, бу империя устидан ўз хукмронлигини ўрнатиш имкониятига эга бўлганин қайд этган[13].

АҚШлик сайёҳ Жек Шифф эътирофича “Америка газеталарида Совет Иттифоқида эътиқод эркинлиги йўқ деб шовқин солинади. Бизлар шуни алоҳида қайд этишимиз керакки, бизлар шахсан ўзимиз иккита синагоқада бўлдик. Яхудийлар ўз маросимларини эмин-эркин амалга оширмоқда. Масжид ва черковларда ҳам бўлдик. Сизларнинг юртингизда ҳар ким ҳоҳлаган динига эътиқод қилар экан. Жуда кўплаб яхудийлар билан учрашдик. Америкаликлар сизлар ҳақингида билишлари керак. Уруш йилларида меҳрибон ўзбек халқи яхудийларга бошпана ва озиқ-овқат берганликларини эслаган. Мен Нью Йоркка қайтгач бу ҳақда албатта айтиб ўтаман” [14.192 Б.].

Совет Иттифоқи ютуқларининг айримларини ҳатто душман мамлакатлари ҳам тан олишга мажбур бўлган. Америкалик сиёсий шарҳловчи Уолтер Липпман шундай деган эди: Агар биз ўзимизни коммунистик давлатларнинг асосий кучи ўрнатқан бўлишидир деб ҳисоб бермасак ўзимизни алдаган бўламиз. Бошқача қилиб айтсак, Совет Иттифоқи халқларининг нималарга эришганлиги буни яққол намоён этади.

Американинг кўзга кўринган жамоат арбоби Уильям Дюбуа “Совет Иттифоқи аҳолиси қариганимда қандай яшайман?, Касал бўлиб қолсам қандай даволанаман?, Фарзандларимни қандай ўқитаман? деган саволлар қийнамайди”. АҚШлик журналист Гарри Фрримэн “Совет аёллари” журналининг 11-сонида босилган ўзининг “Буюк жамият – у қандай бўлади?” деган мақоласида бундай ёзади: Бундан икки йил муқаддам америкаликларга “буюк жамият” ваъда қилинган эди. Уларга қашшоқлик, ишсизлик, ирқий камситиш ўтмишда қолган. Барча америкаликлар тиббий хизмат ва бепул умумий таълимга эга бўлади дейилсада амалда АҚШдек буюк давлат буни урдасидан чиқа олмаган”.1964 йилда меҳмон бўлган норвегиялик журналист Я. Биленберг – бу ерда очиқ ва ҳаяжонли чехраларни кўриш мумкин. Лекин ҳаёт азобида эзилган, ғамхўрликдан бебахра, хорғин одамларга ҳеч қачон дуч келмайсан. Сурия Нафис санъат институти директори Азиз Шамал “Мен ғоят Тошкент аҳолисининг сахийлиги ва меҳмондўстлиги бегона юртда эканлигимни билдирмади”.Ўзбекистонга келган Ганалик Орроко Теттах – бу ерда тиббий ёрдам шаҳар ва қишлоқ аҳолиси бирдек баҳрамадчилигини қайд этди[15.].

Канадалик машҳур ёзувчи Дайсон Картер ўзбек хотин-қизлари ўзларини ташқи қиёфалари, муомаласи ва истеъдодлари билан ажралиб туради. Хотин-қизлар бошларида шарф ёки шолрўмол ўраганлиги тўғрисида маълумот берган. Финли Карпентер Ўзбекистон мактабларида аъло даражадаги дарс бериш методикаси ва муваффақияти ҳақида мақола эълон қилган[8.39 Б.].

1950-1975-йилларни бевосита туризмнинг ривожланган олтин даври сифатида баҳолаш мумкин. Айнан шу даврдан “оммавий маданият” ҳамда “дам олиш маданияти” тушунчалари кенг муҳокама қилинган. Шунингдек, иқлимнинг инсон танасига таъсири, табиатни инсон физиологик фаоллигига таъсири таҳлил қилинган.1965 йилдан эътиборан туризмни янада ривожлантириш мақсадида туризм бюрolari таркибида турли ўқув қўлланмалар тайёрлаш ҳамда гид таржимонлар тайёрлаш ҳамда мафкуравий жиҳатдан қайта ўқитиш тизими йўлга қўйилди. 1968-йилдан туристик поездлар ташкил этилди. Бу иттифоқ бўйлаб ҳаракатланиш ҳамда саёҳат қилиш имконини берди. Бу даврда туризм кўпроқ ижтимоий аҳамиятга эга бўлганлиги туфайли ҳар бир совет фуқароси сайёҳга айланиши мумкин эди. Бу эса бугун қайсидир маънода “орзу” сифатида қараш мумкин[12.].

1970-йилдан мактаб ўқувчиларига мўлжалланган “Сиз ўз шахрингизни биласизми?”, “Шаҳар тарихи музейи”, “Шаҳар кўчалари айтиб бераман”, “Бизнинг замондошимиз” “Бизнинг саноат заминимиз” “Ўз Ватанингни сев ва бил”, “Ўтмиш, ҳозир ва келажак”, “Тарихий ва

инкилобий жойлари”, “Янги ва эски шаҳар” туристик маршрутлари ишлаб чиқилди. Шунингдек, мактаб бирувчилари учун мўлжалланган “ҳафта охири маршрутлари” мавжуд эди[13.].

Совет Иттифоқи хориж мамлакатларига асосан капитализм “даҳшатларини” кўрсатишга ҳаракат қилинган. Капиталистик мамлакатлар ишчиларини ғамгин кайфиятини кўрсатувчи туристик маршрутлар бўйлаб саёҳатга чиқарган. Совет сайёҳлари асосан ғарб шаҳарларининг камбағал кварталларига саёҳат қилган. Гид таржимонлар тайёрлаш ва уларни қайта ўқитиш тизими ҳам такомиллаштириб борилди. Уларнинг нафақат хорижий тилларни мукамал билиши шунингдек, мафкуравий-сиёсий билим ҳамда адабиёт, санъат, психология фанларидан ҳам бохабарлик даражасига ҳам алоҳида урғу берилди. 1966 йилдан Интурист Олий мактабларида меҳмонхона бизнеси соҳаси учун ҳам кадрлар тайёрлаш тизими йўлга қўйилди[14. 192 С.].

Совет давлати туризми ривожлантиришдан қуйидаги мақсадларни кўзлаган эди. Социализм қуриш ғояларини тарғиб қилиш, саноат ва қишлоқ хўжалигидаги ютуқларни тарғиб қилиш, маданий соҳадаги ислоҳатлар мазмуни ҳамда динсизлик ва социалистик жамиятда динга эҳтиёж йўқлигини, мудофаа соҳасидаги ютуқлар намойиш қилинган.

1983 йилда хориждан келган сайёҳлар совет халқи тўғрисида фикрлари сўралганда **55,2 фоизи ижобий баҳо берган. Хорижликларни энг кўп қизиқтирган омил Совет давлатининг дунё тинчлигига қўшиши мумкин бўлган ҳиссаси тўғрисида баҳслар мунтазам бўлиб турганлиги қайд этилган.** 1985 йилда АҚШга юборилган туристик гуруҳ иштирокчиларига америкалик ёшлар жуда кўплаб саволлар билан мурожаат қилди. Бу саволлар ўз навбатида АҚШ нинг Совет Иттифоқи тўғрисида шакллантирилган ахборот натижаси бўлиб, “Совет иттифоқи йўллари асфальт қилинганми?”, “Телефон автомати борми?”, “Сизларда уйланиш учун партия комитетидан рухсат олинadими?”, “Сизларда бола икки ёшга етиши билан давлат тортиб оладими?” каби оғир саволлар билан мурожаат қилган[8. 38 Б.].

Зангиота зиёратгоҳи атеизм музейига айлантирилиши натижасида бу ерга иттифоқ бўйлаб туристик маршрутлар рўйхатига киритилди. Натижада ҳар йили 3-4 минг Латвия, Литва, Эстония, Беларусия ва бошқа иттифоқдош республикалардан сайёҳлар ташриф буюрган[16.5 Б.]. Янгича урф-одатлар, анъана ва маросимларнинг совет кишилари турмушига тобора кўпроқ кириб келиши улар ҳаётидаги диний маросимларнинг тезроқ йўқолишига хизмат қилган[16.11 Б.]. Ўзбекистоннинг турли шаҳар ва қишлоқларида “муқаддас жой” деб аталган мозор, ғор, булоқ, қадамжо, чинор, харсангтошлар мавжуд. Халқ ишончига кирган айрим “диндорлар” оддий мозор, булоқ, тоғли масканларни Аюб ва Сулаймон пайғамбар ҳамда халифа Али номи билан боғлаш анъанага айланган. Совет ёшлар айна вақтда Самарқанддаги Шоҳи зинда, Гўри амир, Бухородаги Сомонийлар мақбараси, Чашмаи Аюб, Хивадаги Саид Аловуддин, Паҳлавон Маҳмуд мақбараларига кирар эканлар у ердаги шахслар билан эмас аксинча гўзал меъморий обидалар қизиқтирган[16.12 Б.].

Бандикушод ота зиёратгоҳини илмий жиҳатдан ўрганиш мақсадида илмий экспедиция 1986 йилда ўтказилган. Зиёратчилар шам ёқиб, бу ердаги дарахтларга ип боғлаш орқали ўз орзуларини рўёбга чиқишда Бандикушод отадан мадад сўраганликлари қайд этилган. Бандикушод ота зиёратгоҳи Совет даврида 1964 йилдан зиёратчилар оқими ошган[16.13 Б.]. Бундай жойлардан шифо талаб қилиш ёки “қароматлар”га ишониш керак эмаслик зарурлиги тушунтирилган[16.76 Б.]. Муқаддас жойларга сиғиниш, назр-ниёз қилиш, қурбонлик келтириш каби иллатлар авлиёларни эъзозлаш ва сиғиниш билан боғлиқ одат сифатида совет даврида коммунистик ғоя доирасида йўқотиш ишлари олиб борилган[17.].

Дин тўғрисида Совет қонунлари бўйича дин таълимдан ажратилган. Бутунроссия Марказий Ижроя Комитети ва РСФСР Халқ Комиссарлар Советининг 1929 йил 8 апрелдаги “Диний уюшмалар ҳақида” қарори (бунга 1975 йил 23 июнь қарори билан ўзгартириш киритилган. Дин билан боғлиқ барча қонунчилик айна шу қарор доирасида шакллантирилган[18. 1 Б.].

Диндорлар кўпроқ “азиз авлиёлар” куч қудрати ҳақидаги ҳикоялар қизиқтиради. “Муқаддас” ҳисобланган ҳар бир қабр, мақбара ҳақида ҳикоялар мавжуд. “Зиёратчи”лар учун энг муҳими дардига даво топиш бўлса, назоратчи рухонийлар эса “муқаддас” жойлар номидан фойдаланиб турли эҳсон ва қурбонликлар талаб қилишган[19.13 Б.]. Андижон

области Избоскан районида жойлашган “Хўжа Уббон” зиёратгоҳини етти марта зиёрат қилиш билан Маккани зиёрат қилишга тенглаштирилган. Бу ерда турли касалликлар билан оғриган беморлар ҳатто ойлаб шу ерда қолиб “даволанишган”[19.9 Б.]. Ўрта Осиёга келган сайёҳларни асосан қадимий меъморий ёдгорликлар билан бир қаторда қисман сақланиб қолган маҳаллий аҳолини урф-одатларини кўрсатилган. Пролетар туризмнинг асосий вазифаларидан бири диний масканлар ҳисобланган масжид, мадраса ва мақбараларда маҳаллий аҳолини зиёрат қилишларини олдини олган ҳолда диндор муллаларга қарши кескин тарғибот ишларини олиб бориш ҳам кирган[4.10 Б.].

Хулоса ўрнида шуни алоҳида қайд этиш лозимки, туризм энг аввало социалистик тузум ва коммунистик мафкура тарғибот куралига айлантирилган. Шунинг учун ҳам хориж мамлакатларга саёҳат қилган совет сайёҳлари эркинлик эмас босим остида бўлганлиги ҳамда сиёсий полиция назоратида бўлганлиги қайд этилган.

Фойдаланилган адабиёт ва манбалар рўйхати:

1. https://kazved.ru/news/travel_and_tourism/07-04-2016/vnutrenniy-turizm-v-sssr-i-rossii-god-1985-y-protiv-2016-go-4750976
2. Н. Якуш “История и география туризма в Беларуси Методические указания к изучению одноименного курса для студентов специальности 1-89 02 02” Туризм и природопользование Минск 2011 г.
3. Г.Долженко “История туризма в дореволюционной России и СССР”- Издательство Ростовского университета, 1988 г. 192 с.
4. G.Vasiljef. Ръолетар тыризми усун О’рта Асыя боюнча сақлам екскыријә усун. - Т.:, О’з. дәвлет нәшрјат, 1932. – В. 4, 7,10 .
5. <https://www.permgaspi.ru/publikatsii/stati/za-granitsu-iz-istorii-zarubezhn-ogo-turizma-v-sssr.html>
6. А.Ражабов “Муқаддас даргоҳ” “Наманган ҳақиқати” газетаси: 1976 й., 15 сентябрь, № 185 (10985)
7. Ферганский областной Совет Общесва охраны помятников истории и культуры Узбекистана (Материалы наглядной агитации) 1987 г. С. 7, 9, 10, 11, 12, 13, 15,19, 23,24,25,29.
8. Ў.Рустамов “Чет эллиқлар Ўзбекистон ҳақида” Т.: “Ўзбекистон”, 1972 й. (716.) 14, 16, 38, 39, 44,45, 51, 54 Б.
9. Г.Папирян “Международные экономические отношения”, Экономика туризма. М.: Финансы и статистика, 2000 г.
10. http://www.regsamarh.ru/info_act/publication/28.11.2014/sogaspi/1/19735/
11. <http://kaknado.info/home/>
12. Ю.Путрик Историческая преемственность традиций в отечественном Туризме политика и общества 2012 г. 6(90) 91-98 с
13. Краткий конспект лекций по курсу “История и организация туризма” М.: 2014 г.
14. Г.Долженко История туризма в дореволюционной России и СССР.-Издательство Ростовского университета, 1988 г. 192 с.
15. З.Мўминова “Фестиваль ёди” “Саодат” журнали 1985 й., ноябрь, 11 сон, 15 Б.
16. Т.Саксонов “Муқаддас” жойлар хурофот ва биъат ўчоғи”, Т.: ЎзССР “Медицина” 1986 й., 5,11,12,13, 76 Б.
17. М.Бойматов “Тарбиянинг муҳим соҳаси” Боғдод туман ижро Комитетининг Авангард газетаси: 1979 й.,13 апрель, № 44 (4743)
18. И.Жабборов “Қадамжо, урф-одат, анъана” “Фан ва турмуш” журнали, 1972 й., июнь, № 1, 16,17 Б.
19. А.Асқаров, А.Мухаммаджонов “Бандиқушод ота сирлари” Т.: Ўзбекистон ССР “Фан”, 1986 й., 9, 13 Б.
20. “Атеистик энциклопедик луғат” “Ўзбекистон Совет энциклопедияси Бош редакцияси” Т.: 1988 й., 19, 265 Б.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОН ШАҲАРЛАРИ ШАҲАРСОЗЛИК МАДАНИЯТИДА ҚЎЛГА КИРИТИЛГАН ЮТУҚЛАР

Турсунов Анвар Сайпуллаевич,
Термиз давлат университети Жаҳон тарихи
кафедраси ўқитувчиси, Тарих фанлари
бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон жанубидаги шаҳарларнинг ривожланиши, шаҳар аҳолисининг ўсиш динамикаси ва унинг ўзига хос жиҳатларини аниқлаш, шунингдек, шаҳарларнинг ижтимоий - иқтисодий ва маданий ҳаётини тарихшунослик контекстида ўрганиш Жанубий ҳудудларнинг шаҳарсозлик маданиятидаги анъанавийлик ва трансформацион хусусиятларни уйғунлашувини ҳамда ушбу жараённинг умумий ва локал хусусиятларини асослаш. Жанубий вилоятлардаги шаҳарларни республиканинг бошқа минтақалар шаҳарлари билан таққослаш орқали уларнинг ўзига хос жиҳатларини изоҳлаш асосида юртимизда шаҳарсозлик маданиятида қўлга киритилган ютуқлар ва тўпланган тажрибаларни умумлаштириш каби масалалар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Қашқадарё, Сурхондарё, трансформацион, урбанизация, Сополлитепа, Жарқўтон, Навтак.

Аннотация: В данной статье рассмотрено развитие городов юга Узбекистана, динамика роста городского населения и его особенности, а также изучение социально-экономической и культурной жизни городов в контексте историографии, сочетание обосновываются традиционные и трансформационные черты в культуре градостроительства южных регионов, а также общие и локальные особенности этого процесса. Путем сравнения городов южных областей с городами других регионов республики, на основе интерпретации их конкретных аспектов, подняты такие вопросы, как обобщение достижений и накопленного опыта культуры градостроительства в нашей стране.

Ключевые слова: Қашқадарья, Сурхандарьинская область, трансформация, урбанизация, Сополлитепа, Жаркотон, Навтак.

Abstract: In this article, the development of cities in the south of Uzbekistan, the dynamics of the growth of the urban population and its specific aspects, as well as the study of the socio-economic and cultural life of cities in the context of historiography. By comparing the cities of the southern regions with the cities of other regions of the republic, based on the interpretation of their specific aspects, issues such as summarizing the achievements and accumulated experiences in the culture of urban planning in our country were brought up.

Key words: Kashkadarya, Surkhandarya, transformation, urbanization, Sopollitepa, Jarkoton, Navtak.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари ҳисобланган Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларнинг шаҳарлари инфратузилмасини юксалиши туфайли йирик маданий ҳамда илмий марказларига айланди. Ушбушаҳарлар инфратузилмасидаги ўзгаришларни саноат корхоналари мисолида таҳлил этишни асосий мақсад қилиб олдик, чунки совет давридан мерос бўлиб қолган саноатдаги эски қоқоқ асбоб-ускуналар билан сифатсиз маҳсулотлар ишлаб чиқараётган шаҳарлардаги мавжуд корхоналарни замонавий технология билан жиҳозлаш учун зарурий маблағлар ажратмасдан туриб аниқ натижага эришиб бўлмаслигини ҳаёт кўрсатди. Бундан мақсад шаҳарлар инфратузилмасини кенг тармоқли юксалиши учун асос бу саноатни комплекс ривожлантириш, замонавий жаҳон андозалрига жавоб бермадиган маҳсулотларни сифатли ишлаб чиқаришни йўлга қўйишдан иборатлиги долзарб масалалага айланди. Иқтисодиётни ривожлантиришдир. Саноат корхоналаридан келиб тушадиган фойдаданолинаётган даромадлар ҳисобидан шаҳарларнинг инфратузилмаси-ни тараққий эттириш учун шаҳарларни янги саноат ишлаб чиқариш марказига айлантириш орқали эришиш

мумкинлиги асосий давлат сиёсатига айланиб борди. Шаҳарлар инфратузилмасидаги мустабид тузум даврида шаҳарлардаги саноат корхоналарни қайта жиҳозлаш учун зарур бўлган техник воситалар иттифоқнинг турли заводларида ишлаб чиқарилар эди, уларни олиб келиш муаммоси ниҳоятда оғир эди. Шу билан бирга ушбу заводларнинг ўзи ҳам техник таъминотга муҳтож бўлиб, замонавий асбоб ускуналари ишлаб чиқара олмас эди. Шу туфайли мустақиллик йилларида эскирган саноат корхоналаридан воз кечиб, жаҳон андозаларига мос замонавий саноат корхоналарини қуриш муҳим масала қилиб олинди[1:480]. Чунки мавжуд саноат корхоналари, асосан, маҳсулотни қайта ишлашга мўлжалланган эди. 1930-1960 йилларда қурилган, моддий ва маънавий жиҳатдан эскирган корхоналар ишлаб чиқаргасифатсиз маҳсулот турлари замонавий талабни қондирилмас эди.

Шаҳарлардаги асосий аҳоли саноат ва қурилиш корхоналарида ишлаб, хом ашё тўхтаб қолган ҳолатларда завод-фабрикаларидаги ишчи-хизматчиларни иш билан таъминлаш, иш ҳақи, озиқ-овқат таъминоти энг муҳим муаммога айланарди. Натижада шаҳардаги демографик вазият мушкул аҳволга тушиб, ишчи-хизматчилар орасида ишсизлик муаммоси юзага келар эди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, саноат ва қурилиш корхоналарининг ишлаб чиқариш қувватининг пасайиши шаҳарларнинг бюджет таъминотига, иш ҳақидан ташқари, ижтимоий-маиший турмуш тарзига, ободонлаштириш, кўкаламзорлаштириш, уй-жой қурилишига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Термиз, Қарши, Денов, Шаҳрисабз, Шеробод, Муборак, Шўрчи, Ғузор шаҳарларидаги саноат корхоналарида ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари асосан бирламчи қайта ишланган маҳсулотлар бўлиб, консерва маҳсулотлари Россиянинг саноат шаҳарларига жўнатилар эди. Эски технологияга асосланган озиқ-овқат саноати корхоналари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар сифатсизлиги туфайли, дўконларнинг пештахталаридайиллаб туриб қолар, натижада иш ҳақи ва қўшимча имкониятлар учун зарур маблағларда танқислик юз берар эди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида эски саноат корхоналарини тиклаш имконияти йўқлиги туфайли, мавжуд муаммоларни бартараф этиш мақсадида, кичик ва ўрта ҳамда қўшма корхоналарни қуриб ишга тушириш асосида муаммоларни бартараф этишга қиришилди. Термиз, Қарши, Шўрчи, Шаҳрисабз шаҳарларида 1992 йилдан бошлаб кичик ва қўшма корхоналарни қуриш ҳамда ишга тушириш масаласида дастлабки натижаларга эришилди[1:481].

Мустақиллик йилларида ушбу шаҳарларда саноат ишлаб чиқаришини тубдан ислоҳ қилиниши натижасида, ижобий натижаларга эришилди. Чунки ушбу минтақалардан саноат корхоналари совет ҳокимияти даврида ниҳоятда суст ривожланган, фақат маҳсулотга биринчи қайта ишлов беришга мослаштирилган эди. Катта имкониятлар бўлишига қарамадан, тайёр истеъмол маҳсулотларини ноозик-овқат йўналишига рухсат берилмаган эди. Мустақилликнинг дастлабки даврдан бошлаб саноатдаги қолоқликни бартараф этиш масаласида жиддий ишлар амалга оширилди. Шу даврда саноат мажмуаларини қайта таъмирлаш, янги замон талаблари асосида маҳсулот ишлаб чиқарадиган завод-фабрикаларни қуриш муҳим масалага айланди. Айниқса, асосий аҳоли маркази ҳисобланган шаҳарларда саноатни туб ислоҳотлар асосида қайта қуриш, уларни замонавий талаб асосида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришга мослаштириш, саноат корхоналарини ривожлантириш асосида шаҳар аҳолисини иш билан таъминлаш, аҳолининг моддий турмуш тарзини яхшилаш, шаҳар инфраструктурасини тубдан янгилаш, давлат мустақиллигининг иқтисодий тамойилларини мустаҳкамлаш диққат марказида турди.

Мустақиллик йиллари Ўзбекистон саноат корхоналари ҳаётида ҳам янги даврни бошлаб берди[5:2]. 1991 йил 18 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг VIII сессиясида «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги қонун қабул қилинди[5:3]. Ушбу қонунга кўра, хусусийлаштириш ва мулкчилик шаклларини ўзгартириш махсус дастурлар асосида амалга оширилиши қатъий белгилаб қўйилди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида, Республика ҳукуматининг иқтисодий стратегияси энг муҳим уч вазифани, яъни ишлаб чиқаришнинг пасайишини тўхтатиш, иқтисодий юксалишнинг асоси сифатида макроиқтисодий барқарорликка эришиш, барқарор иқтисодий ривожланиш учун шарт-шароит яратишни ҳал қилишга йўналтирилди[2:298].

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилларида 1623 та саноат корхонаси бўлиб [3:231], шундан 92 та саноат корхонаси Сурхондарё шаҳарларида жойлашган эди [4:162]. Саноат корхоналари жойлашган Қарши, Термиз, Шаҳрисабз, Денов, Шеробод, Бойсун шаҳарларида халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришни ошириш мақсадида қўшимча маблағлар ажратилиб, маҳсулот тури ҳамда сифатини яхшилаш мақсадида замонавий, янги жаҳон андозаларига мос кичик, ўрта ва қўшма корхоналар қурилиб ишга туширилди. Натижада шаҳар аҳолисини иш билан таъминлаш, янги замонавий саноат бошқарув малакасига эга мутахассисларни тайёрлаш, сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, чет эл сармоялари асосида янги ишлаб чиқариш технологияларини жалб этиш бўйича муҳим тадбирлар амалга оширилди. Қарши, Денов, Шаҳрисабз, Термиз, Шўрчи, Шеробод, Ғузор шаҳарларида белгиланган режа асосида саноатдаги мавжуд қоқоқлик бартараф этилиб, кундалик талаб-эҳтиёж асосида маҳсулотлар ишлаб чиқариш технологиялари ўрнатилди. Шаҳар аҳолиси учун зарур бўлган маҳсулотнинг таннари арзонлаштирилиб, корхоналарнинг ишлаб чиқариш имкониятлари йилдан-йилга ошиб борди, саноат корхоналарида иш ўринлари сони кўпайди.

Қашқадарё вилоятидаги Муборак, Косон, Ғузор, Китоб, Шаҳрисабз шаҳарлари қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш ҳамда ёқилғи ресурсларини қазиб олиш бўйича Ўзбекистонда муҳим ўрин эгаллайди. Вилоят шаҳарлари республикада қазиб олинган табиий газнинг 88%, нефтнинг 92%, конденсатнинг 99,6%, олтингургуртнинг 100% ни беради. Саноатнинг етакчи тармоқлари бўлган Қарши, Косон ёғ-экстракция, Шаҳрисабз консерва заводлари, Шаҳрисабз пиллакашлик, Қарши тикувчилик фабрикалари, Қашқадарё мрамр акциядорлик жамияти ва бошқа 49 та қўшма корхона мустақиллик йилларида замонавий ишлаб чиқариш технология асосида ўзининг иқтисодий салоҳиятига эга бўлди. Вилоят ҳудудидаги дастлабки саноат корхонаси – Шаҳрисабз пахта тозалаш заводи 1916 йилда қурилган. Ундан кейинги даврда вилоятда, асосан, пахта тозалаш заводлари, тикувчилик фабрикалари қурилиб, 1971 йилда Муборак газни қайта ишлаш заводи ишга туширилди [6:14-16].

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Қашқадарё шаҳарларининг асосий саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш 1782 млн сўмга ошиб, 93 та асосий саноат ва 743 та ёрдамчи саноат корхоналари ташкил этилди. Энг муҳими Сурхондарё вилоятининг қайд этилган шаҳарларидаги саноат корхоналарида ишловчи ишчилар сони 29961 кишини, асосий саноат корхоналарида ишловчиларнинг сони 20201 кишини ташкил этди [7:68].

Мустақиллик йиллари шаҳарларда халқ хўжалиги ҳам ҳар томонлама ривож топди, банк, молия-кредит тизимлари такомиллаштирилди, уни жаҳон талаблари даражасига кўтариш, миллий валютани иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлаш масаласида бир қатор тадбирлар амалга оширилди. 1991-1993 йилларда иқтисодий сиёсат барқарорлашиб аҳоли турмуш даражасининг пасайиб кетишига йўл қўймаслик чора-тадбирлари қўрилди. Бу даврда дастлабки иқтисодий ислохотлар амалга оширилиши пул-кредит сиёсатини ўзгартиришда муҳим омил бўлди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Сурхон воҳаси шаҳарларида саноатни қайта таъмирлаш, янги саноат корхоналарини қуриш, кон-ёқилғи саноатининг ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилди. Мустақилликнинг дастлабки йилларидан Бойсун шаҳрида қўмир қазиб чиқариш корхонасининг қуввати оширилиб, 1991 йилда 9,1 млн, 1992 йилда 291,6 млн сўмлик қўмир қазиб олинган бўлса, Жарқўрғон шаҳрида нефть қазиб олиш корхонасида 1991 йилда 123,0 млн сўмлик, 1992 йилда 400,4 млн сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилиб, истеъмолчиларга етказиб берилди [8:67]. Шунингдек, Қумқўрғон, Термиз ва Жарқўрғон шаҳарларида қурилиш маҳсулотлари ишлаб чиқариш хажми кўпайиб, 1991 йилда 109,1 млн сўмлик, 1992 йилда 878 млн сўмлик қурилиш маҳсулотлари ишлаб чиқарилди. Жарқўрғон шаҳрида ип-газлама комбинатининг иқтисодий қуввати оширилиб, 1991 йил 27,0 млн сўмлик, 1992 йилда 216,6 млн сўмлик саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилди [8:69].

Шаҳарларда саноат қоқоқлигини бартараф этиш учун бутун республикада бўлгани сингари, Сурхондарёда ҳам аниқ чора-тадбирлар амалга оширила бошланди. Енгил саноат корхоналарини замонавий техника ва технология билан жиҳозлаш ишлари олиб борилди. Айниқса, пахта тозалаш саноати соҳасида катта ўзгаришлар юзага келди. Мустақилликнинг

дастлабки йилларида шаҳарлар ҳаётида бир қатор муаммолар ҳам юзагачиққан эди. Хусусан, совет иттифоқ давридаги республикалараро алоқалар узилгач, таъминотда қийинчиликлар рўй берган эди. Кўпгина пахта тозалаш заводларидаги эҳтиёт қисмлар, асбоб-ускуналар ва жиҳозлар етишмай қолди. Корхоналар бу муаммоларни ижобий ҳал этиш учун, ўз ички имкониятларидан фойдаланди, бу, албатта, ўзининг ижобий натижаларини берди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида бозор иқтисодиётига ўтиш даврида шаҳарлардаги саноат корхоналари, қатор завод ва фабрикалар электр энергияси харажатларининг ошиб бориши сабабли энергияни тежаш йўллари излаб топдилар. Бундай корхоналар бири Термиз шаҳар пахта тозалаш заводи бўлиб, бу ерда 1993 йилга қадар 100 квт қувват берадиган ўнлаб электр моторларидан фойдаланиб келинар эди. 1993 йилга келиб эса, бу моторлар 55-70 квт ли моторларга алмаштирилди. Бунинг устига, бекор турган асбоб-ускуналар сони ҳам камайтирилди[8:69].

Фойдаланилган адабиёт ва манбалар рўйхати:

1. Турсунов.С.Н.ва бошқалар.Сурхондарё тарихи. –Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 480-481.
2. Мустақил Ўзбекистоннинг янги тарихи, 3 китоб. –Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 298.
3. Ўзбекистон Республикаси Энциклопедияси.Қомуслар бош тахририяти.–Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б. 231.
4. Народное хозяйство Узбекской ССР. 1988 й. –Ташкент: Узбекистан, 1989. – С. 162.
5. Халқ сўзи, 1991, 20 ноябрь. - Б. 2-3.
6. Ўзбекистон Республикаси Миллий Давлат архиви. И 8-фонд, 1-рўйхат, 323-хужжатлар, 14-16-68-варақлар.
7. Сурхондарё вилояти статистика бош бошқармаси 1993 йил. 12.02. 67-69 б.

ТРАНСПОРТ ТАРМОҚЛАРИНИНГ СУРХОН ВОҲА ИҚТИСОДИЁТИДАГИ АҲАМИЯТИ

Хидиров Холмамат Джураевич,

Термиз давлат университети

Жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси,

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Дунёнинг ривожланган мамлакатларида глобаллашув ва урбанизация жараёнларининг жадаллашуви тараққиётнинг асосий таянчи бўлган замонавий транспорт тизимининг интенсив тараққиётини тақозо этмоқда. Бу эса, жаҳоннинг турли давлатларида транспорт тизимининг жаҳон андозаларига мос ҳолда ривожланиш тенденцияларини турли тарихий даврлар контекстида ўрганишга бўлган қизиқишнинг ортишига олиб келмоқда.

Калит сўзлар: Сув транспорти, Аракс, Ўкуз, Окс, Жайхун, Термиз дарёси, Вахандарё, Помирдарё, Гунт, Бартаңдарё ва Ванч, Бурдағуй қалъаси, Эски Термиз.

Аннотация: Ускорение процессов глобализации и урбанизации в развитых странах мира требует интенсивного развития современной транспортной системы, являющейся главной опорой развития. Это приводит к повышению интереса к изучению тенденций развития транспортной системы разных стран мира в соответствии с международными стандартами в разрезе разных исторических периодов.

Ключевые слова: Водный транспорт, Аракс, Окуз, Окс, Джейхун, река Термез, Вахандарья, Помирдарья, Гунт, Бартаңдарья и Ванч, замок Бурдағуй, Старый Термез.

Abstract: The acceleration of the processes of globalization and urbanization in the developed countries of the world requires the intensive development of the modern transport system, which is the main support of development. This leads to an increase in interest in studying the development

trends of the transport system in different countries of the world in accordance with the international standards in the context of different historical periods.

Key words: Water transport, Araks, Okuz, Oks, Jayhun, Termiz River, Vakhandarya, Pomirdarya, Gunt, Bartangdarya and Vanch, Burdaggy Castle, Old Termiz.

Жаҳон транспорт тизимида сув ва ҳаво транспотларининг ўрни жуда каттадир. Айниқса, халқ хўжалиги тараққиётида сув транспортининг аҳамиятини алоҳида кўрсатиб ўтиш зарур. Транспортнинг ушбу тури арзон ва қулай бўлиб, катта миқдордаги юкларни керакли манзилга етказиб бера олади. Қолаверса, сув транспорти мамлакат тараққиётида муҳим роль ўйнайди. Агар ер юзидаги юксак ривожланган давлатларга назар ташласак, уларнинг ҳаммаси денгиз ёки жаҳон океанига чиқиш имконини берувчи йирик даё бўйларида жойлашганлигига гувоҳ бўламиз.

Ўрта Осиёда XIX аср иккинчи ярмида Бухоро амирлигининг Россия империяси протекторатига айлантирилиши натижасида амирликнинг асосий савдоси рус бозорига йўналтирилади. Шунингдек, Россия империяси Ўрта Осиё орқали Афғонистон ва Ҳиндистонга нисбатан келажакда ҳарбий-стратегик мақсадларини амалга оширишда Сурхон воҳаси қулай стратегик жойлашуви муҳим аҳамиятга эга эди.

Сув транспорти Сурхон воҳасида қадимдан бошлаб ривожланган. Негаки, воҳадан жанубда жойлашган ўлкаларга бориш учун Амударёдан ўтиш лозим бўлади. Амударё тарихий манбаларда Аракс, Ўкуз, Окс, Жайхун, Термиз дарёси номлари билан аталган. Бу дарё нафақат Марказий Осиёда, балки жаҳондаги йирик дарёлардан бири бўлиб ҳисобланади. Амударё Ҳиндикуш тоғининг 4000 метр баландликдаги шимолий ёнбағридан бошланиб, Помирдарёга келиб қўшилгунча Вахандарё деб аталади. Зарқўлдан оқиб чиқадиган Помирдарё Амударёнинг иккинчи манбаи ҳисобланади. Помирдарё эса бошланишидан Вахшга келиб қуйилгунча Панж, яъни беш дарё номи билан (Вахандарё, Помирдарё, Гунт, Бартангдарё ва Ванч) аталган. Амударёнинг узунлиги бошланиш қисми билан бирга ҳисобланганда 2620 км. ни ташкил қилади. Сурхондарё ва Қорасув дарёси Амударёнинг охириги ирмоқлари бўлиб, кейинги 1400 км масофада унга битта ҳам бошқа ирмоқ қўшилмайди. Дарё Қорақум ва Қизилқум чўлларидадан ўтиб, сувини Орол денгизига куяди.

Тарихий манбаларда ҳозирги Сурхон воҳасида Амударёдан жанубга ўтадиган еттита кечув бўлганлиги қайд этилади. Булар: Эски Термиз, Шўроб, Чўчкагузар, Қоракамар, Паттакесар, Айритом ва Хотинрабоддир. Бу кечувлар турли даврларда фаолият юритган бўлиб, энг қадимийлари Эски Термиз ва Шўроб ҳисобланади. Бу шаҳарларда кема тўхтайдиган порт бўлган. Термизда портнинг мавжудлигига сабаб, биринчидан, бу ер дарёдан кечиб ўтиш учун қулай жой, иккинчидан, Бақтрия пойтахти Бақтра шаҳридан Термиз орқали Суғдиёна пойтахти Мароқандга энг яқин йўл ўтган. [1,В.27]

Ҳофизи Абрўнинг маълумотига кўра, Термиздан унча узоқ бўлмаган жойда, Амударё бўйида энг қадимги кечув жойи бўлган. У Термиздан анча илгари асос солинган. Александр Македонский ушбу кечув ёнида Бурдағуй қалъасини қурдиради. Бу аҳолиси гавжум, ҳунармандчилик маркази бўлиб, унда қайиқсозлар ва “шоҳ кечуви”га хизмат қиладиган қайиқчилар яшар эди. Бурдағуй сўзи юнонча “меҳмонхона” маъносини беради.[2,В.93] Ҳофизи Абрў томонидан қайд этилган Бурдағуй кечуви Термиздан 30 км ғарбда, ҳозирги Шўроб қишлоғи ўрнида бўлганлиги аниқланган. Инглиз шарқшуноси В.Ф.Минорскийнинг фикрича, Бурдағуй асосида юнонча бузиб кўрсатилган “пандоки” – меҳмонхона сўзи ётади ва у бир қатор шарқ тилларига ҳам кириб қолган. Б.Аҳмедовнинг фикрича, бу кечув Маҳмуд ибн Валининг асарида Ярғоҳ ёки Ярдағу деб аталган. [3,В.95]

Хитойлик элчи Чжан Цянь Амударёни Гуй–Шуй деб атаб, уни кема юрадиган, савдогарлар молларини узоқ масофаларга олиб кета оладиган сув йўли сифатида тилга олган. Полибийнинг (милоддан аввалги 201–120 йилларда) таъкидлашича, «Окс (Амударё) катта кема юрадиган дарё бўлиб, ирмоқлари ҳисобига, Бақтрияга келганда, жуда йириклашиб кетади».

Термиз дарё порти Туроннинг энг жанубида, дарёнинг кечув жойига яқин, нисбатан баландроқ жойида қурилган. Гарчи бу ердан Амударё бурилиб оқса-да, кирғоқларини ювиб

кетмаган. Чунки Термиз қаттиқ қоялардан иборат таглик устида барпо этилган. Юнон тарихчиси Арриан Флавийнинг (тахминан 95-175 йиллар) ёзишича, Оксинг кенглиги олти стадий келади. У жуда чуқур бўлиб, оқими уюримли ва кучли. Шу боис, Александр Македонский кўшини унинг кечувидан ўтгунча кўплаб отларидан айрилган. [4,В. 3,30,6]

Араблар босқини даврида ҳам Амударёдан сув йўли сифатида кенг фойдаланишган. Масалан, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат Табарий (839-923 йй)нинг ёзишича, Қутайба Чағаниён юқорисидаги Шуман ва Ахарунга юришидан қайтишда, Амударёда қайиққа ўтириб, Чоржўйгача боради.

Термиз Амударё юқори ҳавзасининг асосий порти бўлган. Қолаверса, Термиз минтақаларо транзит савдони амалга оширган. Шаҳарга келган карвонларга хизмат қилиш учун кўпгина карвонсаройлар қурилган эди. Ал-Муқаддасийнинг ёзишича, Термизда кўплаб кемалар қурилган.

Чоржўйдан Термизгача ва пастга қараб Тўртқўлгача қилинадиган қатнов бир ойга яқин вақтни олар эди. Кам юк кўтарадиган флотни Амударёда асосан қайиқлар ташкил қилар ва уларнинг сони 1500 тани ташкил қиларди. Бу қайиқлар маҳаллий ўрмонларда етиштирилган толлардан ясалган эди. Толлар асосан ҳўл томирлари билан олинар ва ёғоч шираси билан бўялар, бу эса ёғочни чириб кетишидан асрар эди. Маҳаллий толдан ясалган, палубаси бўлмаган ёғоч кемалар 20-40 тоннагача юк кўтарар эди. [5,В.45] Бу кемаларнинг ташқи корпуси қаттиқ чорқирра(брус)лар билан ўзаро бириктирилган эди. Бундай қайиқлар унчалик қувватли бўлмай, вазни ҳам оғир ва бошқаришда катта қийинчиликлар туғдирар эди.

Ўрта Осиёга Сибирнинг нина баргли ўрмонларидан ёғочлар кесиб келтирилиши натижасида рус хунармандлари улардан енгил қайиқлар ясай бошладилар. Бу кемалар кейинчалик “ўрис кемалари” деб атала бошланди. Енгил қайиқлар кўпайиши билан маҳаллий тол қайиқлар истеъмолдан чиқиб кетди. Термиз шаҳрига барча юклар Самарқанддан қуруқлик йўллари ва Амударё орқали олиб келинар эди. Тошкентдан ва Самарқанддан юкларни етказишдаги қийинчиликлар бу ерга темир йўл тортиб келиш масалаларини ҳал қилиш вазифаларини кўймоқда эди

Ўрта Осиё дарёчилари ва денгизчилари қаторида Термиз дарё порти хизматчилари ҳам иккинчи жаҳон уруши йилларида фидокорона меҳнат қилдилар. Кемачилар техника ва ҳарбийларни, ҳарбий юклар ва озиқ-овқатлар ва пахта ташишда катта хизмат кўрсатдилар. Урушдан кейинги йилларда иттифоқдош республикаларда пахта экилишининг кўпайиши натижасида кемачиларга пахта ташиш учун эҳтиёж катта бўлди. Совет ҳукуматининг 1947 йилги қарорига кўра, Термиз кемачилар флоти яна қўшимча 70 та ғилдиракли ва винтли кемалар ва 75 та кемалар ёрдамида тортиб юриладиган қўшимча юк ташувчи мосламалар билан таъминланди. Кемаларнинг техник ва эксплуатация хизматларини ошириш мақсадида уларни қайта ускуналаш ва таъмирлаш бўйича катта ишлар олиб борилди. 1950-йилларда Термиз дарё порти замонавий ҳолда келтирилган. Энди тўғридан-тўғри темир йўл ва сув транспорти орқали юкларни ташиш масаласи ҳал этилди. Натижада юк ташиш 282 минг тоннага етди. Портда саралашда қўл меҳнати кўп талаб қиладиган юклар сони камайиб, комплекс механизация ёрдамида 243 минг тонна юк кемаларга ортилди.

Умуман олганда, Сурхондарё вилоятида транспорт хизмати йилдан-йилга маълум маънода яхшиланиб борган бўлса-да, соҳада ҳали мавжуд камчиликлар кўп эди, транспорт таъминоти етарли бўлмаганлиги сабабли белгиланган режалар ўз вақтида бажарилмай қолган ҳолатлар кўп эди.

Транспорт тармоқларининг асосий тури ҳисобланган сув, авиация ва қишлоқ хўжалигига хизмат қилувчи тизимлар халқ хўжалиги учун муҳим ҳисобланиб, Сурхондаёнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига салмоқли ижобий таъсир кўрсатди. Айниқса сув транспорти ҳарбий-иқтисодий старатегик соҳа сифатида Россия, совет ҳокимияти, сўнгра эса Ўзбекистон мустақиллиги йилларида халқ хўжалиги соҳаси учун хизмат қилди. Айниқса, чегара хавфсизлигини таъминлаш, дарёнинг экологик муҳитини сақлаш, дарё суви ҳамда қирғоқлари билан боғлиқ ўсимликлар ҳамда ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш борасида қатор муҳим

ишлар амалга оширилди. Мустақиллик йилларида Термиз дарё портини қайта таъмирлаш, янги замонавий техник жиҳозлар ва замонавий билимга эга ишчи-ходимлар билан таъминлаш ишлари жадал олиб борилди.

Фойдаланилган адабиёт ва манбалар рўйхати:

1. Турсунов С Н ва бошқалар, Сурхондарё тарих кўзгисида. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.27.
2. Бартольд В.В. Хафиз-и Абру и его сочинения // Сочинения. Том VIII. –Москва: Наука, 1973. –С. 93.
3. Махмуд ибн Вали. Море тайн. Ташкент, 1977. –С. 95, 137, прим. 445.
4. Арриан. Поход Александра. Книга 3, 29, 2-6; Книга 3, 30, 6.
5. Ўзбекистон Миллий архиви, И 303-фонд, 2-рўйхат, 144-иш, 45-варақ.

“2016-2022 YILLARDA HIMOYASI E`LON QILINGAN PHD DISSERTATSIYALARIDA O`ZBEKISTON TARIXI DAVRLARINING YORITILISH TAHLILI (07.00.00 – TARIX FANLARI IXTISOSLIGI MISOLIDA)”

Bokiyev Anvar Axmedovich

Termiz davlat universiteti O`zbekiston tarixi va manbashunoslik kafedrasi o`qituvchisi,
Tarix fanlari bo`yicha falsafa doktori (PhD)

XXI asr jahon hamjamiyati va insoniyat oldiga kutilmagan global muammolarni qo`ymoqda. Ayniqsa, globallashtirish va integratsiyalashuv davrida siyosiy, huquqiy, xalqaro, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarida o`z echimini kutib turgan ko`plab ziddiyatli masalalar ko`ndalang bo`lib turibdi. Eski andozalardan voz kechib, jamiyat ahkomlarini saqlab qolish rivojlangan davlatlar aholisini ham jiddiy o`ylantirmoqdaki, bularning bari bizga ham ta`sir ko`rsatmasligi mumkin emas.

O`zbekistonda so`nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlarning asl negizida, xalqimizga barqaror iqtisodiyot, xavfsiz davlat, samarali boshqaruv va ijtimoiy kafolatlarni yaratib berish turibdi. Bu dolzarb masalalarni hal qilishda ilm-fanning o`z o`rni bor. Keyingi yillarda ta`lim tizimini rivojlantirish davlatimiz taraqqiyot strategiyasining markazida turibdi. Ilm-fanni rivojlantirish uchun olimlarimizga katta imkoniyatlar yaratib berilmoqda. 2023 yilning 30-aprelida umumxalq referendumini orqali yangilangan konstitutsiyamizda ham o`qituvchilar va ilm ahliga alohida e`tibor berildi[3]. Chunonchi, yangi tahrirdagi konstitutsiyaning 50, 51, 52 va 53-moddalarida fuqarolarimizning ta`lim olish, o`qituvchilarning sha`ni va qadr-qimmatini, har kimga ilmiy, texnikaviy va badiiy ijod erkinligi, intellektual mulkning muhofaza qilinishi kabi huquqlari mustahkamlab qo`yildi[4].

Lekin, shuni alohida ta`kidlab o`tish kerakki, har qanday ilmiy tadqiqot mahsuli, u maqolami, risolami, monografiyami, darslikmi yoki dissertatsiyami jamiyat taraqqiyotiga, davlat barqarorligiga va eng muhimi xalqqa xizmat qilishi kerak.

Shu ma`noda, **mazkur maqolamizda** 2016-2022 yillarda 07.00.00-tarix fanlari ixtisosligi bo`yicha O`zbekistonda himoyasi e`lon qilingan PhD dissertatsiyalarining ba`zi bir statistik tahlillarini berishga harakat qilib ko`ramiz[5] va ulardan xulosalar chiqargan holda, tarix fani istiqboli haqida fikr-mulohaza yuritishga harakat qilamiz.

Maqolada tadqiq etilayotgan davr mobaynida 07.00.00 – tarix fanlari ixtisosligi bo`yicha OAK.uz saytida jami 424 ta PhD dissertatsiyalarning e`loni chiqdi. 2017 yilda bu miqdor bor-yo`g`i 6 ta bo`lgan bolsa, 2018 yilda 39 ta, 2019 yilda 48 ta, 2020 yilda 58 ta, 2021 yilda 97 tani, 2022 yilda esa 197 tani tashkil qildi. Statistik tahlilda ko`rib turganingdek, 2017 yilga nisbatan 2022 yilda himoyasi e`lon qilingan dissertatsiyalar soni qariyb 30 barabarga ortgan.

Shu 424 ta dissertatsiyalarning 293 tasi, yani 69,1 % 07.00.01-O'zbekiston tarixi shifri bo'yicha bajarilgan[6]. Bu ko'rsatgichda 2-natijani 39 ta dissertatsiya bilan 07.00.07- Etnografiya, etnologiya va antropologiya shifri tadqiqotlari egallaydi.

Dissertatsiyalar va bajarilgan yo'nalish shifrlarining miqdori 1-jadvalda ko'rsatib o'tilgan⁸.

№	Ixtisoslik shifri	Ixtisosliklar nomi	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Jami
1	07.00.01	O'zbekiston tarixi	2	23	30	32	76	130	293
2	07.00.02	Fan va texnologiyalar tarixi					1	1	2
3	07.00.03	Jahon tarixi		4		1		2	7
4	07.00.04	Dinshunoslik (tarix fanlari)	1		1	3	1	2	8
5	07.00.05	Islom tarixi va man-bashunosligi (t.f.)	1						1
6	07.00.05	Xalqaro munosabatlar va tashqi siyosat tarixi					1	3	4
7	07.00.06	Arxeologiya	2	2	4	3	2	8	21
8	07.00.07	Etnografiya, etnologiya va antropologiya		6	4	7	7	15	39
9	07.00.08	Tarixshunoslik, man-bashunoslik va tarixiy tadqiqot usullari		3	6	4	4	8	25
10	07.00.01 07.00.02				1	3	2	1	7
11	07.00.01 07.00.04							1	1
12	07.00.01 07.00.05					3	1		4
13	07.00.01 07.00.06				1			1	2
14	07.00.01 07.00.07						1		1
15	07.00.01 07.00.08			1		1	1	3	6
16	07.00.01 17.00.06 (t.f.)				1				1
17	07.00.07 07.00.08					1			1
18	07.00.03 07.00.08							1	1
	jami		6	39	48	58	97	176	424

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, dissertatsiyalar miqdori keskin oshgan bo'lsada, tarix fanining 07.00.02 – Fan va texnologiyalar tarixi (2 ta), 07.00.03-Jahon tarixi (7 ta), 07.00.05 – Xalqaro munosabat va tashqi siyosat tarixi (4 ta) va boshqa yo'nalishlaridagi dolzarb tarixiy masalalarga kam e'tibor qaratilgan. Mazkur tahlil tarix fanidagi tadqiqotchilik masalalaridagi muammolarni yaqqol ko'rsatib turibdi.

Endi, PhD dissertatsiyalariga rahbarlik qilgan, taqriz bergan va bajargan tadqiqotchilarimizda

⁸ Jadvallarda dissertatsiyalar haqida keltirilgan ma'lumotlar oak.uz va ziyonet.uz saytlaridan olingan va maqola muallifi tomonidan tahlil qilingan.

olima ayollarimizning ulushi haqida fikr yuritsak. 2017 yilda dissertatsiya himoyasi e`lon qilingan tadqiqotchilarning 2 tasi olima ayol bo`lgan bo`lsa, 2018 yilda bu ko`rsatkich 11 taga, 2019 yilda 14 taga, 2020 yilda 16 taga, 2021 yilda 28 taga va 2022 yilda 29 taga etdi. Shunday qilib, tadqiq etilayotgan davrda himoyasi e`lon qilingan ayollar soni 120 tani tashkil etadi. Bu ko`rsatkich umumiy miqdorning 28,3 % ni tashkil etadi.

2-jadval. FALSAFA DOKTORI (PhD) DISSERTATSIYALARINING HIMOYASI E`LON QILINGAN DISSERTANTLAR STATISTIKASI

№	Jinsi	2017	%	2018	%	2019	%	2020	%	2021	%	2022	%	jami	%
1	erkaklar	4	66,66	28	71,79	34	70,83	42	72,41	69	71,13	127	72,159	304	71,6
2	ayollar	2	33,33	11	28,20	14	29,16	16	27,58	28	28,86	49	27,840	120	28,3
	jami	6	100	39	100	48	100	58	100	97	100	176	100	424	100

PhD dissertatsiyalariga ilmiy rahbarlik qilgan olima ayollarimizning tarix fanlarini rivojlantirishda alohida xizmatlari bor. 2017-2022 yillarda olima ayollarimiz 138 ta PhD dissertatsiyalariga rahbarlik qilganlar. Bu ko`rsatkich umumiy miqdorning 32,5 % ni tashkil etadi.

3-jadval. FALSAFA DOKTORI (PhD) DISSERTATSIYALARIGA ILMIY RAHBARLIK QILGAN OLIMALARNING ULUSHI

№	Jinsi	2017	%	2018	%	2019	%	2020	%	2021	%	2022	%	jami	%
1	erkaklar	6	100	25	64,10	33	68,75	41	70,68	59	60,82	122	69,318	286	67,4
2	Ayollar	-	0	14	35,89	15	31,25	17	29,31	38	39,17	54	30,681	138	32,5
	jami	6	100	39	100	48	100	58	100	97	100	176	100	424	100

Dissertatsiyalarning ilmiy qiymati, dolzarbligi, ahamiyatini aniqlashda rasmiy taqrizchlarning o`ziga xos o`rni bor. Olimlarimizning bu sohadagi xizmatlarini ham maqolada statistik tahlil qilishga harakat qildik.

Quyidagi 4-jadvalda 2016-2022 yillarda O`zbekistonda himoyasi e`lon qilingan dissertatsiyalarga rasmiy taqriz bergan olimlar statistikasi keltirilgan.

№	Jinsi	2017	%	2018	%	2019	%	2020	%	2021	%	2022	%	jami	%
1	erkaklar	10	83,3	46	58,9	74	77,1	87	75	147	75,7	282	80,1	646	76,2
2	ayollar	2	16,6	32	41,0	22	22,9	29	25	47	24,2	70	19,8	202	23,8
	jami	12	100	78	100	96	100	116	100	194	100	352	100	848	100

Tarix fanlari tadqiqotlarida tarixiy davrlar alohida ahamiyat kasb etadi. O`zbekiston tarixini davrlashtirish masalasi bo`yicha juda ko`plab ilmiy tadqiqotlar qilingan va olimlar tomonidan turli xil-fikr-mulohazalar o`rtaga tashlangan[1]. Tarixni davrlashtirishda xronologik davrlashtirishning o`ziga xos o`rni bor. O`zbekiston tarixini davrlashtirish masalalari bo`yicha olimlarimizdan akademiklar A.Asqarov va A.Sagdullaevlarning tadqiqotlari tahsinga sazovor[2]. Ilmiy tadqiqotlarda O`zbekiston tarixini xronolik davrlashtirishda quyidagi shablon, boshqalariga nisbatan ko`proq qo`llaniladi:

1. Eng qadimgi davr;
2. Qadimgi davr;
3. Ilk o`rta asrlar;
4. Rivojlangan o`rta asrlar;
5. So`nggi o`rta asrlar;
6. Chor Rossiyasi mustamlakachiligi va milliy o`yg`onish davri;
7. Sovetlar hukmronligi davri;
8. Mustaqillik davri.

2016-2022 yillarda himoyasi e`lon qilingan dissertatsiyalarning **davriy chegarasini (xronologiyasini)** tahlil qilish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Quyidagi 5-jadvalda **PhD dissertatsiyalarida**

O'zbekiston tarixi davrlarining yoritilish tahlilini amalga oshirishga birinchi marta harakat qilib ko'rilgan. Bu masalani mukammal tahlil qilish mexanizmi hali ishlab chiqilmagan desak ham xato qilmagan bolamiz⁹:

№	Dissertatsiyalarning davriy chegarasi (xronologiyasi)	2017	2018	2019	2020	2021	2022	jami	%
1	Eng qadimgi davr	2	1	1	1	3	2	10	2,358490
2	Eng qadimgi va qadimgi davrlar	1	1		2	3	3	10	2,358490
3	Eng qadimgi va qadimgi davrlar; Ilk o`rta asrlar						2	2	0,471698
4	Eng qadimgi va qadimgi davrlar; O`rta asrlar			1				1	0,235849
5	Eng qadimgi va qadimgi davrlar; Ilk va rivojlangan o`rta asrlar			1				1	0,235849
6	Eng qadimgi va qadimgi davrlar; Ilk, rivojlangan va so`ngi o`rta asrlar; Mustamlakachilik va milliy uyg'onish davri				1			1	0,235849
7	Eng qadimgi va qadimgi davrlar hamda Sovet va mustaqillik davrlari						1	1	0,235849
8	Eng qadimgi va qadimgi davrlar; Ilk va rivojlangan o`rta asrlar hamda Mustamlakachilik va milliy uyg'onish davri; Sovet va mustaqillik davrlari						1	1	0,235849
9	Eng qadimgi davrdan to hozirgi kungacha			1	2		1	4	0,943396
10	Qadimgi davr	1				1	2	4	0,943396
11	Qadimgi davr va ilk o`rta asrlar			2		1	2	5	1,179245
12	Qadimgi davr; Ilk va rivojlangan o`rta asrlar					1	1	2	0,471698
13	Qadimgi davr; Ilk, rivojlangan va so`ngi o`rta asrlar						1	1	0,235849
14	Qadimgi davrdan to hozirgi kungacha			1	3	3	4	11	2,594339
15	Ilk o`rta asrlar		2	1	4	3	6	16	3,773584
16	Ilk va rivojlangan o`rta asrlar			1		1	1	3	0,707547
17	Ilk, rivojlangan va so`ngi o`rta asrlar			1			1	2	0,471698
18	Ilk o`rta asrlar hamda Mustamlakachilik va milliy uyg'onish davri; Sovet va mustaqillik davri						1	1	0,235849
19	Ilk o`rta asrlardan to hozirgi kungacha		1	1			1	3	0,707547
20	Rivojlangan o`rta asrlar		3	2	1	1	11	18	4,245283
21	Rivojlangan va so`ngi asrlar davri				1	1		2	0,471698
22	Rivojlangan o`rta asrlar hamda Mustaqillik davri	1						1	0,235849

⁹Jadvallarda dissertatsiyalar haqida keltirilgan ma'lumotlar oak.uz va ziyonet.uz saytlaridan olingan va maqola muallifi tomonidan tahlil qilingan.

23	Rivojlangan o`rta asrlardan to hozirgi kungacha					1		1	0,235849
24	So`nggi o`rta asrlar		2			2	7	11	2,594339
25	So`nggi o`rta asrlar; Mustamlakachilik va milliy uyg`onish davri			1		2	9	12	2,830188
26	So`nggi o`rta asrlar; Mustamlakachilik va milliy uyg`onish davri; Sovet davri		1					1	0,235849
27	So`nggi o`rta asrlar; Mustamlakachilik va milliy uyg`onish davri; Sovet va mustaqillik davrlari			1		2	4	7	1,650943
28	Mustamlakachilik va milliy uyg`onish davri		4	2	4	6	18	34	8,018867
29	Mustamlakachilik va milliy uyg`onish davri; Sovet davrining dastlabki yillari					1	1	2	0,471698
30	Mustamlakachilik va milliy uyg`onish davri; Sovet davri		5	3	3	7	11	29	6,839622
31	Mustamlakachilik va milliy uyg`onish davri; Sovet va mustaqillik davrlari		4	4	5	4	6	23	5,424528
32	Sovet davri		8	10	13	17	28	76	17,924528
33	Sovet va mustaqillik davrlari		1	2	6	10	14	33	7,783188
34	Mustaqillik davri	1	6	12	12	27	37	95	22,405660
	JAMI	6	39	48	58	97	176	424	100

Endi, 5-jadvalda qayd etilgan ko`rsatkichlar asosida PhD dissertatsiyalarining davriy tadqiqot chegaralari haqida ayrim fikr-mulohazalarni ta`kidlab o`tsak. Statistik tahlillar shuni ko`rsatib turibdiki, 2016-2022 yillarda himoyasi e`lon qilingan dissertatsiyalarning katta ulushini Sovet hukmronligi va mustaqillik davrlarining tadqiqi tashkil etgan. 424 ta dissertatsiyadan 76 tasi (17,9%) **Sovet hukmronligi** davriga, 33 tasi (7,78%) **Sovet va mustaqillik** davrlariga, 95 tasi (22,4%) esa bevosita **mustaqillik** davriga tegishli tarixiy jarayonlarni o`z ichiga oladi. Holbuki, bu tarixiy davrlar qariyb 3000 ming yillik davlatchiligimizning bir asrdan ko`prog`ini tashkil etadi. Agar, Markaziy Osiyo mintaqasini antropogenez jarayoni kechgan hududlardan biri ekanligini inobatga olsak, bu ko`rsatkich yanada boshqacha ahamiyat kasb etadi.

Birinchi va ikkinchi uyg`onish davrlarini o`z ichiga olgan IX-XII va XIV-XV asrlar tarixiga oid tadqiqotlar dissertatsiyalar umumiy ulushining ancha kam ko`rsatkichini tashkil etadi. Chunonchi, **ilk o`rta asrlarning oxiri va rivojlangan o`rta asrlar** tarixiy jarayonlari tadqiq etilgan dissertatsiyalar miqdori 30 tadan oshmaydi. Jadval ko`rsatkichlariga asoslangan holda, bir necha mln yillarni o`z ishiga olgan **eng qadimgi va qadimgi davrlar** tarixiy jarayonlari bevosita yoritilgan dissertatsiyalar miqdori 20 tadan (4,7%) biroz ko`proq ekanligiga guvoh bo`lamiz.

Dissertatsiyalarning xronologik, hududiy, sohaviy va boshqa xususiyatlari haqidagi tizimli va statistik tahlillar bitta maqolaning hajmiga sig`maydi. So`zni shu erda muxtasar qilib shunday xulosa qilish mumkin. Himoya qilinayotgan dissertatsiyalar tizimli (hududiy, xronologik, sohaviy, tarmoqli va boshqalar) tahlil qilinsa, har bir dissertatsiyaning pasporti tuzilsa, statistik tahlillar amalga oshirilsa, ilmiy tadqiqotlardagi bo`shliqlarni va kamchiliklarni ko`rish imkoniyati bo`ladi. Bu esa o`z navbatida yaqin istiqbolda tarix fanlari bo`yicha bajarilayotgan dissertatsiyalarning ilmiy qiymati, dolzarbligi va ahamiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi. Tarix fanlarining barcha sohalari va xronologik davrlari baravar rivojlantiriladi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. Е.В.Зеймаль. К периодизации древней истории Средней Азии. // Центральная Азия новые памятники письменности и искусства. Сборник статей. – М., «Наука», 1987. – С.149-158; Щетенко А.Я. Проблемы хронологии цивилизации эпохи бронзы Средней Азии. // Археологические вести. – 2001. – №. 8. – С. 268-274; А.С.Сагдуллаев. Тарихий даврлаштиришнинг айрим масалалари. // Марказий Осиё тарихи ва археологияси муаммолари. Республика илмий конференцияси материаллари. 2018 йил 28 март. 2-қисм. – Самарқанд, 2018. – Б. 36-39.

2. Ўзбекистон тарихи: (Олий ўқув юртарининг номутахассис талабалари учун дарслик). – Т., «О‘АЖБНТ» Маркази, 2003; Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O‘zbekiston tarixi. Darslik. – Т., Moliya, 2005. – В. 13-14; Асқаров А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Т., 2007. – Б. 15-23; Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. К. 1 / Mas`ul muharrir: A. Sagdullayev; Taqrizchilar H.Sodiqov va boshq. – Т., «Sharq», 2010. – В. 7-8; Эшов Б.Ж. Ўзбекистон тарихини даврлаштириш масалалари. / Ўзбекистон тарихини ўқитиш муаммолари: тажриба ва истиқболлари илмий-услубий анжумани материаллари. – Т., 2011. – Б. 222-227; Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. / А.Асқаров. – Т., «O`zbekiston» NMIU, 2015. – Б. 69- 90; Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврлардан Россия босқинига қадар). // Масъул муҳаррир: Б.Аҳмедов /. – Т., «Sharq», 2001; Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи (қадимги даврлардан XIX асрнинг ўрталарига қадар). – Т., «Akademiya», 2006.

3. <https://lex.uz/ru/docs/6449095>

4. <https://lex.uz/uz/docs/-6445145>

5. <https://oak.uz/page>

6. <https://oak.uz/page>

МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ИККИНЧИ БОСҚИЧИ ВА ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛЛАР (СУРХОНДАРЁ ОКРУГИДА МИСОЛИДА)

Менглибоев Акмал Холтўраевич,

Денов тадбиркорлик ва педагогика институту
тарих ва фалсафа кафедраси ўқитувчиси
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Бизга маълумки 1920-1935 йилларда мамлакатда кескин сиёсий вазият юзага келди. Бир томондан ташқи хавф, иккинчи томондан ички кескинлик амирни ўз қуроли кучларини такомиллаштиришга мажбур қилди. Шу мақсадда мамлакат бўйлаб сафарбарлик эълон қилиниб, 20-45 ёш оралиғидаги йигитлар қўшинга чақирилди. Қўшин етти қисмга бўлинди. Мақолада Сурхон воҳасида ҳам Совет ҳокимиятини ўрнатиш чоралари кўрила бошланганлиги ва шу муносабат билан Термиз шаҳар совети қайта ташкил қилинганлиги ҳақида маълумот оламиз.

Калит сўз: Мустафокулбек, «Муқаддас ислом учун!»; «Она-тупроқ мустақиллиги учун!», Англия империализмни, Иброҳимбек.

Аннотация. Как известно, в 1920-1935 годах в стране возникла напряженная политическая обстановка. С одной стороны, внешняя опасность, а с другой стороны, внутреннее напряжение заставляли эмира совершенствовать свои вооруженные силы. С этой целью по всей стране была объявлена мобилизация, и в армию призывались юноши в возрасте от 20 до 45 лет. Армия была разделена на семь дивизий. В статье мы узнаем о шагах, предпринятых для установления советской власти в Сурханском оазисе, и реорганизации Термезского городского совета в связи с этим.

Ключевые слова: Мустафокульбек, «За Священный Ислам!»; «За независимость Родины!», Британский империализм, Иброхимбек.

Abstract: As we know, in 1920-1935, a tense political situation arose in the country. On the one hand, the external danger and on the other hand, the internal tension forced the emir to improve his armed forces. For this purpose, mobilization was announced throughout the country, and young men between the ages of 20 and 45 were called to the army. The army was divided into seven divisions. In the article, we will learn about the steps taken to establish Soviet power in the Surkhan oasis, and the reorganization of the Termiz City Council in this regard.

Key word: Mustafokulbek, «For Holy Islam!»; «For the independence of the motherland!», British imperialism, Ibrohimbek.

Совет даврида мавжуд сиёсатга ишонтириш, халқнинг тинч-тотув яшашга бўлган муносабатини таъминлашда большевистик тарғибот устунлик қилади. Муҳолифатдаги кучлар тарафидан олиб борилган мафкуравий ишлар ҳамда тарғибот-ташвиқот ҳаракатлари ва ҳаттоки, оташин нутқлар, дўқ-пўписалар, камситишлар, баландпарвоз гаплар, уруш-жанжал ичида қолган халқ ниҳоятда эсанкираб, кимга ишонишни, қаяққа эргашишни билмай гангиб қолган эди. Бундай шароитда ҳарбий устунликка эришган совет ҳукумати ишга дадил киришиб, сиёсат майдонида бошқарувни ўз қўлига олади. Шеробод, Денов, Сариосиё, Бойсун, Юрчи, Жарқўрғон, Боботоғ ҳудудларида Хуррамбек бошлиқ Ҳайит қал, Мустафокулбек, Раҳмонбек, Раҳмонберди, Салом қалта, Соҳиб командир, Берди Додҳо, Ўтанбек, Аҳмадхон эшон ва бошқа курашчилар тенгсиз жанглarda қизил армия қўшинлари ва совет ҳукумати тарафдорларига қарши «Муқаддас ислом учун!»; «Она-тупроқ мустақиллиги учун!» кураш олиб борадилар. Ҳар икки тараф ғалаба учун кескин кураш олиб бориб, қўплаб кишилар қурбон бўладилар. Минглаб гектар экинлар, боғ-роғлар пайҳон қилиниб, асрлардан буён сақлаб келинаётган маданият обидалари вайрон этилиб, халқ аёвсиз таланиб, бор-будидан ажралади. Шарқий Бухоро ҳудудидаги тоғли ўлкаларда 1924 йил январ ойида миллий-озодлик курашлари олиб бораётган 24 та гуруҳ бўлиб, уларда 1740 жангчи бор эди[8:17].

Сурхондарё вилояти ҳудудида 1924 йил миллий озодлик ҳаракатларига Турди тўқсабо, Берди Абдураззоқ, раҳбарлигида 2170 киши иштирок этди. Бу ҳаракатга йирик ер эгалари чорвадорлар, хунармандлар ҳамда хунармандчилик, қосиблик устахоналари эгалари иштирок этдилар. Чунки собиқ совет ҳукумати феодал бойлар ва диндорларга қарши кураши ниқоби остида маҳаллий аҳолини мол-мулкини тортиб олиш ҳамда босқинчилик ва талончилик билан шуғулланиши оқибатида халқ оммаси бу сиёсатдан норози бўлган эди. Миллий урф-одатлар, миллий камситиш сиёсати гўёки, босмачиликка қарши кураши ниқоби билан боғланган эди. 1925 йил 8 августда Мустафокул раҳбарлигидаги халқ озодлик гуруҳи тинимсиз олиб борган кураши натижаси Туркистон сиёсий бошқармаси раҳбарлари жиддий ташвишга тушиб, ушбу ҳаракатни шафқатсизлик билан бостирди. Натижада қўплаб бегуноҳ аҳоли ҳам қириб ташланиб, мол-мулки тортиб олинди ҳамда яшаб турган жойидан қувғин қилинди.

Мустабид тузум ўзини босқинчилик ҳаракатларини яшириш мақсадида маҳаллий аҳоли орасида миллий озодлик курашини олиб бораётган кучларни босмачиликда айблаб, уларнинг ҳаракатларини қўллаб қувватламасликка чақирди. Аммо Иброхимбек истиқлолчиларни бирлаштириб, уларнинг сафини 2500 кишига етказди, аммо маҳаллий аҳоли узок давом этган бу ўзаро курашлардан тинкаси қуриган эди. Бу курашларда муҳим стратегик жой бўлган Бойсуннинг ўрни ниҳоятда катта эди. Икки ўртадаги жанглар вақтида Бойсун бир неча бор қўлдан-қўлга ўтиб туради.

Умуман Сурхон воҳаси: Боботоғ этаклари, Шеробод, Денов ва Юрчи мавзелари қўплаб шиддатли жанглarning гувоҳи бўлади. Бироқ Анвар Пошшонинг ҳалокати ва Салим Пошшонинг Афғонистонга чиқиб кетиши оқибатида бутун Бухородаги қизил армияга қарши ҳаракат Иброхимбек тимсолида яна аввалгидек ўзининг ягона қўмондонига эга

бўлди[6]. Иброҳимбек Ғарбий Бухоро (Бухоро, Кармана ва Нурота вилоятлари)даги кўрбошилар гуруҳларига умумий раҳбарликни ўз қўлига олди.

Иброҳимбек миллий озодлик ҳаракатига раҳбарлик қилиб, маҳаллий аҳолини қўллаб қувватлаши туфайли Бухоро амирига 10 минг бухоро тангаси, 2000 қўй, 300 от, 30 туя юборди. Миллий озодлик ҳаракати иқтисодий-сиёсий Маркази Лоқай вилояти бўлиб, маҳаллий аҳоли Миллий озодлик ҳаракатини қўллаб қувватлади[9:97]. 1923 йилда Россия Туркистондаги ватанпарварлик ҳаракатини тамоман йўқ қилиш учун катта харбий куч ташлайди. Бу кучлар асосан Шарқий Бухорода ҳаракат қилаётган Иброҳимбек қисмларига қарши ташланганди. 1923 йил ноябрда совет ҳокимияти Лоқайда ер-сув ислоҳоти ўтказиб, маҳаллий деҳқонларга ер-сув бериш эвазига Миллий озодлик ҳаракатидан чалғитиш, маҳаллий озодлик курашчиларини “босмачиликда” айблаб, Совет ҳукумати Лоқайла аҳолини ўзига ағдариб олиш учун 120 тонна буғдой, 35 тонна кунгли халқ ҳисобидан олди. 160 тонна буғдой экиш учун берилди[5:137]. 1923 йил сентябрда Иброҳимбек Ўрта қайнар кишлоғини эгаллаб, бутун озодлик кучларини туплаб, Қизил Армия билан кучли жанглари олиб бориб, кучлар тенг бўлмаганлиги туфайли 200 кишидан ажралиб 2 кунлик зарбалари туфайли Етимтоғ ҳудудида ҳал қилувчи тангларида 500 кишидан ортиқ миллий озодлик ҳаракати қатнашчилари ҳалок бўлди. Натижаа Иброҳимбек 1923 йил октябрда Ҳисордан чекиниб Боботоғ тизмаларига чекиниб Сурхондарё ҳудудига кириб келди[2:437].

1923 йил октябрда Қизил Армияга қарши шиддатли жанглари олиб борилиб, Иброҳимбек 3800 кишилик миллий озодлик ҳаракатига раҳбарлик қилиб Жонлик кишлоғида Қизил Армияни мунтазам қуролланган армия билан шиддатли жанг олиб бориб, ҳал қилувчи зарбалар берди. Иброҳимбек раҳбарлигидаги Миллий озодлик ҳаракатини бостириш учун Совет ҳукумати 1-чи махсус отлик армиясини тўлиқ қуроллантириб, 800 қилич, 720 найзали милтик, 5 та станновой ва 16 та қўл пулемети билан таъминланди. Шунингдек Шарқий Бухородаги Миллий озодлик ҳаракатини бостириш мақсадида мунтазам Қизил Армия қўшинларига 1425 қилич етказиб бериб, махсус тайёрларликдан ўтган 279 та пиёда ва 3306 отлик қўшинларини сафарбар этди[10:48-49]. 1923 йил декабр охирида мунтазам Қизил Армия қўшинларига қарши Иброҳимбек янги миллий озодлик кучларни бирлаштириб кучли зарбалар берди. Маҳаллий аҳоли Иброҳим қўшинларни қўллаб-қувватлаб, озиқ-овқат, ем-хашак ҳамда кийим бош билан таъминлади. Шарқий Бухоро кучли уруш алнгасига айланиб, йирик кўрбоши уюшмалари бирлашиб, шарқий Бухорода Совет ҳокимиятни хавф остига солиб қўйди. Совет ҳукумати Иброҳимбек раҳбарлигидаги миллий озодлик ҳаракатини бостириш мақсадида бутун чоратадбирларни ишга солиб, нуфузли дин раҳнамоларни, эшон, муфтийларни мажбурлаб Иброҳимбекни Армия жосуси, Ватан хоини, камбағал бечора қашшоқ халқни бошига кулфат келтирувчи шахс даражасига тушунтиришга мажбур қилди.

1924 йил январда Совет ҳукумати Бухорода махсус Диний уламолар йиғилишини ўтказиб, ушбу йиғилишда босмачиларни, революция душманларни жосусларни Совет ҳукуматини ва меҳнаткаш халқни душмани деб эълон қилиб махсус баённома эълон қилди. Бухоро халқига гўёки ҳақиқий халқ душмани “Англия империализмни бўлиб, Англия бутун исломни очиқ душман. Бизни душманмиз ўта айёр, ёвуз ҳамда ваҳший бўлиб, ушбу душман Шарқдан то Ислом марказига бўлган ҳудудларда ёвузлик ишларни олиб бормоқда”. Англияга қарши бутун ислом ва мусулмон дунёси ўтли ва кучли курашга бирлашшимиз, Англияга қарши кураш йўлида ҳалок бўлиб исломни поклигини сақлабга бутун халқни курашга чақирамиз, деган хитобнома эълон қилинди[11:29].

Ушбу баённома очиқ ҳолда баланд товуш билан йиғилиш қатнашчиларига ўқиб берилиб, Англияни ёвуз ниятларини қўллаб қувватлаётган, жосуслик қилаётган кучларга қарши кучларни бирлаштириш, Қизил Армияни оммавий қўллаб қувватлаш масаласи чақириқни бош мавзуси қилиб олинди. Совет ҳукумати топшириғи билан Бухорони катта эшони хожи Домулло Донахон раҳбарлигидаги элчилар Иброҳимбек ҳузурига юборилиб, қаршилик кўрсатиш бефойда эканлигини, Совет ҳукуматига таслим бўлиб, қуроллар топширишни таклиф этди. Бироқ Иброҳимбек ўз кураши йўлини Англия империализми учун эмас балки Ватан

мустақиллиги, озодлиги учун сарфлашга бағишлагнлиги қайд этиб, Совет ҳукуматига таслим бўлмаслигини қайд этди[1:394]. 1924 йил бошларида Ўрта Осиё миллий озодлик ҳаракати деярли бостирилиб, Анварпошшо ва Салим раҳбарлигидаги ҳаракатлар тўлиқ бостирилган бўлсада, Ўрта Осиёда Иброҳимбек раҳбарлигидаги миллий озодлик ҳаракати кучайиб, ушбу озодлик курашни Бухоро Амири Саид Олимхон Афғонистонга туриб қўллаб қувватлаб, Эрондаги Машҳад банки ҳисобидан маблағ билан таъминлаб турди. Иброҳимбек Шарқий Бухородаги кичик миллий озодлик дасталарни бирлаштириб, ушбу ҳаракатга Тожикистонни Лоқай вилояти асосий таянч бўлди[3:94].

1924 йил февралда Қизил Армияни мунтазам армияси Лоқай вилоятини ингичка кишлоғида Иброҳим кўшинлари билан ҳал қилувчи жанг олиб бориб, кучлар тенг бўлмаслиги туфайли катта кучлар йўқотиб, чекин деб, Афғонистон ҳудудига ўтиб кетди. 1924 йил ёзида Иброҳимбек 600 кишилик катта кўшин билан Тожикистоннинг Панж дарёси орқали ўтиб, Лоқай, Боботоғ, Бойсун ҳудудларни эгаллаб Қизил Армия кўшинларига жиддий зарбалар берди[12]. Совет ҳукумати бутун чора-тадбирларини ишга солиб, мукамал қуролланган мунтазам армияни сафарбар этиб 1924 йил охирида Иброҳимбек раҳбарлигидаги миллий озодлик кучларига қарши ҳужумга ўтди. Ушбу ҳаракатда Совет ҳукумати турли воситаларни ишга солиб, миллий озодлик ҳаракати кучларига қарши иғво, тухматлар уюштириб, жосуслик ҳаракатидан кенг фойдаланиб, кўрбошларни бир бирига қарши қуриб, ҳатто мажбурий суръатда дин пешволарини номозлар олдидан Иброҳимбекни лаънатловчи тарғиботларга ундади. Халқни ишончини қозониш мақсадида камбағал халққа нон, дон, ер-сув берилишини тарғиб қилиб, миллий озодлик курашини олиб бораётганларни “халқ душмани” деб эълон қилиб. Уларни пешонасига “босмачи” деган тамға босилди. Совет ҳукумати 1924 йил олиб борган талончилик ва босқинчилик сиёсати асосида “босмачилик” тўла тугатилди деган баландпарвоз чақириқларига қарамай миллий озодлик ҳаракати давом этиб, миллий маънавий кадриятларни, урф-одатларини, анъаналарни сақлаб қолишга жиддий киришиб, қаршилик ҳаракатини давом эттирди.

Шарқий Бухородаги Миллий озодлик ҳаракатини бостириш мақсадида гражданлар уруш йилларида қирғин ва талончилик билан танилган. Туркистонда миллий озодлик ҳаракатларини бостиришда катта тажрибага эга бўлган Туркфронтни махсус ҳарбий қисмлари ҳисобланган. 7-Туркистон, 6-Олтой, 3-4-ўқчи дивизия, махсус қирувчи полки ва 1-2-ўқчи дивизия батолония, алоқа батальон, 13-ўқчи полк ва 1-алоҳида тожик отлик эскадрияси “тозалаш” ишларини амалга оширди[7]. Қизил Армияни босқинчилик ваталончилик қирғин сиёсати туфайли маҳаллий аҳолидан кўплаб кишилар қириб ташланди, ногирон ва майиб-мажруҳ бўлиб қолди. Совет ҳокимияти талончилик сиёсатига қарши маҳаллий аҳолини тинимсиз озодлик курашини олиб борди. Иброҳимбек халқ озодлик курашига мунтазам раҳбарлик қилиб, Боботоғ, Шероод, Бойсун ҳудудларида қаршилик кўрсатиш ҳаракатларни қўллаб қувватлаб, Қизил Армияни босқинчилик сиёсатига жиддий зарбалар берди. Қурбош гуруҳлар яқка ҳолда ҳаракат олиб бориб, Совет ҳукуматни зафарли юришга тўсқинлик қилди.

Шунинг учун ҳам Иброҳимбек бошчилигида кўрбошиларнинг кўплаб қурултойлари чақирилди[6]. Масалан, Ҳисорда 1924 йил 31 декабрда бўлган Бухоро кўрбошиларининг навбатдаги қурултойида Иброҳимбек Шарқий Бухорода ҳаракат қилаётган бутун дасталарни ягона кўмондонлик остига бирлаштириш ва уларнинг фаолиятини ошириш тўғрисида кўрбоши дасталари тузиш ва уларнинг жанг қилиш усуллари, аҳоли билан муносабатлари хусусида махсус кўрсатмалар берди. Қурултойда Ғарбий Бухородаги йирик бойлар томонидан ёрдам сўраб юборилган мактубни Иброҳимбек ўқиб эшиттирди. Мурोजаатдан сўнг, Иброҳимбек Шеробод-Бойсун атрофларида қизил армия қисмларига қарши ўзининг зафарли юришларини ўтказган эди. Қурултой тугагач, унинг иштирокчиларидан бири Асадуллабек томонидан кўргазмали машқлар ўтказилди. Иброҳимбек кўрбоши бўлса, ўзининг мингга яқин йигити билан Вахш дарёсининг ўнг сохилидан ғарбга-Сурхон воҳаси, Шеробод ва Бойсун томонга қараб, 1925 йил январ ойининг бошларида намоишкорона назорат кўриги ўтказди. Воқеалар

гувоҳи Шаҳобиддин Яссавий, бироқ Иброҳимбекнинг жасур киши бўлиши билан бир қаторда айрим масалаларни ҳал қилишда шошма-шошарликка йўл қўйиб, хатолар қилганлигини гапиради. Шуниси характерлики, Иброҳимбек «Амир Олимхон фармонида бўлиб, Розий Анвар Пошшо ва Фузайл маҳдумларга ҳурматсизлик қилди». У «ниҳоят диловар қаҳрамон» бўлса-да «калта фикрли эди... Иброҳимбек муборизлар, қўрбошилар заиф бўлгон, фойдасиз замонда иш бирлиги учун келди...». Иброҳимбекнинг Сурхондарё истиқлолчиларининг етакчиси Хуррамбек билан муносабатлари анча кескин эди, ҳатто Хуррамбекнинг баъзи бир хил ўзбошимчаликлари Иброҳимбекнинг жахлини чиқаради. Бу ердаги бутун қўрбошилар дасталари Иброҳимбек қўл остида бирлашиб, қизил армияга қарши қатъий хужумга ўтганларида Хуррамбек унга буйсунишдан бош тортиб, ўз холича иш юритган. Юқоридагилар ҳақида совет хуфияларининг маълумотларида ҳам сўз боради, Бухоро амири Сайд Олимхон бу низолардан хабар топгач, қўрбоши Иброҳимбек хузурига Бекбой Қоровулбеги деган вакилини жўнатади. Бекбой ёрдамида Сайид Олимхон қўрбошилар ўртасидаги ихтилофларни бартараф қилишга ва энг, аввало Иброҳимбек билан Хуррамбек орасидаги келишмовчиликни йўқотишга муваффақ бўлди. Бу мулоҳазалардан Иброҳимбек фақат ўз манфаати учун кураш олиб борган, шухратпараст бир киши эди, деган хулоса чиқармаслик керак. У Шарқий Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатига етти йил раҳбарлик қилар экан, ўз она тупроғини босқинчи қизил аскарлардан тозалаш учун, эрк ва истиқлол учун кураш олиб борган эди[13]. Фақат, Иброҳимбекнинг сиёсий дунёқарашлари чекланган бўлиб, унинг «Бухоро амирига фуқаро» эканлигини ҳам назардан қочирмаслик лозим. Иброҳимбек қўрбоши ўз қўшини сафида қаттиқ тартиб-интизом ўрната олди ва тинч аҳолини талашда қатнашган ёки бегуноҳ мусулмонларни ўлдирган аскарлар мабодо учраб қолса, улар шафқатсиз равишда жазоланар эди. Иброҳимбек томонидан қўл остидаги қўрбошилари Абдулазиз ва Абдурахмонбойга ёзган мактублари кўп жиҳатдан аҳамиятлидир. Иброҳимбек ўз мактубида Абдурахмонбойга қуйидаги сўзларни ёзган эди: «... сиз аскарларни махсус рухсатномасиз милтиқлари билан жўнатаяпсиз, бу жуда ёмон».

Демак, қўрбошилар ўз йигитларини қишлоқларга милтиқлари билан юборишса, уларга махсус рухсатнома беришган, бу ҳолдан эрк ва истиқлол курашчиларининг кимлиги яққол намоён бўлади. Туркистонда миллий-худудий чегараланиш ўтказилиб, совет Ўрта Осиё республикалари тузилгач, Шарқий Бухоронинг деярли барча қисми Тожикистон АССР ихтиёрига ўтди (фақат ҳозирги Сурхондарё вилояти таркибига кирган айрим туманлар бундан мустасно). Иброҳимбек қўрбоши Ўзбекистон ва Тожикистоннинг асосан тоғлиқ вилоятларида 1925-1926 йилларда ўз фаолиятини давом эттирди.

Фойдаланилган адабиёт ва манбалар рўйхати:

1. Иноятов Х.Ш. Народь Средний Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюция. Москва. “Мисль”. 1984. - С. 394.
2. Иркаев М. История гаржданской войны в Таджикистане. Душанбе. 1971. -С. 437.
3. Иркаев М. Николаев Ю, Шарапов Я. Очерк остории советкого Таджикистана. 1917-1957. Сталинабад. 1957. - С. 94.
5. Материалы истории таджикского народа в советской период. Сталинадаб. 1954. - С. 137.
6. Ўзбекистон адабиёти ва санъати , № 28, 1994 й.
7. Краснознаменный Туркестанский М., 1976. - С. 126.
8. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 122-Фонд. 1-рўйхат, 377-иш, 17-варақ
9. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 1313-Фонд, ОП.1. д 715. - С. 97.
10. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 110-Фонд.. оп.1. д.148. л. 48-49.
11. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 110-Фонд.. оп. 2. д. 530. л. 29.
12. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 122-Фонд, 1-рўйхат, 378-иш, 15-варақ.

SURXON VOHASI AHLINING FRONTDAGI QAHRAMONLIKLARI

Toshov Kamoliddin,

Termiz davlat universiteti Jahon
tarixi kafedrası o'qituvchisi,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Maqolada ikkinchi jahon urush yillarida o'zbek xalqining Buyuk G'alabaga qo'shgan hissasi, vatandoshlarimiz hayoti, jasorati va matonati hamda Surxondaryo viloyati ahlining frontdagi ko'rsatgan qahramonliklari, Vatan ozodligi uchun jon fido qilgan marhum azamat jangchilarning nomlarini e'zoz bilan tilga olish, ular bilan faxrlanish kabi jihatlar tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: front, fashizm balosi, harbiy komissariyat, xat, hayot-mamot jang, mudofaa, moddiy ashyolar, urush, qahramonlik, do'stlikka sodiq, partizan, razvedka, mehr-oqibat, vatanparvarlik, jasorat.

Аннотация: В статье вклад узбекского народа в Великую Победу, жизнь, мужество и стойкость наших соотечественников, а также героизм жителей Сурхандарьинской области на фронте, упоминание имен погибших В статье исследуются граждане, отдавшие свою жизнь за свободу Родины, и гордость за них.

Ключевые слова: фронт, бич фашизма, военкомат, письмо, борьба не на жизнь, а на смерть, оборона, материальные блага, война, героизм, верность дружбе, партизан, ум, доброта, патриотизм, мужество.

Abstract: In the article, the contribution of the Uzbek people to the Great Victory, the life, courage and fortitude of our compatriots, as well as the heroism of the people of Surkhandarya region at the front, the mention of the names of the deceased citizens who sacrificed their lives for the freedom of the Motherland, and the pride in them are studied in the article. .

Keywords: front, scourge of fascism, military commissariat, letter, life-and-death struggle, defense, material goods, war, heroism, loyal to friendship, partisan, intelligence, kindness, patriotism, courage.

Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar asosida xalqimizning ma'naviy salohiyatini oshirish, milliy o'zlikni yuksaltirish, yurtparvarlik, insonparvarlik tamoyillariga alohida e'tibor berilmoqda. Qolaversa, o'zbek xalqi mardonavor bosib o'tgan Ikkinchi jahon urushi tarixini xolisona o'rganish dolzarb vazifa hisoblanadi.

XX asr insoniyat tarixida Ikkinchi jahon urushi eng og'ir fojia viy iz qoldirgan tarixiy voqealardan sanaladi. Ikkinchi jahon urushida o'sha davrda mustaqil bo'lgan 73 ta davlatdan 62 tasi ishtirok etgan va bu jarayon er aholisining 80 foizini qamrab olgan. 110 million qurolli askar ishtirok etgan bu urushda taxminiy hisob-kitoblarga ko'ra, 60 million kishi qurbon bo'lgan. Shu bois ham bu urush chin ma'noda haqiqiy Jahon urushiga aylanib ketgani e'tirof etiladi.

Shu o'rinda, fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga O'zbekiston xalqi ham munosib hissa qo'shgan. Umuman, urush boshlarida O'zbekiston aholisi jami 6,5 million kishini tashkil etgan, shundan urushda O'zbekistondan 1 million 951 minga yaqin kishi ishtirok etib, shundan 538 ming o'zbekistonlik fuqarolar xolok bo'ldilar. Urush davrida 158 ming hamyurtlarimiz bedarak ketgan bo'lsa, sovet tuzimi siyosati tufayli boshqa o'lkalarga quloq va surgun qilingan 59 mingdan ortiq yurtdoshlarimiz urushda boshqa o'lkalar hisobidan qatnashgan[1]. Ota va onalar o'z o'g'lonlarini frontga jo'natar ekanlar, ularga bosqinchilarga qarshi sharaf bilan kurashish, o'tmishda bosqinchilarga qarshi kurashlarda g'olib chiqqan qahramonlarning jangovar jasoratlaridan namuna olishni, mard, botir askar bo'lib, dushmanlar ustidan g'alaba qozonishlarini tilab qolgandilar. Urushning birinchi kunidanoq Surxon elining azamatlari qo'lga qurol olib fashizm bilan bo'ladigan qonli janglarga otlandilar. Harbiy komissariyatlarga o'zlarining frontga yuborishlarini so'rab yozilgan arizalar soni kundan-kunga orta bordi. Urushning dastlabki oylarida viloyatdan ko'ngilli bo'lib frontga ketish istagini bildirgan vatanparvarlar soni ikki ming kishidan oshib ketdi. Surxondaryolik minglab yigit va qizlar urushga

otlanib qo'llariga qurol oldilar. Surxon vohasining otaxon va onaxonlari o'z farzandlarini frontga jo'nata turib, ularga jangovar topshiriqlar bera boshladi. Termiz tumani "Qizil chegara" jamoa xo'jaligida yashovchi Shomirbob Mirzaev o'z o'g'lini askarlikka kuzata turib "O'g'lim mard bo'l, botirlik bilan kurash" degan bo'lsa, Sherobod tumani "Sotsializm" jamoa xo'jaligining G'ambur qishlog'ida yashayotgan Ochil Turdimurodovning onasi o'g'lini frontga kuzatar ekan: "O'g'lim, dushmanga omonlik berma, dushmani bitta qoldirmay qirib, g'alaba bilan qayt va uy joyimga egalik qil", deb oq fotiha berib frontga kuzatgan edi. Nuroniy otaxonlar va mehribon onaxonlar nasihatini yuragining to'riga jo qilgan va ularning bergan har bir o'gitini muqaddas bilgan Surxonning azamat sher yigitlari dushman bilan mislsiz janglarda qahramonlik namunalarini ko'rsatdilar. Hayot-mamot janglarida Surxon vohasining 82 274 nafar vatanparvar farzandlari qo'llariga qurol olib dushmanga ayovsiz qirg'in keltirdilar. Birgina 1941-yil 22-iyundan 1942-yil 30-oktyabrgacha viloyatdan 20727 nafar kishi urushning oldingi saflariga jo'natildi [2].

O'zbekistonliklar Ikkinchi jahon urushi frontlarida ona yurtlari uchun olib borilgan ayovsiz janglarda, fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga Surxondaryo viloyati ahlining ham munosib o'rni bor. Front liniyalarida Brest qal'asini himoya qilishda Surxon vohasining azamatlari alohida namuna ko'rsatdilar. Ular orasidan A. Sharipov, I. Qobilov, I. Begiyarovlar frontning qaysi liniyasida jang qilmasinlar har soat va har daqiqa dushmanga qiron keltirib mardlik namunasini ko'rsatdilar. Jumladan, Moskva shahrini himoya qilishda mard va jasur yigitlardan J. Nazarov alohida qahramonlik namunasini ko'rsatdi.

Ana shunday mard va jasur yigitlardan yana biri urushdan oldin Termiz shahridagi "Vostokknigtorg" bazasining ishchisi bo'lib ishlagan Prokopi Sivustinov o'z jangovar yo'lini 1941-yil avgust oyida boshladi, u topchilar rotasida dushman bilan Kavkaz tog'lari uchun olib borilgan ayovsiz jangda alohida qahramonlik ko'rsatib "Jasorati uchun" medali bilan taqdirlangan bo'lsa, Qrimni ozod qilish uchun olib borilgan hayot-mamot janglarida ko'rsatgan qahramonligi uchun esa ikkinchi marta "Jasorati uchun" medali bilan taqdirlandi. Bundan tashqari Prokopi Sivustinov Sevastopol uchun olib borilgan jangda III darajali "Shuxrat" ordeni, Vengriyani ozod qilishda olib borilgan jangda esa II darajali "Shuxrat" ordeni bilan mukofotlandi [3].

Surxondaryolik mard jangchilar Ukraina va Belorussiya, Kavkaz va Boltiqbo'yi erlarini dushmandan ozod qilishda, qamalda qolgan Leningradni himoya qilishda, Yevropa xalqlariga yordam qo'lini cho'zishda hamda fashizmni o'z uyasida tor-mor keltirishda o'zlarining muqaddas burchlarini ado etdilar. Jumladan, urushdan avval Denov tumani maorif bo'limi mudiri bo'lib ishlagan Xudayqul Allanazarov dushmanga qaqshatqich zarba berganligi sababli "Jasurligi uchun" medali bilan taqdirlandi.

1942-yil 12-iyulida Stalingrad shahrini himoya qilishda surxondaryolik S. Eshboyev, X. Jo'rayev, Q. Omonov, N. Mamatqulov, A. Jo'rayevlar alohida qahramonlik ko'rsatdi. Stalingrad mudofaasini tashkil qilishdagi hayot-mamot janglarida mardlik ko'rsatib, Vatan ozodligi uchun qurbon bo'lgan surxondaryolik X. Jo'rayev, R. Qilichov, A. Ashurov va K. Abdug'aniyevlarga o'xshash Surxon elining yuzlab navqiron yigitlari nomlari Stalingrad ozodligi uchun qurbon bo'lgan jangchilarning nomlari qatorida tarixiy-harbiy yilnomalardan o'rin olgan.

Kavkaz frontida dushmanga qarshi kurash olib borgan jangchilardan biri Safar Xudayberdiyevdir. U o'z jangovar yo'lini Kavkazdan boshlab, Berlingacha bo'lgan masofani bosib o'tdi. Frontdagi qahramonliklari uchun ko'plab orden va medallar bilan mukofatlanib, g'alabani qarshilash baxtiga muyassar bo'ldi. Xalqlar ozodligi yo'lida kurashgan Surxondaryolik yigitlardan yana biri Bobo Sharfullayevdir. U 1943-yil Estoniyaning Narva ostonalarini dushmandan tozalashda alohida qahramonlik ko'rsatdi. Urush boshlarida Surxon elining ko'plab bahodirlari jang maydonlarida mardlarcha halok bo'ldi. Frontga Boysun tumanidan ketgan Razzoq Doneyev ham tinchlik uchun jonini qurbon qilgan bahodirlardan biridir. U urushda 389-o'qchi diviziyasi tarkibidagi 1279-o'qchi polkda mo'ljallovchi sifatida jang qilgan. Bojuv aholi punkti yaqindagi 246,4 tepaligi uchun bo'lgan jangda Razzoq Doneyev o'z pulemyotidan o't ochib, piyodalarga to'sqinlik qilayotgan dushman nuqtasini yakson qildi. 389-o'qchi diviziyasi komandirining buyrug'iga binoan Razzoq Doneyev III darajali Shuhrat ordeni bilan taqdirlandi. U 1945-yilning 27-fevralida qahramonlarcha halok bo'ldi,

qahramon jangchining jasadi Germaniyadagi Gubin shahridan 12 km janubdagi Neyderfel qishlog'ida dafn qilingan [4, b-49].

Fashizmga qarshi kurashda jon fido qilgan yana bir qahramon jangchi denovlik Ollomurod Nazarovdir. U frontda 194-o'qchi diviziya tarkibidagi 616-o'qchi polkida o'qchi sifatida olib borilgan jangda dushman qarorgohiga birinchi bo'lib, bostirib kirib, 12 gitlerchini er tishlatdi. Ollamurod Nazarov III darajali "Shuhrat" ordeni bilan mukofotlandi. U 1945-yilning 15-fevral kuni dushman bilan olib borilgan janglardan birida qahramonlarcha halok bo'ldi. Marhum jangchining jasadi Polshaning Usxanovsk uezdida Gornitnik qishlog'ida dafn qilingan [5, b-12].

Sherobod tumanidan frontga ketgan Islom Qurbonov ham dushman bilan bo'lgan janglarda namuna ko'rsatib, 393-o'qchi diviziyasining 1277-o'qchi polki tarkibidagi tankka qarshi qurollar rotasi bo'limda komandir sifatida jang qilgan. Ardon aholi punkti bo'sag'asida bo'lgan dushman bilan olishuvda alohida mardlik ko'rsatgan Islom Qurbonovning jasadi shimoliy Osetiyadagi Ardon qishlog'idan 500 metr shimoli-g'arbiy tomonda dafn qilingan [5, b-10].

Denovlik Omon Soliyev yovuz dushmanga qarshi 87-gvardiyachi o'qchi diviziya tarkibidagi 1378-polkda o'qchi sifatida jang qilgan. Granata irg'itib dushmanning bir pulemyot nuqtasini, avtomatdan o't ochib 8 soldatini yakson qildi, engil yarador bo'lganiga qarmay jang maydonidan ketmadi. Omon Soliyev III darajali "Shuhrat" ordeni bilan mukofotlagan. U yarador bo'lib, 1945-yil 25-yanvar kuni gospitalda vafot etgan, jasadi Litviyaning Libava rayonining Kali Kestechkasidagi alohida uydan 150 metr shimoli-g'arb tomondagi o'rmon chekkasida dafn qilingan [3].

Boysunlik Qosimov Juma urushga 151-gvardiyachi o'qchi polkning birinchi o'qchi batalonida o'qchi sifatida qatnashgan. U "Jasurligi uchun" medali bilan mukofotlangan. Juma Qosimov 1944-yil 11-mart kuni dushman bilan bo'lgan shiddatli jangda mardlarcha halok bo'ldi. Vatan ozodlik yo'lida jon fido qilgan jangchining hamshahari Umar Ramazonov ham dushmanga qarshi kurashlarda mardlik namunalarini ko'rsatib, dushmanning 2 ta pulemyotini, 40 dan oshiq askarini yakson qildi. U "Jasurligi uchun" medali bilan taqdirlandi. Ramazonov Umar 1944-yil 18-aprelda bo'lgan jangda qahramonlarcha halok bo'ldi, uning jasadi Rovani viloyatidagi Chervona qishlog'ida dafn qilingan [4, b-50]. Dushmanga qarshi olib borilgan janglarda ishtirok etgan sherobodlik jangchi Jovli Boymatovning qahramonliklari bugungi yoshlarga ibrat bo'larlik darajadadir. Jovli Boymatov 1943-yilning mart oyidan boshlab dushmanga qarshi jang qila boshladi. U katta jangovar yo'lni bosib o'tdi, dushmanga qarshi olib borilgan juda ko'p janglarda qatnashdi. 1945-yil 18-aprel kuni otish pozitsiyasida turgan Jovli Boymatov komandirlik qilayotgan to'p raschyoti 16 ta tank madadiga tayangan holda hammasi bo'lib dushmanning o'n ikkita tankini, ettita zambaragini, sakkizta minomyotini, o'n bitta pulemyot nuqtasini, 350 ga yaqin soldat va ofitserini yakson qildi. Ana shu jangda Jovli Boymatovning o'zi ham halok bo'ldi. Marhum qahramonning jasadi Germaniyadagi Nodersdref qishlog'idan 400 metr shimoli-sharq tomondagi Bezimyannaya tepaligida dafn qilingan. Jovli Boymatov janglarda ko'rsatgan qahramonligi uchun "Vatan urushi" ordenlari bilan mukofotlangan.

Mash'um urush yillarida dushman bilan qonli janglarda minglab surxondaryoliklar fashizmga qarshi qahramonlarcha halok bo'ldilar. Ana shular orasida O'tkir To'rayev, Jo'ra Oltiboyev, Abdulaziz Qodirov, Muhammadi Xo'jamurodov, Ziyo Xo'jamurodov, R.Qurbonov, E.To'raqulov, Sh.Allanazarov va shunga o'xshash ko'plab mardu maydonlarning nomlarini sanab o'tish mumkin. Qonli janggohlarda jonini fido qilgan marhum jangchilarning muqaddas xotiralari bugungi avlod xotiralarida mangu yashab, yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda, yoshlarimizni otalar jasoratiga sodiq bo'lib o'sishlarida katta tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Urush yillarida surxondaryolik mard yigitlar harbiy ilm sirlarini mustahkam egallab, ofitser darajasiga ko'tarildilar. Ana shunday ofitserlardan podpolkovnik Qaysarov, Kumikov, Glazunovlar, mayor Nosirov, E. Muhammadiyev, Quvvatov, mayor Denisov va shunga o'xshash ko'plab zobitlarning nomlarini ko'rsatib o'tish mumkin [6].

Urush yillarida o'nlab surxondaryoliklar razvedkachilik bilan shug'ullandi, ana shunday qo'rqmas va dovyurak razvedkachilar orasida termizlik Normurod Mamatqulov va sherobodlik Sergiy Petrovlar bor edi. Bu dovyurak vatanparvarlar dushman ichiga kirib borib, "til" olib kelishdek og'ir vazifani sharaf bilan bajardilar. Normurod Mamatqulov urush davomida u 70 ta fashistni qo'lga tushirishga

muvofaq bo'ldi. Ulardan 65 tasi oddiy soldat va 5 tasi ofitser edi [7]. O'sha jangovar yillarda Surxon elining mardona farzandlaridan ham mohir partizanlar etishib chiqdi. Ana shunday partizanlardan polk komandiri Ahmad Siddiqov va sariosiyolik partizan A. P. Sornaskiyning nomini keltirib o'tish mumkin. Andrey Petrovich Sornaskiy batalon komandiri bo'lib, o'z bataloni bilan dushman orqa tomonidan partizanlik harakatlarini olib borib dushmanga qaqshatqich zarbalar berdi. A. P. Sornaskiy bataloni 49 kunda etti marta jangovar operatsiyalar uyushtirishga erishdi. Ular bu operatsiyalarda 82 ta fashistni o'ldirib, dushmanlarning 6 ta mashinasini qo'lga tushirdi, 160 bosh qoramol esa nemislar qo'lidan tortib olindi.

Xiyonatkor, bosqinchi, manfur dushmanni mamlakat hududidan haydab chiqarish va Yevropa tuproqlarini dushmandan ozod qilish hamda dushman uyasi bo'lgan Reyxstagni zabt qilishdek sharaflil kurashlarda minglab surxondaryolik jangchilar faol ishtirok etdilar va alohida jasorat namunalarini ko'rsatdilar. Dushmanni Berlingacha quvib borgan azamatlardan S. Saidov, K. Ergashev, Q. Abdunazarov, B. Shoimov, T. Tursunaliyev, O. Turdimurodov va shunga o'xshash minglab g'oliblarning nomlarini keltirib o'tish mumkin. Urush yillarida surxondaryoliklardan olti nafari Sobiq Sovet Ittifoqi Qahramoni, uch nafari esa "Shuhrat" ordenining to'la nishondori bo'lgan bo'lsa, 3769 kishi esa turli xil orden va medallar bilan taqdirlandi. Surxondaryodan safarbar qilingan 50365 nafar kishining yarmidan ko'pi dushman bilan bo'lgan janglarda qahramonlarcha halok bo'ldi. Biz bugungi kunda Vatan ozodligi uchun jon fido qilgan marhum azamat jangchilarning nomlarini e'zoz bilan tilga olib, ular bilan faxrlanamiz.

O'zbekistonlik jangchilardan 1753 nafari "Moskva mudofasi uchun" medali, 2733 kishi "Stalingrad mudofasi uchun" medali bilan, 2974 nafari «Kavkaz mudofaasi uchun» medali bilan taqdirlangan bo'lsa, 1382 nafari "Leningrad mudofaasi uchun" medali bilan mukofotlangan. Jangovar harakatlarda O'zbekistondan 1706 nafar kishi «Berlinni olgani uchun», 109208 nafar harbiy «Germaniya ustidan g'alaba qozonilganligi uchun» medali bilan mukofotlandilar.

Yapon militaristlariga qarshi janglardagi jasoratlari uchun o'zbekistonliklardan 6770 nafar harbiylar mukofotlandilar. Urush yillarida jami 120 ming o'zbekistonlik jangchi orden va medallar bilan mukofotlandi. O'zbekistonliklardan 75 nafar kishi Sovet Ittifoqi qahramoni unvoniga sazovor bo'ldi. O'zbekiston jangchilaridan 82 kishi "Shuhrat" ordenining uchala darajasi bilan mukofotlandi[7].

Mustaqillik yillarida front va front orti ishlarida qatnashgan fuqarolarimiz hukumatimiz tomonidan alohida g'amxo'rlikka olindi. 1999-yil 2-martda O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining "9-mayni Xotira va qadrlash kuni, deb e'lon qilish to'g'risida"gi Farmoni e'lon qilindi. Urushda qurbon bo'lganlarni xotirlash, biz bilan hozirgi kunlarda yonma-yon yashayotgan urush faxriylari va front orti ishlarida qatnashgan yurtdoshlarimizni qadrlashdek insoniy ishlar yoshlarni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyatga egadir.

Bugungi kunda esa keksalik gashtini surayotgan urush faxriylari yoshlarimizni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda katta hissa qo'shib, mustaqil O'zbekistonimiz yoshlariga Vatanga muhabbat, do'stga sodiqlik, sabr-qanoat, insofu diyonat, ota-onaga hurmat, mehnatsevarlik hislarini o'z nasihat va o'gitlari orqali singdirmoqdalar hamda davlatimizning yanada ravnaq topishiga o'z hissalarini qo'shmoqdalar. O'zbekistonda istiqomat qiluvchi Ikkinchi jahon urushi va front orti qatnashchilarining soni 2023-yil 6-may holatiga ko'ra 174 nafarni tashkil qiladi.

Ularning soni viloyatlar kesimida quyidagicha:

Qoraqalpog'iston Respublikasi — 3 nafar;

Andijon viloyati — 6 nafar;

Buxoro viloyati — 7 nafar;

Jizzax viloyati — 6 nafar;

Qashqadaryo viloyati — 10 nafar;

Navoiy viloyati — 9 nafar;

Namangan viloyati — 3 nafar;

Samarqand viloyati — 10 nafar;

Sirdaryo viloyati — 3 nafar;

Surxondaryo viloyati — 8 nafar;
Toshkent viloyati — 26 nafar;
Farg‘ona viloyati — 19 nafar;
Xorazm viloyati — 5 nafar;
Toshkent shahri — 55 nafar.

Respublika bo‘yicha 100 va 100 yoshdan oshgan Ikkinchi jahon urushi va frontorti qatnashchilarining soni 25 nafarni tashkil qiladi.

Hozirgi kunda Ikkinchi jahon urushida qatnashgan surxondaryolik jangchilardan 8 nafari hayot bo‘lib, ularning aksariyati 97 yoshdan 101 yoshgacha umr ko‘rib kelayotgan piru badavlat muhtaram otaxonlarimizdir. Jumladan, Boysun tumanidan Hamroev Shohimardon 101, Qulliev Jumaqul va Qumqo‘rg‘on tumanidan Musaev Hayit 100, Oltinsoy tumanidan Abdurahmanov Xoliq 99 yosh, Denov tumanidan Meredov Dosek, Sherobod tumanidan Ilamanov Kenja va Sho‘rchi tumanidan Shoymardanov Oqboylar 98, Mirzarahimov Raxmonberdi 97 yoshlarida Buyuk G‘alabaniyning 78 yilligini eson-omon nishonlab, vatondoshlari va farzandlarni o‘qri hurmatiga sazovor bo‘lib turibdilar. Surxondaryo viloyati hokimligi ularning har biriga 9-may -Xotira va qadrlash kuni munosabati bilan urush va mehnat faxriylariga yo‘llagan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti yo‘llagan tabrik va 18 million so‘mdan pul mukofatlarini taqdim etdi.

Xullas, urush yillarida mashaqqatli mehnat va azob-uqubatdan boshqa narsani ko‘rmagan odamlarning ko‘pchiligi qayg‘u-alam girdobida jon berdilar. Shunga o‘xshash urush qatnashchilarining talay qismi yorug‘ kunlarni ko‘rmadi. Biroq shuni unutmaslik kerakki, ota-bobolarimiz misli ko‘rilmagan azob-uqubatlardan talofatlar hisobiga butun insoniyat boshiga tushgan ofatni bartaraf qilishga ulkan hissa qo‘shib, jahon tarixida o‘chmas iz qoldirishdi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning buyuk G‘alabaniyning 75 yilligi hamda Xotira va qadrlash kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi // <https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeev-ning-buyu-09-05-2020>
2. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, 45-fond, 1-yozuv, 149-ish, 145 bet.
3. “Ilg‘or Surxon uchun” gazetasining 1945-yil 21-mart soni.
4. Tursunov S. va boshqalar. Xotira-barhayot, qadr-mangu. Toshkent: Fan.2010.
5. Xotira. Surxondaryo viloyati. 2-kitob. T: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 1994. 12-bet.
6. Surxondaryo viloyat davlat arxivi. 45-fond, 1-yozuv, 137-ish, 19 betlar.
7. “Lenin bayrog‘i” gazetasining 1975-yil 25-aprel soni.
8. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, 316-fond, 1-yozuv, 29-ish, 5-bet.

CHAG‘ONIYON DAVLATINING IQTISODIY ASOSLARI

Ergashev Mavlon Eshniyozovich,
Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasida
o‘qituvchisi, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

Annotatsiya: Biz yoritayotgan maqolada ilk o‘rta asrlarda mavjud bo‘lgan Chag‘oniyon davlatligining iqtisodiy asoslari, uning turli asrlarda boshqa hududdagi mahalliy davlatlar bilan munosabatlari haqida bir qator tahliliy ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Chag‘oniyon davlati, Chag‘onxudotlar, Somoniy, Saljuqiylar, Qoraxoniylar, G‘aznaviylar, Xorazmshohlar davlatlari, iqtisodiy munosabatlar, siyosiy jarayonlar.

Аннотация: В статье, которую мы освещаем, представлен ряд аналитических данных об экономических основах чаганской государственности, существовавшей в раннем средневековье, и ее отношениях с местными государствами в других регионах в разные века.

Ключевые слова: Чаганское государство, чаганхудо́ты, сомани, сельджуки, караханиды, газневиды, хорезмшахские государства, экономические отношения, политические процессы.

Abstract: The article we are covering presents a number of analytical data about the economic foundations of the Chaganian statehood, which existed in the early Middle Ages, and its relations with local states in other regions in different centuries.

Key words: Chaganian state, Chagankhudots, Somani, Seljuks, Karakhanids, Ghaznavids, Khorezmshah states, economic relations, political processes.

Chag‘oniyon davlati O‘zbekiston hududida ilk o‘rta asrlarda tashkil topib, uning davlatchilikka xos xususiyatlari XVI asrlargacha o‘z faoliyatini turli ijtimoiy- iqtisodiy jarayonlarda mustaqil va gohida qaram davlat sifatida faoliyat ko‘rsatganligini tasdiqlaydi. Masalan V-VII asrlarda Chag‘onxudotlar tomonidan mustaqil Chag‘oniyon davlatiga asos solinib, Dalvarzin shahri siyosiy ma‘muriy markaz bo‘lib, Eron-Turk hoqonlari Sug‘d davlatlari bilan elchilik munosabatlari asosida yon qo‘shnichilik aloqalarni yo‘lga qo‘ygan. IX-XIII asrlarda Ismoil Somoniy, Saljuqiylar, Qoraxoniylar, G‘aznaviylar, Xorazmshohlar davlatlari bilan Chag‘oniyon amirlari tomonidan mustaqil davlat nomidan elchilik aloqalarni olib brogan munosabatlar, XIV-XVI asrlarda Chag‘oniyon amirlari Denov shahrini siyosiy ma‘muriy markaz sifatida tashkil etib, ichki tashqiy siyosat yuritganligi tarixiy manbalarda o‘z aksni topganligi tadqiqot jarayonda ilmiy tahlil qilindi. Shuningdek, O‘zbekiston davlatchiligi tarixda alohida tarixiy tahlil qilingan arablar istilosi davrida boshqa hududlarda bo‘lganidek Chag‘oniyon ham VIII asr boshlaridan to IX asr boshlarigacha hamda Chingizxon istilosi davrida XIII asr ikkinchi choragidan to XIV asr o‘rtalarigacha o‘z siyosiy mustaqiligini ma‘lum muddatga yo‘qotdi. Sovet hokimiyati yillarida yaratilgan tarixiy manbalarda O‘zbekistonga xos davlatchilik tarixiga, uning ilk shakllanish jarayonlariga deyarli e‘tibor berilmay, yoritilgan tarixiy fikrlar ham soxta g‘oyalar asosida tahlil qilingan. Kommunistik partiya siyosiy ta‘sirida sobiq SSSRning chekka o‘lkalaridagi milliy halqlarning davlatchilik sohasida erishgan qadimiy tarixni, uning davlat boshqaruv usullarni, madaniyatini, til tarixni SSSR tarixi darsliklariga maxsus kiritilmagan. Shuningdek maxfiy ko‘rsatma asosida O‘zbekiston hududidagi O‘rta asrlarga oid davlatchilik tarixni o‘rganish, targ‘ib etishga ruxsat berilmadi. Natijada boshqa davlatlar tarixi kabi Chag‘oniyon tarixi ham maxsus tarix sahifalaridan tushirilib, go‘yoki Chag‘oniyon mustaqil davlat bo‘lmagan degan soxta fikrlar sovet mafkurasining asosiy g‘oyasiga aylantirildi. Kommunistik mafkuraning tazyiqi bilan nashr etilgan ko‘plab tarixiy asarlarda Chag‘oniyon tarixi soxtalashtirilib, maxsus O‘zbekiston tarixi darsliklariga kiritilmadi. Eng achinarlisi mahalliy tarixchilar ham ushbu siyosiy tayziq ta‘sirida Chag‘oniyonni davlatchilikka xos belgilarni mavjudligini asoslovchi manbalar borligini bila turib, ushbu siyosatga qarshi o‘z mustaqil fikrlarni bayon qila olmadilar. O‘rta asrlar davrida mavjud bo‘lgan ko‘plab tarixiy manbalarda aks ettirilgan Chag‘oniyon davlati ilmiy jamoatchilik tomonidan tarixiy darsliklarda va yaratilayotgan o‘quv qo‘llanmalarda tadqiq etilmagan. Chag‘oniyon qadimgi Baqtriya, Yunon-Baqtriya, Kushon kabi davlatlarning hududida paydo bo‘lib, Chag‘oniyon hududda odamlar qadimdan yashaganligining izlari o‘rta poleolit va mezolit davrlariga oidligi aniqlandi. Miloddan avvalgi 2-ming yillikning 2-yarmida bu erda ilk dehqonchilik manzilgohlari (Mo‘lalitepa), miloddan avvalgi 1-ming yillik o‘rtasida esa ilk shahar (Qiziltepa) vujudga kelgan. Miloddan avvalgi I asr – milodiy I asrlarda Chag‘oniyon yuechjiylar davlatining asosiy markazlaridan biri bo‘lgan. Milodiy I-III asrlarda Chag‘oniyon hududlari Kushon podsholigi tarkibiga kirgan. Chag‘oniyonning iqtisodi va madaniyati bu davrda ravnaq topgan, ko‘plab shahar va qishloqlar vujudga kelgan, tovar-pul munosabatlari, sug‘orma dehqonchilik, turli kasb-hunarlar, tasviriy va amaliy san‘at, ayniqsa, Xolchayon va Dalvarzintepada haykaltaroshlik rivojlangan. Milodiy III-IV asrlarning 2-yarmida Chag‘oniyonni asosan Chag‘onxudotlar boshqargan. Milodiy V asrning 2-yarmi - VI asrda viloyat avval Eftaliylar[1:5-9], so‘ngra Sosoniylar davlati tarkibiga kirgan. VI asrning 2-yarmidan - VIII asrning 2-yarmigacha Chag‘oniyonni mahalliy sulola boshqargan, u nomigagina Toxaristonning oliy hukmdorlari – turkiy yabg‘ularga bo‘ysungan. Chag‘oniyonning ayrim hukmdorlari – Xidevlar yoki Chag‘onxudotlarning ismlari yozma, epigrafik va numizmmati ma‘lumotlar bo‘yicha aniqlangan: Chag‘onxudot davlatining oliy hukmdorlari, ya‘ni podsholari Fag‘anish, Sashr, Zarin, Turontosh, Tish, Xnar kabilarning nomlari tarixiy manbalarda o‘z

aksni topdi. Milodiy VII asrning 2-yarmida Chagʻoniyonga arablar kirib kelgan, ular VIII asr oxirida mahalliy sulolani tugatganlar[2:5-11].

Tarixiy taraqqiyot shuni koʻrsatadiki, davlatlar qaysi davrda paydo boʻlishidan qatʻiy nazar, oʻz davrining siyosiy doirasida ichki-tashqi siyosat nuqtai nazaridan faoliyat koʻrsatgan. Chagʻoniyon davlati oʻz siyosati, islohot jarayonlari, boshqaruv tizimi, savdo-sotiq, ichki tashqi siyosati bilan qoʻshni davlatlarga oʻz taʻsirini oʻtkazib turgan.

Baqtriya, Salavkiylar, Kushon davlatlari hududida shakllangan Chagʻoniyon davlatchilik tarixi boʻyicha XIX asr soʻnggida evropa tarixchilari oʻrtasida munozaralar boshlangan. V.Geyger[3], E.Raysh[4], T.Noldeke[5], XX asr boshida J.Prasheklar[6] Chagʻoniyon tarixi haqida oʻz fikr mulohazalarini bayon etgan. Chagʻoniyon hududida shakllangan davlatlarning hammasi siyosiy jihatdan oʻz davrida kuchli, iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlanganligi haqida koʻplab olimlar fikr-mulohazalar bildirganlar. Masalan, Ktesey Knidskiy «Baqtriya kuchli va qudratli mamlakat, VIII asrdayoq mustaqil davlat boʻlgan» deb taʻriflaydi. Ktesey Knidskiyning asarlari oʻrta asr tarixchisi Fotiyning asarida ilova tariqasida bizgacha etib kelgan[7]. Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, Oʻzbekiston hududida shakllangan ilk davlatchilik bilan bogʻliq masalalarni ilmiy oʻrganish asosida ilk oʻrta asrlarda shakllangan Chagʻoniyon mulkligi davlat boshqaruvi mavjud dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq munosabatlari asosida paydo boʻlgan. Ushbu davlat hududida qadimdan shakllangan md-diy va maʼnaviy madaniyat davlatchilik asoslarini shakllanishida muhim rol oʻynagan. Chagʻoniyon davlatchiligida Baqtriya, Ahmoniylar, Kushon, Eftalitlar, Turk xoqonligiga xos davlat boshqaruvning oʻziga xos xususiyatlari mujassamlantirgan. Ushbu maʼmuriy davlat boshqaruv shakllari taʻsirida Chagʻoniyon davlatchiligi shakllanganligini alohida taʻkidlash zarur. Ushbu davlatlarning siyosiy, madaniy taraqqiyoti natijasida xoʻjalik, savdo-sotiq, hunarmandchilik taraqqiy etib, mahalliy aholi oʻzining anʼanaviy xoʻjaliklarini rivojlantirib keldi. Chagʻoniyon davlatining tashkil topishga xos xususiyatlar davlatni vujudga kelishi bilan bogʻliq belgilarga toʻliq mos kelishi, uninghududiy-geografik joylashuvi, aholisi va uning miliy tarkibi, qoʻshni mamlakatlar bilan olib borgan tashqi siyosati, savdo- sotiq munosabatlari,harbiy harakatlardagi ishtroki kabi masalalar ilmiy tahlil qilindi. Maqolani tarixiy tahlil etish jarayonida Chagʻoniyon davlatining tashkil topish asosida qadimiy davlatlarni mavjud boʻlgan siyosiy – iqtisodiy va ijtimoiy tajribalar hal qiluvchi tayanch boʻlganligi, ushbu davlatlar Chagʻonxudotlar uchun maʼmuriy boshqaruv usullarni yaratib berganligi amalga oshirilgan davlat sohasidagi islohatlar davlat boshqaruvida muhim vosita boʻlganligi ilmiy yoritib oʻtildi. Shuni alohida taʻkidlash zarurki Chagʻoniyon davlati siyosiy- iqtisodiy jihatdan katta nufuzga ega ekanligi tufayli koʻplab tarixshunoslarni oʻzga tarixiy tahlil nuqtaiy nazardan qaratganligini mavzuni bayon etish jarayonida tahlil qilib berildi. Eng muhimi Chagʻoniyon tarixini davlat nuqtaiy nazardan oʻrganish zarurligi haqidagi hozirgi tarixiy konsepsiyaga mos holda voqea- hodisalarga tayanib olib borildi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. Гумилев Л. Н.-Эфталити и их соседи. ВДИ. -1959. -№-1. С12-16. Он же. Эфталити – гории или степняки. //ВДИ. -1967. №-3, С. 5-9.
2. Григорьев Г.В. Об арабском путешественнике X века Абу Долефе И странствованииего по Средней Азии. //ЖМНП.СПб., 1873.Вип. 2, с 45-56. Бартольд В. В. Чаганиан. Соч, Т. IIII, М.,1965, С-5-11.
3. Geyger W. Ostiranische kultur im Altertum. Erlangen, 1982.V. 66; Geiger W. Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times. London. 1985. V. 45.
4. Reisch E. Baktrionoi. Paulys Real-Encyclopedie. t. II. 1896.
5. Nildeke T. Iranisches Nationalepos, Grundriss der Iranische Philologie, II. 1896-1904. V. 141.
6. Prasek J.D. Geschichte der Meder und Perser, Bd. I, Gotha, 1906. v. 50-54
7. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргиани. МИА, 1959 № 73.

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ АНЪАНАВИЙ ХУНАРМАНДЧИЛИК АРТЕЛЛАРИ ТУРЛАРИ

Эргашева Сайёра Абдусоатовна,
Термиз давлат университети Жаҳон тарихи
кафедраси катта ўқитувчиси
sergasheva223@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада Сурхондарё вилояти анъанавий хунармандчилик артелларининг турлари ва уларнинг хусусиятлари ҳақида сўз юритилади. 1926-1941 йиллар давомида турли соҳаларга қамраб олган артеллар вужудга кела бошлади. Жумладан, кўп тармоқли, кўнчилик ва қурилиш, от-арава транспорти, озиқ-овқат, чиқинди тузни қайта ишлаб чиқариш хунармандчилик артеллари ташкил қилинди. Шунингдек, вилоятда ногиронлик артеллари ҳам фаолият юритиб, бунда асосан урушда қатнашиб ногирон бўлиб қайтган ишчилар меҳнат қилишган.

Калит сўзлар: артель, “Қизил туячи”, “Куйбишев”, новвойчилик, озиқ-овқат саноати, косибчилик, пойафзал фабрикаси, тўқувчилик, йигирувчилик енгил саноати, гиламдўзлик, кулолчилик, шойи тўқиш, артель, касаначилик.

Аннотация: В данной статье рассказывается о типах традиционных ремесленных артелей Сурхандарьинской области и их характеристиках. В 1926-1941 годах стали возникать артели самых разных направлений. В частности, были организованы ремесленные артели многопрофильного, кожевенно-строительного, гужевого транспорта, продовольственного, переработки отходов соли. Кроме того, в районе функционировали и артели инвалидов, где работали в основном рабочие, вернувшиеся инвалидами после участия в войне.

Ключевые слова: артель, «Кизил туячи», «Куйбышев», хлебопекарня, пищевая промышленность, ремесла, обувная фабрика, ткачество, легкая прядильная промышленность, ковроткачество, гончарное дело, шелкоткачество, артель, кустарное производство.

Abstract: This article talks about the types of traditional craft artels of Surkhandarya region and their characteristics. During the years 1926-1941, artels covering various fields began to emerge. In particular, craft artels of multi-sector, tanning and construction, horse-carriage transport, food, recycling of waste salt were organized. In addition, disability artels also functioned in the region, where mostly workers who returned disabled after participating in the war worked.

Key words: artel, “Kizil tuyachi”, “Kuybyshev”, bakery, food industry, handicrafts, shoe factory, weaving, spinning light industry, carpet making, pottery, silk weaving, artel, home industry.

XX асрнинг 50 - 80 йиллари Ўзбекистон тарихидаги мураккаб даврлардан биридир. Бир томондан, Ўзбекистон халқининг фидокорона, бунёдкорлик меҳнати туфайли республика иқтисодиёти анчагина ривожланди. Иккинчи томондан, СССРда ҳукмрон бўлган тоталитар тузум, маъмурий-буйруқбозликнинг кучайиши натижасида ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётда бир қатор муаммолар, нохуш ҳолатлар тўпланиб бориб, пировардида инкирозли вазиятни келтириб чиқарди[1.Б.14.]

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда Ўзбекистон Республикаси олдида турган асосий вазифалар халқ хўжалигини қайта тиклаш ва ривожлантиришнинг 1946 - 1950 йилларга мўлжалланган беш йиллик режасида белгилаб берилган эди. Беш йиллик режа Ўзбекистон ССР Олий Советининг 1946 йил 30 августда бўлиб ўтган сессиясида кўриб чиқилди ва тасдиқланди. Режага биноан 1946 йилнинг ўзидаёқ халқ хўжалигини қайта қуришни тугаллаш, ишлаб чиқаришни эса 1948 йилда урушдан илгариги даражага етказиш кўзда тутилган эди. Сурхондарё вилояти хунармандчилик иттифоқи ҳам иккинчи жаҳон урушидан кейин ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлари турларини яхшилаш, уларни сифатли ва кўплаб ишлаб чиқаришга кириша бошлади.

1926-1941 йиллар давомида турли соҳаларга қамраб олган артеллар вужудга кела бошлади. Жумладан, Термиз (Паттакесар) шаҳрида 1926 йил 5 апрелда “Кожевник”[20;Б.59], “Хур-

шид” номли кўнчилик ва қурилиш, 12 апрелда “Красные женщины Востока” номли қурилиш, 27 апрелда “Ленин” номли от-арава транспорти, 11 майда “Красный строитель” номли қурилиш, 1930 йилда “Прогресс” [19;Б.6] номли кўп тармоқли, “Восход” [23;Б.24] номли озиқ-овқат, 1934 йилда “Қизил Туячи” [24;Б.12] номли от-арава транспорти, 1939 йил 15 ноябрда “Утильпереработка” номли чиқиндини қайта ишлаш, 1940 йилда “Родина”[22;Б.27] 1941 йил апрелда “Пограничник” [21;Б.60] номли кўп тармоқли 1941 йил 18 январда “ВКП (Б) XVIII партия конференцияси” номли қурилиш артели, “Оқтош” номли тузни қайта ишлаб чиқариш ҳунармандчилик артеллари ташкил қилинди ва турли йилларда фаолият кўрсатган.

Жарқўрғон туманидаги кўп тармоқли ҳунармандчилик артеллари иккитани ташкил қилиб (“Янги турмуш” ва “Қизил аскар” номли кўп тармоқли ҳунармандчилик артеллари) улардан бири “Янги турмуш” номли кўп тармоқли ҳунармандчилик артелида 1947 йилнинг 1 январига қадар 28 та ҳунарманд (шулардан бештаси аёллар) 1948-1949 йилларда 39 нафар ҳунарманд ташкил қилиб, улар 1949 йили 132,7 минг сўмлик ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришга эришдилар. Артел абзоларининг иш ҳақи жамғармаси эса 75,2 минг сўмни ташкил қилди”[4;Б.3.]

“Қизил аскар” ҳунармандчилик артели халқ хўжалиги юklarини ташишга мўлжалланган транспорт артели бўлиб, транспортчилар томонидан 1946 йили 1383 тонна халқ хўжалиги юklари ташилиб, 32575 км йўл босилди. Ҳунармандчилик артели транспортчилари томонидан йил ўтган сайин юк ташиш ҳажми ортиб борди. Буни қуйидаги мисолдан ҳам кўришимиз мумкин. 1948 йил артель бўйича **I ярим йиллик режаси 121 фоиз бажарилди. Артелнинг Ҳасан Аҳмедов бошлиқ транспорт бригадаси I ярим йиллик ишлаб чиқариш режасини 178 фоизга бажарди**”[9;Б.80.] **Ушбу транспорт бригадаси ҳар ойига 9190 сўмлик артелга даромад келтириш лозим бўлса бу цех январь ойи режасини 18700, февраль ойи режасини 12000, апрель ойи режасини 10900 сўмлик бажаришган**”[10;Б.4.] 1950 йилга келиб ҳунармандчилик артелида 30 та туя бўлиб, йил бўйи бу туяларда 8790 кунлик иш куни ишланиб, 225,0 минг сўм соф фойда олинди. Халқ хўжалиги юklarини ташишда 40436 км йўл босилиб, 1322 тонна юк ташиб беришга эришилди. “Қизил аскар” ҳунармандчилик артели от - арава транспортчилари аҳолининг оғирини енгил қилишда катта хизмат қилди.

1948 йилда “Қизил аскар” артелида нонвойхона, ошхона, чойхона каби хизматлар ҳам йўлга қўйилди”[9;Б.80.] Ёширт ишлаб чиқариш, тикувчилик, бордончилик, гилам, бўйра тўқиш ва мебель ишлаб чиқариш цехлари ҳам ишга туширилиб ўз маҳсулотларини ишлаб чиқара бошлади. 1952 йил артелнинг ёширтчилик цехи (бошлиғи Б.Тўрақулов) йиллик режасини 10 ой ичида 150 фоиз, тикувчилик цехи (мудири Р.Ҳазратқулов) 105 фоиз, бордончилик цехи (мудири А.Жўраев) 125 фоизга етказишиб йиллик режани муддатидан олдин бажаришди”[5;Б.28.] 1956 йил артелнинг бўйрачилик цехи (бошлиғи ўртоқ Н.Жўраев) уй-рўзғор ашёлари ишлаб чиқариш цехи (бошлиғи ўртоқ Р.Жафаров) йиллик режасини 120-130 фоиз адо этдилар. Артелнинг ёширт қўйиш цехи (бошлиғи С. Матаров) жамоаси режадаги 1,5 миллион ўрнига 2 миллион 400 минг ёширт ишлаб чиқаришди”[6;Б.34.]

Бу артелда 1947 йил январига келиб, ҳунармандлар сони 34 нафарни ташкил этган бўлса, 1954 йил 1 январига келиб, эса ҳунармандлар сони 73 тани ташкил қилди”[5;Б.80.] 1959 йилга келиб эса артель ишчилари сони 147 нафарни ташкил қилиб, шундан 78 нафари хотин – қизлар тикувчилик, гилам ва бўйра тўқиш цехларида меҳнат қилишган”[10;Б.4.]

Бойсунда халқ ҳунармандчилиги эркаклар томонидан қайта тикланган. Бу Ростов-Дон яқинидаги жангларда оғир яраланган катта сержант Юсуф Қодировнинг ҳарбий шифохонага ётқизилиши билан бошланди. Ўзбекистондан аскарларга совғалар билан посилкалар келди, Бойсундан Юсуф Қодировга чеккалари қўл меҳнати билан чиройли қилиб безатилган атлас рўмолча келган эди. Унинг сафдошлари ушбу рўмолчани музейга топширишни маслаҳат беришади. Фронтда, Қодировда Бойсундаги барча машҳур ҳунарманд аёлларни йиғиб, улардан артель тузиб, ёшларга ўргатиш фикри туғилди. Шифохонадан уйига демобилизация қилинган катта сержант Юсуф Қодиров дўстлари - Мамараҳим Қодиров, Йўлдош Пошшоев, Раҳмон Мамаровлар билан биргаликда бўш иншоот топдилар, уйдан эски дастгоҳлар олиб келиб, тўрт нафар ҳунармандчилик ихлосмандлари артель ташкил этишди”[16;Б.54.]. Уруш йилларида бу ерда бадий тикувчилик, дўппи тикиш цехи очилди”[3;Б.44.]

1950 йилга келиб, Бойсун туманидаги ҳамма хунармандчилик корхоналари “Куйбишев” номли артелга бирлашди”[3;Б.45.] Уста Қодир, Уста Раҳмат Эсонов, Уста Абдурайим, Уста Раҳмон уларнинг давомчилари Уста Мамарайим, Уста Расуллар-олача, жанда, нонка тўқишда шуҳрат қозонган. Уста Йўлдош Пошшоев, Уста Нарзилло, Уста Собир, Уста Холиёр ва бошқа ўнлаб усталар етишиб чиққан. 1950 йилда “Куйбишев” номли артель 94593 метр алача, 2697 метр жанда, 894 метр абрешин, 90 метр атлас ишлаб чиқаришга эришган. 1957 йилда артель аъзоларидан тўқувчи Муртазов Холмамат 170 фоиз, темирчи Қўзиёв Самад 206 фоиз, Пардозловчи Соҳибов Нор 205 фоиз, Темирчи Норбоев Мамади 135 фоиз, тўқувчилар Маматқулов Умбар, Сафаров Норқул, Каримов Маллалар 162 фоиз, Юсуф Қодиров бошчилигидаги тикувчилик цехи мастери Хўжамуродов Боқи 180 фоиз, тикувчи Бўриева Чўлпон ва Қурбонова Хадичалар 154 фоизга йиллик маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш режаларини бажарган бўлсалар”[25;Б.144.], сандиқчи Бобокул Жўрақулов”[15;Б.3.], тикувчилар Зумрат Саломова”[14;Б.2.], Холназар Файзиёв”[13;Б.4.], Шарофат Қодирова”[12;Б.2.] лар сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқариб халқнинг хурматига сазовор бўлишди. Ана шу корхона базасида 1963 йилда аҳолига маиший хизмат кўрсатиш комбинати ташкил этилди”[2;Б.46.]

1946 йилда Сурхондарё вилояти хунармандчилик иттифоқида 1019 нафар хунармандлар бўлган бўлса, 1948 йилда уларнинг сони 1073 нафар ва 1954 йилда эса 1289 нафарни ташкил қилади”[18;Б.228.]

Республикадаги, жумладан Сурхондарё вилоятидаги хунармандчилик артеллари ҳам хунармандларнинг биргаликдаги меҳнати, ишлаб чиқариш жараёни устидан ягона раҳбарлик, ташкилий ва техник жиҳатдан бошқаришни яхшилаш, ишлаб чиқариш вазифалари ва умумий манфаатдорлик жамоанинг умумий меҳнат фаолияти билан боғланган эди. Юқоридаги хунармандчилик артелларининг ташкилий тузилиши 1960 йилгача то хунармандчилик кооперацияси тугатилгунга қадар ўзгармасдан қолаверди. Шу ерда табиий савол туғилади. Нега Ўзбекистонда кейинги ўн йилликларга келиб саноатда хунармандчилик саноатидаги хунармандларнинг катта қисми унутилди ёки республикада эътибордан четда қолдирилди? Бунга сабаб, биринчидан, 1930 - йилларда ва ундан кейинги ўн йилликларда Ўзбекистонга собиқ иттифокдош республикалардан ва Марказдан тайёр саноат маҳсулотларининг келтирилиши бўлса; иккинчидан, юқоридаги сабаблар натижасида Ўзбекистон Республикаси ва унинг вилоят ва туманларидаги хунармандчилик саноатининг азалий обрўси ва доврўғи илдизига болта урилди; Учунчидан, собиқ совет ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати натижасида Ўзбекистон иттифокнинг хом ашё етказиб берувчисига айланиб қолди; Тўртинчидан, собиқ КПСС Марказий Қўмитаси ва СССР Министрлар кенгашининг Марказий Қўмитаси ва Ўзбекистон ССР Министрлар совети, вилоятлар, туман, шаҳар комитетлари, партия ташкилотларига, Қорақалпоғистон АССР Министрлар совети, вилоят, туман, шаҳар, ижроқумлари ва Ўзбекистон хунармандчилик кенгашлари (“Ўзпромсовет”)га хунармандчилик артеллари аъзоларининг умумий йиғилиши қарорига асосланиб, хунармандчилик кооперацияси корхоналарини давлат идоралари ва матлубот кооперациялари бошқаруви ихтиёрига ўтказиш юклатилди.

Бу қарор натижасида жуда кўплаб хунармандчилик артеллари йириклаштирилган корхоналарга айлантилди. Ўзбекистон ССРнинг кўпчилик шаҳар ва туманларида хунармандчилик кооперациясини давлат корхоналари билан ёнма - ён мавжуд бўлишига йўл қўйилмади. Ўзбекистон коммунистик партияси Марказий Қўмитаси ва Ўзбекистон ССР Министрлар совети республикада хунармандчилик кооператив саноатини бундан кейин мавжуд бўлишини фойдасиз деб топди ва 1960 йил 13 апрелда “Республика маҳаллий ва хунармандчилик кооперацияси саноати ишларини яхшилаш чора тадбирлари тўғрисида” қарор қабул қилди. Шу қарорга биноан маҳаллий хунармандчилик ишлаб чиқариш артеллари ва Ўзбекистон хунармандчилик кенгаши (“Ўзпромсовет”) нинг ногиронлар хунармандчилик артеллари давлат корхоналарига айлантилди.

Шундай қилиб, 1960 йилда Ўзбекистон хунармандчилик кенгаши ва унинг тармоқлари тугатиб юборилди. Шулар қаторида 1960 йилда Сурхондарё вилояти хунармандчилик иттифоқи ҳам тугатилди.

Хунармандчилик артеллари давлатлаштирилиб юборилди. Улар амалда давлат корхоналарига айлантирилди ва маҳаллий саноат вазирлиги ихтиёрига берилди. Совет органларининг бу кескин тадбири хунармандчиликни чеклабгина қолмай, унинг кўплаб турларининг йўқ бўлиб кетишига ҳам олиб келди. Асосан ногиронлар артеллари (уларни иш билан таъминлаш мақсадида) ва халқ бадий хунармандчилиги сақлаб қолинди холос. Советларнинг хунармандларга салбий муносабати туфайли газлама, гиламдўзлик, кигиз тайёрлаш, кўнчилик, мисгарлик, бўёқчилик ва бошқа кўплаб хунармандчилик соҳалари 1960 йиллардан бошлаб йўқ бўлиб кетди”[17;Б.212.]

Улар ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг турлари ва хажми камайди. кооператив, саноат асосан хунармандчилик артеллари маҳсулоти 1940 йилда Республика саноати ҳажмининг 19 фоизини ташкил қилган бўлса, 1958 йилда 8,5 фоизни, 1962 йилда эса атиги уч фоизни ташкил қилди”[26;Б.43.] Давлат корхоналари билан бир қаторда хусусий ёки кооператив мулкка асосланган хунармандчиликнинг бўлиши республика иқтисодий-маданий ҳаётида муҳим аҳамият касб этар эди. Лекин совет ҳукумати раҳбарларининг ўзбошимчалиги туфайли хунармандлар кооперацияси асосиз равишда тугатилди. Бу республика аҳолиси (колаверса вилоят аҳолисини ҳам)ни ҳаётий зарур маҳсулотлар билан таъминлаш ва маиший хизмат кўрсатиш аҳволини мушкуллаштирди.

Мустабид совет давлати жамиятни “социалистик асосда” қайта қуришни зўравонлик билан ва шу билан бирга жадал суръатлар билан амалга оширди: қишлоқ хўжалиги мажбурий жамоалаштирилди, корхоналар эса сунъий равишда саноатлаштирилди. Миллий хунармандчилик ҳам ана шу “социалистик экспериментлар” гирдобига тортилди.

Хулоса қилиб айтганда, ўша даврда ҳукм сурган маъмурий-буйруқбозлик шароитида хунармандчилик кооперацияси давлат органлари топшириқларини, кўрсатмаларини сўзсиз бажаришга мажбур бўлди. Аммо шунга қарамай **хунармандчиликда кўп сондаги мураккаб машина, механизм ва инновацияларни амалиётга жорий этиш натижасида тегирмон ва новвойчилик озиқ-овқат саноатига, косибчилик пойафзал фабрикасига, тўкувчилик ва йигирувчилик енгил саноатга айланди, темирчилик эса металлга ишлов берувчи саноат тармоқларини вужудга келтирди.**

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Абдуллаева Р. Хунармандчилик фаолиятини тадбиркорликни кенгайтириш орқали ривожлантиришнинг назарий асосларини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати, Т.2019.
2. Бойсун тумани давлат архиви, 73-фонд,1-рўйхат, 168- иш.
3. Бойсун туман давлат архиви, 12- фонд, 1-рўйхат. 22- иш.
4. Жарқўрғон туман давлат архиви, 7- фонд, 1-рўйхат, 42- иш.
5. Жарқўрғон тумани давлат архиви, 5- фонд, 1-рўйхат, 1- иш.
6. Жарқўрғон тумани давлат архиви,22- фонд, 1-рўйхат, 8- иш.
7. Жарқўрғон тумани давлат архиви,5-жамғарма, 1-рўйхат, 1- иш
8. Жарқўрғон тумани давлат архиви,5- фонд, 1-рўйхат, 2- иш.
9. Жарқўрғон тумани давлат архиви,5- фонд, 1-рўйхат, 2- иш.
10. Жарқўрғон ҳақиқати газетаси, 1959 йил 13 декабрь.
11. Жарқўрғон ҳақиқати газетаси 1948 йил 21 май.
12. Ленин байроғи газетаси, 1960 йил 3 июнь
13. Ленин байроғи газетаси, 1960 йил 3 март
14. Ленин байроғи газетаси, 1960 йил 3 февраль
15. Ленин байроғи газетаси, 1960 йил 9 февраль
16. Моложавенко В.Сурхандарья - земля моего брата..-Т.: “Узбекистан”, 1981.
17. Пардаев Т.Р. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт (1945-1991 й.).: Тарих фан. док... (DSc). дисс. – Термиз, 2021.

18. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 261 фонд, 1-рўйхат, 51 иш.
19. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 15- фонд, 1- рўйхат, 4- иш.
20. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 199- фонд, 1- рўйхат, 1- иш.
21. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 251- фонд, 1- рўйхат, 32- иш.
22. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 258- фонд, 2- рўйхат, 3- иш.
23. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 460- фонд, 1- рўйхат, 1- иш.
24. Термиз шаҳар шахсий таркиб ҳужжатлари архиви, 428- фонд, 2-рўйхат, 2- иш.
25. Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун, Т., “Академнашр”, 2011.
26. Ўз МА, 1619-жамғарма, 1-рўйхат, 2097-иш.
27. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб//Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Тошкент, Шарқ, 2000.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛИЙ ИДЕНТИКЛИК МАСАЛАЛАРИ

Алимухамевова Нодира Ядгаровна

Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини
механизациялаш муҳандислари институти
“Гуманитар фанлар” кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада глобаллашувнинг интеграция жараёнлари шароитида глобал, геосиёсий, этник, миллий муаммоларнинг кескинлашуви кўриб чиқилади. Жамият ҳаётининг асосий соҳаларининг глобаллашуви анъанавий чегараларни аста-секин шаффофлашиб, интеграция жараёнлари маданиятларнинг қўшилишига олиб келмоқда, миллий ўзликни англашнинг ўсиши эса айнан шу вазиятдан ҳимояланиш воситаси сифатида бугунги куннинг энг муҳим масаласига айланди.

Калит сўзлар: глобаллашиб, миллат, миллий юксалиш, миллий идентификация, идентиклик, синергетика

Аннотация: В статье рассматривается обострение глобальных, геополитических, этнических, национальных проблем в контексте интеграционных процессов глобализации. Глобализация основных сфер жизни общества постепенно стирает традиционные границы, интеграционные процессы приводят к слиянию культур и рост национальной идентичности стала сегодня самым важным вопросом как средство защиты от этой самой ситуации.

Ключевые слова: глобализация, нация, национальный прогресс, идентификация, идентичность, национальная идентичность, синергетика.

Resume: The article deals with the aggravation of global, geopolitical, ethnic, national problems in the context of the integration processes of globalization. The globalization of the main spheres of society's life is gradually erasing traditional boundaries, integration processes lead to the merging of cultures, and the growth of national identity has become the most important issue today as a means of protecting against this very situation.

Key words: globalization, nation, national progress, identification, identity, national identity, syn-ergetics.

Глобаллашиб бораётган бугунги дунёда турли таҳдидлар кучайиб, миллатлараро тўқнашувлар, сиёсий ҳамда иқтисодий муаммолар, миллий-маънавий ҳаётимизга ёд унсурларнинг кириб келиши миллий ўзликни асраш масаласини янада долзарблигини кўрсатади. «Миллий ўзлик ва маънавий қадриятларларга қарши таҳдид ва хатарлар тобора ортиб бормоқда. Дунёдаги айрим сиёсий марказлар томонидан баъзи ҳудудларда сунъий равишда беқарор вазият юзага келтирилмоқда, норозилик кайфиятлари авж олдирилмоқда»[1:295]. Бу шароитларда, миллий ўзликни асраш, миллий манфаатлар йўлида жамият аъзоларини бирлаштириш ва тараққиёт йўналишларини белгилаш муҳимдир. Ўзбекистон тараққиётининг

янги босқичида «Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари» мақсади белгиланган бўлиб, бу борада миллий тараққиётнинг концептуал асосларини – мавжуд назариялар, қарашлар ва ёндашувларни қиёсий таҳлил қилиш илмий заруриятдир, чунки «... ҳозирги вақтда ижтимоий-маънавий муҳитни илмий асосда таҳлил қилиб, уни яхшилаш, такомиллаштириш бўйича самарали механизмларни ишга солишни даврнинг ўзи талаб этмоқда»[1:269]. Шундай экан, миллатнинг шаклланиши, миллий идентификация жараёнларини тадқиқ этишда фанлараро характерга эга бўлган синергетик услубнинг янги концептуал имкониятлари ва миллий тараққиёт стратегиясининг амалиётига таъсири, Ўзбекистон жамиятининг янгиланишида миллий идентификация жараёнини оптималлаштириш йўллари ва имкониятларига эгадир.

Инсоният цивилизацияси динамик характерга эга бўлиб, узоқ тарихий тараққиёт жараёнларида мураккаблашиб борар экан, парчаланиш, ҳалокат, муваффақиятсизлик ва инқирозга мойилликни кўрсатади. Европалик социолог ва файласуф У.Бек ўз асарларида – «хавф жамияти» ҳақидаги машҳур рисолаларида глобаллашув ҳамда демократия ҳақидаги тадқиқотларга асосланиб, замонавий дунёнинг тартибсиз ва тобора хаотик ҳолатга ўтмоқда, деб баҳолайди. Ҳозирги кунда энг истиқболли фанлараро ёндашувлардан бири синергетика ҳисобланади. Синергетиканинг қонуниятлари ва тамойиллари асосида мураккаб ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилиш жараёнида, ижтимоий ва табиий ҳодисалар умумий фундаментал асосга эга эканлиги аниқланган. Ижтимоий синергетика билишнинг янги услуби сифатида кенг тарқалар экан, бу борада постсовет маконидаги айрим олимлар янги услубни диалектиканинг инкори сифатида тушунган эдилар. Бизнинг фикримизча, тизимнинг тузилмавий-функционал яхлитлиги сақланган, барқарор ҳолатидаги ўзгариш ва ривожланиш жараёнларини ўрганишда диалектика услуби билиш чегараларини кенгайтирса, тизимдаги тузилмавий-функционал беқарорликдан тортиб, яхлитлигини сақлаб қолиш мақсадида ўз-ўзини ташкиллаштириши ёки тизимнинг парчаланиши, элементларини тартибликдан хаосга ўтиши, сўнгра эса янада мураккаб тартибни шаклланиш жараёнларини синергетика услуби ёрдамида билиш имкониятларимиз ошади.

Ижтимоий тизимлар мураккаб диссипатив тизим бўлиб, бу «очик» тизимлар ташқи муҳит билан доимий тарзда модда алмашинуви асосида алоқада бўлади. Замонавий талқинда хаос – тартибсизлик, шаклсизлик, ноаниқлик, структурасизлик, беқарорлик, стихиялилик демакдир. Хаос ҳолатида тизимда қайта ўз-ўзини ташкиллаштиришнинг бир неча варианты, тармоғи, ҳаракат йўналиши (бифуркация ёки полифуркация) бўлиши мумкин. Бифуркация эволюциянинг янги йўлини танлаш имконияти – «ривожланиш йўналишларининг майдони»да ҳар бир инсондан тортиб барча инсонлар ҳаёти давомида, миллатлар тарихий тараққиёт жараёнларида кўплаб маротаба танловни амалга оширишлари мумкин ва бу зарур. Узоқ тарихий тараққиёт давомида инсонлар, халқлар, давлатлар, жамиятлар «Бир йўлдан воз кечиб, бошқа бир йўлни танлайдилар». Бу танлов маълум бир манфаатлар, демак, идеаллар асосида ҳаракатланувчи инсонлар томонидан амалга оширилган. Бу ҳолда тизимни беқарорлиги турли манфаатлар ва идеалларнинг ўзаро тўқнашуви билан ҳам белгиланиши мумкин. Беқарорлик, флуктуация имкониятлардан бирини танлаш, башоратнинг чекланганлиги синергетик дунёқарашнинг асосини ташкил этади. Флуктуация тизимнинг мувозанат ҳолатидан тасодифий, тартибсиз ҳолда четланиши, деб ҳисобланади. Тасодиф аслида имкониятнинг воқеликка ўтишидаги кўпвариантлик ёки синергетик нуқтаи назардан бифуркация ёки полифуркациядир.

Ҳар бир этноснинг келиб чиқиши ва миллатларнинг шаклланиш жараёни ночизикли динамик тизимларнинг ўзаро таъсирида кечган, тўхтовсиз флуктуация жараёнлари натижасида «илк элатларемирилиб, уларнинг ўрнига бошқа элатлар вужудга келган», яъни бифуркация нуқтасида ушбу флуктуациялар тизимни издан чиқаришга ёки тартибни тубдан, сифатий ортга қайтмас ўзгаришларга олиб келган. Динамик тизимдаги тасодифий, эҳтимолий оғишлар, ушбу тизимнинг бошланғич ҳолатидаги минимал ўзгаришлар ва тебранишларга жуда сезувчан бўлиб, ўзаро боғланган бўлади. Ночизикли беқарор тизимларнинг хатти-ҳаракати траекторияси, тизимдаги кўз илғамас, кичик ўзгаришлар сабабли олдиндан башорат қилиб бўлмайдиган ва мисли кўрилмаган оқибатларга олиб келиши мумкинлигини исботлаган. Яна бир муҳим масала

шундан иборатки, тизим ташқи муҳитдан ҳам бошқарилиши мумкин. Ижтимоий тизимга ташқаридан кириб келаётган модда, энергия ёки ахборот унинг тараққиётига, ёки таназзулига туртки бўлади.

Миллат тизим сифатида доимо беқарорлик ва барқарорлик, тартиб ва хаоснинг бирлиги сифатида юқори даражадаги барқарорликка интилиш натижасида тараққий этади. Биринчидан, миллат муракаб тизим сифатида беқарорлик ҳолатида элементларининг орасидаги алоқалар, яъни тизим тузилмасининг ўз-ўзини ташкиллаштириши муҳим. Тизимнинг барқарор тараққиёти миллатнинг асосий омили бўлмиш одамларнинг миллий ўзлигини англаши, миллий мансублик ҳиссини қанчалик мустаҳкамлигига боғлиқ. Айнан миллий ўзликни англаш, миллий идентиклик миллат бирлигининг, миллат тузилмаси мустаҳкамлигининг кафолатидир. Иккинчидан, миллатни ўз-ўзини ташкиллаштириши, унинг структуравий элементларининг эҳтиёжлари ва манфаатлари, инсон ва жамоанинг кадриятлар ориентацияларини уйғунлаштириш орқали улар орасидаги муносабатларни уйғунлигига қаратилади. Учинчидан, миллатни ўз-ўзини ташкиллаштириш орқали тараққиётнинг узлуксизлиги таъминланар экан, бу жараённинг асосий субъекти, миллати учун жон куйдирган, миллий ғурурни ҳис этган, миллатпарвар, ватанпарвар, миллатни сақлаб қолиш масъулиятини ҳис қилган «пассионар» инсонларнинг хатти-ҳаракатлари, фаолиятига боғлиқ. Бифуркация нуқталари оралиғида флукуациялар – оғишлар кейинги тараққиёт йўналишларини белгилаб беради, ижтимоий ўз-ўзини ташкиллаштириш жараёнларида миллий ўзлигини англаган, миллатга масублигини тўлиқ англаган ва ҳис этган инсонларнинг танлови муҳим аҳамият касб этади.

Ҳозирги глобаллашаётган дунёнинг ғоявий манзараси тубдан ўзгариши умумбашарий ахлоқ, глобал тафаккур ва глобал идентикликни, ҳатто «ҳиссиётларнинг глобаллашуви»ни шакллантирмоқда. У.Бек таъкидлайдики: «Мен кимман? Менинг ватаним қаерда? – деган саволга энди оддий ва умрбод ўзгармас жавоб йўқ. Турли хил идентиклик шакллари ва ўзига хослик қатламлари мавжуд бўлгани каби энди кўплаб жавоб вариантлари мавжуддир. Жавобни қай бирини танлаш ҳар бир алоҳида ҳолатда устувор бўлган ташқи шароитларга, шунингдек, индивиднинг интилишлари ва мақсадларига боғлиқ бўлади». Миллий идентиклик миллий давлатлар легитимлигининг ядросини ташкил этар экан, миллатнинг умумий ўтмиши, тарихий тақдирнинг бирлиги ҳақидаги тасаввурларни шакллантиради ва мустаҳкамлайди. Миллат вакилларида бирлик ҳисси мавжуд экан, халқлар миллий ўзига хослигини сақлаб қолишга интиладилар. Жамият аъзолари миллий идентикликни синфий, диний, маҳаллий фарқлардан юқори кўяр экан, миллат ҳам мавжуд бўлади.

Идентиклик лотин тилида *identifico, identus* – айнанлик, мансублик, ўхшашлик, монандлик маъноларини билдиради. «Идентиклик атамаси – шахс томонидан ўзининг қайси социал гуруҳга мансублиги ҳамда шу социал гуруҳдоирасида ижтимоий, иқтисодий, маънавий, маиший, ахлоқий стереотипларга амал қилинишидир»[2:41-42]. Идентиклик идентификация жараёнида шаклланади. Зигмунд Фрейд томонидан идентиклик атамасини тушунча сифатида биринчи бор қўлланган ва ушбу тушунча ортида олим этник идентикликни назарда тутган эди[3:28]. Э.Эриксон идентикликни «одам томонидан ўзининг «Мен»нинг яхлит қиёфасини турли хил ижтимоий алоқалар бирлигида қабул қилишга асосланган узлуксиз ўз ўзини англаш ҳисси»[4:59] сифатида талқин этади. Олим идентикликни ўзгарувчан ва ўта мураккаблашиб борувчи, беқарор ижтимоий ҳаётга инсонни мослашувчанлиги сифатида тушунади. Идентикликнинг шаклланиш жараёни нафақат инсоннинг маданияти, балки жамият маданиятига асосланган ҳолда шахсий ва ижтимоий идентиклик ҳамкорликда шаклланади ва инсоннинг ижтимоий-психологик барқарорлигини таъминлайди. Норвегиялик антрополог Томас Хюлланд Эриксен фикрича замонавий жамиятда кўплаб ижтимоий идентификациялар инсонда мансублик туйғусини таъминлаши мумкин, масалан, тил, яшаш жойи, қариндошлик, фуқаролик, миллат, оила, ёши, маълумот, сиёсий қарашлар, жинс, синфий ва диний мансублик. «Ижтимоий идентификация инсоннинг қайси гуруҳларга мансублиги, одамлар «Биз» ва «Бегоналар» ўртасида кўринмас, аммо ижтимоий аҳамиятга эга чегараларни қандай ўрнатиши ва қўллаши билан боғлиқ»[5:45]. Идентитлик ўзини бошқа

инсонлар, ғоялар, кадриятлар, меъёрлар, эътиқодларга солиштириш орқали тасдиқланадиган, ҳеч қачон тугамайдиган, динамик ва доимий жараёндир. **Идентиклик инсонда «Мен кимман?»», «Менинг бошқалардан фарқим нима?» деган саволлар асосида вужудга келади ва бунда инсон ўзликни англаш жараёнидаги мураккаб йўлни босиб ўтади[6:22].** Эрих Фромм идентикликни «ўз «Мен»ини легитим тарзда аниқлаш билан боғлиқ инсон қобилиятидир» деб тушунади ва «Мен» сўзи остида инсон ўзини бошқараётган ва потенциал имкониятда бўлган фаолиятини тушунади[7:132].

Турли маданиятларнинг «тўқнашуви» натижасида маданий идентификация ҳар доим биринчи ўринга чиқади. Ўн саккизинчи асргача ушбу муаммо маҳаллий, локал характерга эга бўлган, фақат мустамлакачилик экспансияси давридан бошлаб у глобал характерга эга бўла бошлади. Европа мисолида қараганда мустамлакачилар туб халқларни европалаштиришни, аборигенларни маданийлаштириш, уларни тараққиёт билан таништириш сифатида кўрганлар. Бироқ замонавий жамиятда глобаллашувни ҳаракатлантирувчи куч бу, алоҳида давлатлар эмас, балки трансмиллий корпорациялар, интернет, оммавий маданият ва миграцион оқимлар ҳисобланади. Масалан, миграцион жараёнларнинг жадаллашуви натижасида Европанинг маҳаллий аҳолиси ўз миллий идентиклигига кўпроқ эътибор бера бошлади. Яқин Шарқ ва Африка мамлакатларидан уруш ва қашшоқликдан қочган, «фаровон» ҳаёт илинжидаги мигрантлар Европа маданиятининг гомогенлигига раҳна солиб, яқин келажакда «европаликлар»нинг миллий қиёфасини тубдан ўзгартитиб юбориши мумкин. Бу ҳолат миллий идентиклик масалаларини кескинлашуви, долзарбланишига сабаб бўлмоқда. Глобаллашув технокадриятлар мақомини оширибгина қолмай, унинг янги турини, глобал маданиятни шакллантирди. Бу эса миллийликни заифлашуви, миллий кадрият ва анъаналарнинг ўз позицияларини йўқотишига олиб келмоқда. Хусусан, А.Коневанинг фикрича «маданий кодларнинг айнанлиги ва турфа хиллиги идентикликнинг асосини ташкил қилиши билан бирга, ушбу жараённинг статика ёки динамикасини белгилайди. Мазкур маданий кодлар идентификация жараёнлари динамикасини таъминлаш билан бирга уни ҳаракатлантирувчи куч сифатида ҳам намоён бўлади»[8:56]. Л.Гараи ўзининг идентиклик назариясига бағишланган тадқиқотида, идентикликнинг дуаллик ва ўзаро таъсир кучига эга жараён эканлигини қайд қилади. Шунинг билан боғлиқ равишда, идентиклик тил билан узвий боғлиқ матн ахборотни ташувчи, ахборот эса «мантқиқий хусусиятга эга»[9:118].

Глобаллашув таъсирида идентиклик ижтимоий ҳодиса сифатида мураккаблашиб, хилма-хиллик, серқирралик, мослашувчан, яшовчанлик, динамик, нисбийлик, етуклик ва номукамаллик каби хусусиятлар касб этиб, тугалланмаганлиги билан характерланувчи ижтимоий ҳодиса сифатида намоён бўлмоқда. Идентикликнинг характери, кўлами, жадаллиги, кишиларни йўналтириш ва сафарбар қилиш қобилияти жамият тараққиётида ижтимоий манба бўлиб, фуқаролар идентиклигини шакллантириш давлат яхлитлиги ва жамият барқарорлигини сақлаш шартидир. Идентикликнинг ажралмас қисми бўлмиш миллий идентиклик миллат борлиги ва ривожининг манбаи, миллий давлатчиликнинг асоси ва мавжудлик шартидир. Одамлар хулқ-атворини йўналтириш ва тартибга солиш учун дастуриламал бўлиб хизмат қиладиган янги кадрият мўлжални, миллий ғурурни шакллантирувчи, миллий идентикликни қайта ва қайта яратишга қодир миллий идеаллар, ғоялар ва мафқурани ривожлантириш борасида алоҳида тадқиқотлар олиб борилишини глобал интеграция даври талабига айланмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент, Ўзбекистон, 2021. – Б. 295.
2. Мадаева Ш.О. Идентиклик антропологияси. Тошкент, “NOSHIR”, 2015. – Б. 41-42.
3. Острецов В. Фрейд и «Бнай - брит» //http://www.realisti.ru/main/nauka ?id=456/ 2013// Мадаева Ш.О. Идентиклик антропологияси. Тошкент, “NOSHIR”, 2015. – Б. 28.
4. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М.: Прогресс, 1996. С. 59
5. Эриксен Т.Х. Что такое антропология? Издательский дом Высшей школы экономики. 2014. – С. 45.

6. Фромм Э. Бегство от свободы. М.: АСТ. 2009. – С. 22.
7. Фромм Э. Революция надежды. СПб: Ювента: 1999. С.132.
8. Конева А.В. Понятие и структура социального суждения // Вопросы философии. № 5. 2016. – С. 56.
9. Garai, Laszlo. Complementarity of Information Theory and Identity Theory in the Human Sciences, Voprosy Filosofii, Vol. 5. 2019, pp.118.

БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ШАҲАРЛАРИДА ИЖТИМОЙ АҲВОЛИ

Саидусмонмон Шаропов Саидахмедович,
Термиз давлат университети Жаҳон
тарихи кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Жамият тараққиёти тарихининг турли даврларида шаҳар ҳал қилувчи ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳамиятга эга бўлди. Урбанистик жараёнлар тараққиётининг ўзига хос қонуниятларига аниқлик киритиш зарурати илк шаҳарлар тарихини ҳозирги кунда ҳар томонлама ўрганишни тақозо этмоқда.

Калит сўзлар: ижтимоий ҳаёт, Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Қарши, Шеробод, Денов, Бойсун, иқтисодий-маданий маркази, урбанизация.

Аннотация: В разные периоды истории развития общества город имел решающее социально-экономическое и политическое значение. Необходимость выяснения конкретных закономерностей развития городских процессов требует всестороннего изучения истории первых городов.

Ключевые слова: общественная жизнь, Шахрисабз, Китаб, Яккабог, Карши, Шерабад, Денов, Байсун, экономический и культурный центр, урбанизация.

Abstract: In different periods of the history of the development of society, the city had a decisive socio-economic and political importance. The need to clarify the specific laws of the development of urban processes requires a comprehensive study of the history of the first cities.

Key words: social life, Shahrisabz, Kitab, Yakkabog, Karshi, Sherabad, Denov, Boysun, economic and cultural center, urbanization.

Сурхондарё воҳасининг қадимий иқтисодий-маданий маркази бўлган Шеробод шаҳри воҳанинг жануби-ғарбий тоғ тизмалари билан ўралган ҳудудда жойлашган бўлиб, Шеробод шаҳри ёнидан Шеробод дарёси оқиб ўтиб, ушбу дарё фақат баҳор ойларида серсув бўлиб, Амударёга бориб қуйилган.

Шеробод шаҳри Шеробод беклигининг йирик марказий шаҳри бўлиб, Кўхитанг тоғ тизмаларининг жанубий қисмида жойлашган Шеробод дарёси қирғоғида жойлашган йирик маъмурий-худудий марказ ҳисобланган. Шеробод шаҳри Шеробод беклигининг маркази бўлиб, йирик маданий ҳамда савдо маркази сифатида танилган. Шеробод шаҳрига 16 та қишлоқ бўйсуниб, 2000 оиладан иборат бўлган 7000 десятина ер Шеробод беклигининг асосий фойда келтирувчи хўжалик тизимида кирган. Шеробод беклигида 7 та амлақдорлик бўлиб, 2000 кв. версдан иборат майдонни ўз ичига олган.

Шеробод шаҳрида 779 та оила истиқомат қилиб, Сариосиёда 627 та оила, Юрчида 931 та оила истиқомат қилган[1:102-103].

Шеробод шаҳри бутун Шеробод воҳасининг маъмурий ва савдо маркази ҳисобланган. Шеробод шаҳрини мустақкам қалъа ҳимоя қилиб, уч қатор ички девордан иборат бўлган. Шеробод шаҳрининг маъмурий бошқарув маркази дарё бўйидаги йирик қояда жойлашиб, бу шаҳар ва воҳани бошқарувчи бекнинг уй қалъаси ҳисобланган. Шеробод шаҳрининг қадимги номи «Шаҳриҳайбар» деб аталиб, кейинчалик XVIII асрда ҳозирги Шеробод шаҳри марказида

Шералихон номи билан ҳарбий-сиёсий ва маъмурий-ҳудудий марказ сифатида вужудга келган. Шеробод шаҳри ва унинг атрофи 5 та амлақдорликдан иборат бўлиб, ҳар бир амлақдорликда 3-5 тадан қишлоқ мавжуд бўлган[4:154-157].

Шаҳрисабз шаҳри Бухоро амирлигининг шимолий қисмида, Самарқанд вилоятининг жанубида, Қашқадарё сув ҳавзасининг дастлабки бошланғич қисмида жойлашган бўлиб, ўзининг табиий, тарихий шароитларга кўра унинг турли қисмлари текислик, нотекислик ҳамда тоғликлар билан ўралган. Шаҳарнинг шарқий тоғ қисмлари Қашқадарё дарё ирмоқлари билан боғланган бўлиб, Шаҳрисабз шаҳри тоғ тизмаси билан куршалган. Шимолий қисми Самарқанд тоғининг жанубий қисми билан боғланган ҳамда Самарқанд йўналишида тоғ тизмалари билан ўтадиган тоғ йўллари билан туташган. Шаҳрисабз шаҳри Ғузор-Бухоро, Ғузор-Шеробод-Термиз алоқа йўллари билан мунтазам тарзда савдо қарвон ҳаракати билан боғланган. Шаҳар аҳолиси Оқсув, Танхос, Яккабоғ дарё ирмоқлари билан боғлиқ ҳудудларда истиқомат қилган[11:95-96].

Шаҳрисабзда Кенагеслар маҳаллий аҳоли сифатида манғит амирларига қарши жиддий курашлар олиб борди. Амир Насруллахон кенагесларга қарши жиддий курашлар олиб бориб 30 йил давомида кенагеслар билан 32 марта ҳарбий тўқнашди.

1856 йил Кенагеслар билан бўлган ҳал қилувчи жангда Амир Насруллахон ғалабани қўлга киритиб, манғитлар ҳукмронлигини Шаҳрисабз ва Китобда тиклади ҳамда аҳолини шавқатсизларча талаб, бутун аҳолининг қаршилиқ кўрсатган қисмини қириб ташлади. Шаҳрисабз бегининг қизи Кенагасхонимни зўрлик билан ўзига никоҳлаб олиб, Бухорога олиб кетди. Бу билан у Бухоро амирлиги қонуний кенагаслар устидан ўзининг ҳукмронлигини ўрнатганлигини никоҳ орқали тасдиқлаб олди[10:182]. Бироқ Шаҳрисабз аҳолиси тинимсиз тарзда Амир салтанатига қарши жиддий кураш олиб борди. Кенагас халқи билан манғитлар сулоласи ўртасида кураш Амир Насрулло даврида деярли тўхтамади. Амир Насруллахон кенагас аҳолисига нисбатан шавқатсизлик сиёсатини давом эттириб, ҳатто ўзининг никоҳида бўлган хотини Кенагасхонимни «Мени қулоғимга симоб қўйдинг» деб жаллодга топшириб юборди[6:38].

Бухоро амирлигига қарши мунтазам тарзда Яккабоғ, Шаҳрисабз, Китоб шаҳарларида халқ ҳаракатлари бўлиб, Амир Насруллохон, унинг ўғли Саид Музаффархон даврида ушбу кўзғалонларни бостириш учун 32 марта ҳарбий юришлар уюштирилди, бироқ Амир Насруллохон узоқ вақтгача Китоб, Шаҳрисабз қалъаларини эгаллаб ололмасдан шаҳар атрофидаги ғаллазорларни от қўйиб едириб, ғалласиз қолган шаҳарларни босиб олишга ҳаракат қилди. Ана шу олиб борилган мудҳиш босқинчилик, талончилик натижасида халқнинг тинчлиги бузилиб, жиддий тарзда Амирнинг босқинчилик сиёсатига қарши халқ ҳаракатлари бўлиб ўтди. Натижада 1860 йил шавқатсизликдан танилган 35 йил амирлик қилган Насруллахон ўз хотини Кенагасхоним томонидан ўлдирилди.

1868 йил майида Россия ҳукуматининг Ўрта Осиёга истилочилик ҳаракати натижасида тарқоқ, маъмурий-сиёсий жиҳатдан заиф, Бухоро амирлиги шаҳарларини руслар томонидан истило қилиниши тезлашди. Натижада генерал Кауфман Зирабулоқ қишлоғидаги жангда Амир Музаффар қўшинларини мағлубиятга учратиб, шармандали битмни имзолади. Ушбу битмдан кейин Бухоро амири катта тавон тўлаб, русларни Бухоро амирлиги шаҳарларида эркин савдо-сотик қилиши учун розилик билдирди[7:40].

1870 йил рус генерали Абрамов бошчилигидаги рус армияси Бухоро амирлиги шаҳарларини босиб олиш ҳатти ҳаракати билан шуғулланиб, махсус жазолаш экспедицияси қўшинлари билан Китоб ва Шаҳрисабз шаҳарларини талон-тарож қилди. Амир Музаффархон икки тараф ўртасидаги шартномаларни имзолаш ва ўзаро келишув асосдаги битмга имзо қўйишга мувофиқ бўлди.

1870 йил 11 августда генерал Абрамов раҳбарлигидаги қўшинлар Китоб ва Шаҳрисабзни эгаллаб, шаҳарга жуда катта жиддий талофат етказдилар. Бироқ маҳаллий аҳоли рус истилочиларига қарши қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб, русларни истилочилик ҳаракатларини мунтазам тарзда қайтариб турди. 1870 йил 14 августда Китоб кўрғони, 15 августда эса

Шаҳрсиабз шаҳри руслар томонидан эгалланди. Амир Музаффархон ихтиёридаги Ғузур, Кармана, Ҳисор, Шаҳрсиабз, Китоб, Яккабоғ, Қарши, Шеробод, Денов, Бойсун шаҳарларида рус савдо карвонлари эркин мулоқот қилиш ҳуқуқини қўлга киритди.

Бухоро амири ҳар йили 2 марта кузда ва баҳорда Китоб ва Шаҳрсиабз шаҳарларига саёҳат қилган. Шаҳрсиабздан Китобгача масофа 8 верстни ташкил этган. 1870 йил 14 сентябрь куни Амир Бухородан чиқиб, 14 сентябрь куни Қарши шаҳрида бўлди. 30 сентябрь куни эса Шаҳрсиабз шаҳрига келди. Самарқанд шаҳридан Китоб шаҳрига икки йўл орқали бориш мумкин эди. 1. Жомий йўли бўлиб, бу йўл орқали 1970 йил рус қўшинлари Китоб шаҳрига келиб, уни эгаллаган эдилар. Китоб шаҳри йирик маданий, иқтисодий марказ бўлиб, бир неча кичик бозорларига ҳам эга эди. Шаҳар ҳаддан ташқари кичик тор кўчалардан иборат бўлиб, шаҳар маъмурий, идоравий усулда бек одамлари томонидан бошқарилар эди. Шаҳар ўрдасига дарвозалар орқали кириб келиб, бозорларга мева ва ҳар хил кийим-кечаклар, савдо-сотикнинг асосий манбаи бўлиб ҳисобланган. Китоб беги Абдужалил даврида шаҳар анча ривожланиб, тараққий этиб борди[5:78-85].

1889 йил сиёсий фаолиятини бошлаган Амир Олимхон қарши вилоятига ҳоким этиб тайинланиб, унга Абулхайр (1885-1910)ни маслаҳатчи, ёрдамчи сифатида ҳамда бошқарув ишларига ёрдам бериш учун Усмонбекни унга оқсоқол этиб тайинлади. Чунки Олимхон давлат ишларини бошқаришда ёш, тажрибасиз ҳамда маъмурий-сиёсий ишларни тушунмас эди[3:8-9].

Этнограф В.Безобразов Китоб, Шаҳрсиабз бекликларининг маъмурий-худудий тузилишини ўрганиб, бу бекликлар қадимий аҳоли марказларида жойлашган бўлиб, қулай, иқтисодий, сиёсий ва маъмурий марказ сифатида шаклланганлигини ва уларни шаҳар ҳокими яъни беклар бошқарганлигини қайд этади[2]. Шаҳарларнинг маъмурий, худудий бошқариш усулида ва бекликнинг умумий бошқарув назорати ташкил этилган яъни шаҳарни бошқаришда оқсоқоллар, саркардалар, қозилар, раислар, муроблар ва миршаблар ҳал қилувчи роль ўйнаб, шаҳарнинг бошқарув йўналиши бўйича ўз вазифаларига эга бўлган. Шаҳар оқсоқоллари, беклик вакиллари, ҳар бир маҳалла кўча бўйича солиқни ўз вақтида йиғиб олиш, уни ташкил қилишга жавобгар бўлган. Масалан шаҳар маъмурий бошқарувида 6 та саркарда бўлиб, улар Ахчабуғ, Пистахона, Жовуз, Башир, Ғаров, қоронғи каби маҳалла худудларига бўлинган. Шаҳрсиабз шаҳрида эса 9 та саркор бўлиб, уларнинг ҳар бирига белгиланган маҳаллалар топширилган. Масалан, шаҳарда тошқўприк дараси Танкос шаҳарнинг ғарбий қисми бўйича Ўртақўрғон, Дах, Занги, Шанба, Янгикўрғон худудларининг ҳар бири саркорлар қўлида бўлиб, шаҳарда 10 та муроб, шаҳарни сув билан таъминлаш ишлари билан шуғулланган. Шаҳарнинг ободонлаштириш, сув билан таъминлашда, маъмурий солиқ тизимини ташкил этишда миробларнинг хизмати ниҳоят даражада катта бўлиб, улар ҳар бир хонадондан бир тангадан солиқ учун пул йиғиб олганлар.

Шунингдек, шаҳарни маъмурий, худудий назорат қилиш учун аҳоли ва маъмурият ўртасида мавжуд муаммоларни ҳал қилишда шаҳардаги асосий ҳокимият қози ихтиёрида бўлган. Бутун ҳуқуқий назорат ва судлов ишлари қози томонидан олиб борилган. Китоб ва Шаҳрсиабз шаҳарларида 5 та қози бўлиб, уларнинг муфтилари ҳуқуқий масалаларни ҳужжамлаштиришда бевосита иш олиб борганлар. Қозилар асосан саркорлар яшайдиган қишлоқларда истиқомат қилиб, Китоб ва Шаҳрсиабздаги асосий бошқарув орган бўлган қозикалонга бўйсуниб, улар билан биргаликда раис ва миршаблар иш олиб борган. Маъмурий, ҳуқуқий бошқарув даврида раис ва миршаблар айбдорларни топиб, жазолаб, шаҳар маъмурияти топшириғини муваффақиятли бажаргач, ҳар бир амалга оширган ҳисоботдаги йирик ишлари учун 5-6 тангадан рағбатлантириш олганлар. Шунингдек, қозиларнинг маъмурий бошқарилишида қонун ишларини бажариш ва тасдиқлатиш мақсадида махсус мулла, меросхўрликни аниқловчи хизматчи, мулкларнинг баҳосини аниқловчи ходимлар иш олиб борганлар. Келин-куёвни никоҳлаш учун қози томонидан тайинланган муллалар 10 танга баъзан эса 5 танга, вақф ҳамда савдо-сотик ишларини ҳужжатлаштирганлиги учун 2-3 тангагача хазина учун пул олганлар[8:30-31].

Бухоро хони Рахимхон даврида шаҳарларни маъмурий, худудий бошқариш мақсадида бир қатор ислохотлар ўтказилди. Айниқса, Шаҳрсиабз, Китоб шаҳарлари масаласида назорат

кучайтирилди. Бухоро амири Раҳимқулихон Шаҳрисабз ва Китоб бекликларини доимий қаттиқ назоратда тутиш ва бўйсунмаган бекларни жазолаш мақсадида турли хил жазолаш усулларидан фойдаланган. Масалан, Амир Раҳимқулихон Шаҳрисабз бегини жазолаш мақсадида Бухоро шаҳрига меҳмондорчиликка чақириб, зиёфат вақтида уни қамокқа олиб жазолади ва Шаҳрисабзга Амир Раҳимқулихонга содиқ киши тайинланиб, у 5 йил Шаҳрисабзни бошқарди. Тарихий манбаларнинг қайд этишича, Шаҳрисабз ва Китоб бекликларининг тез-тез ўзгариб туриши натижасида нотинчлик бўлиб, халқнинг сабр-косаси ниҳоят даражада тўлган эди. Натижада Шаҳрисабз ҳукмрон доиралари маъмурий-худудий бошқаришни ўз қўлларига олиб, Амирга қарши бир неча марта халқ исёнлари уюштирди. Шаҳар мудофасини мустаҳкамлаб, қаттиқ химоя истехкомларини вужудга келтирди[9:35-36]. Бухоро амирлиги даврида Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ шаҳарлари ўзининг маъмурий-худудий тузилиши, мустаҳкам ҳарбий қалъага эга бўлиши, маъмурий бошқарувда маҳаллий задагонларнинг кўпчилигини ташкил этиши билан ажралиб турган.

Ғузур шаҳри Қашқадарё ирмоқлари қуйиладиган Ғузур дарё сув ҳавзаси билан боғланган, унинг шимоли-шарқий қисмида жойлашган Шаҳрисабз тоғ тизмалари билан боғланиб, шарқий қисми Шеробод-Бойсун тоғларининг ғарбий тизмаларига бориб тақалади. Шаҳар аҳолисининг асосий қисми Ғузур дарёсининг шимоли-ғарбий қисмида истиқомат қилади. Шунингдек, Лангардарё суви билан Ғузурнинг Янгикент Тенге-Харам қишлоқлари суғорилади. Ғузур шаҳрида 850 оила истиқомат қилиб, шаҳар марказида Афғонбоғ ва Эскибоғ кентлари аҳоли гавжум маҳалла сифатида тарихий манбаларда акс этган.

Шаҳарлар ҳақида сўз борар экан, қайд этиб ўтиш лозимдирки, кўрилаётган давр мобайнида Ўрта Осиё худудида ҳажми, аҳолисининг сони ва жойлашуви, ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг айрим жиҳатлари билан бир-биридан фарқланувчи кўплаб катта ва кичик шаҳарлар мавжуд эди. Шу билан бирга шаҳарларни тавсифлашда эътиборга лойиқ умумий ҳолатлар ҳам мавжуд. Улар Ўрта Осиё шаҳарлари тараққиётининг айрим умумий ва хусусий жиҳатларини аниқлашда ёрдам беради. Бу ҳолат, айниқса шаҳарларнинг ташқи кўринишида яққол кўзга ташланади. Табиийки, савол туғилади-сўнгги ўрта аср шаҳарлари қандай ва қай тарздаги ташқи кўринишига эга эди? Қайд этиб ўтиш жоиздирки, Ўрта Осиёнинг сўнгги ўрта асрларга қадар мавжуд бўлган, кўрилаётган даврга келиб тараққиёт пиллапоялари ва инқирозли даврларни ўз бошидан кечирган ҳамда айнан мана шу даврга бу қадим ўлкада вужудга келган янги шаҳарлар ҳам деворлар билан ўраб олинган эди. Шаҳарларнинг деворлар билан ўраб олинishi Ўрта Осиё шаҳарларини тавсифлашда уларнинг ташқи кўринишини белгилайдиган асосий ҳолатлардан биридир.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Ананьев. Шерабадская долина. Стр-102-103.
2. В.Безобразов. «Очерки Шаҳрисабзского бекство» асари.
3. Фитрат «Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври». 8-9 бет.
4. Маев Н.А. Материалы для статистики Туркестанского края. С.Петербург. Военное изд. тво. 1879. С. 154-157.
5. Маев Н.А. Материалы для статистики Туркестанского края. Выпуск с Петербург. 1879. С. 78-85.
6. О.Жўрақулов. Қашқадарё мангитлари. Т.ф. 1993 йил. 38-бет.
7. О.Пармонов, А.Бердиев. Китоб тумани. Фан нашриёти, 1996 йил. 40-бет.
8. О.Пармонов., А.Бердиев. Китоб тумани. Фан нашриёти, 1996 йил. 30-31 бетлар
9. Садриддини Айний асарлари. 1-том. Т.: 1963 йил, 182-бет.
10. Территория и население Бухары и Хорезма. Стр-95-96.

Choriyev Sanjar Hamzayevich,
Termiz davlata universiteti
Jahon tarixi kafedrası o‘qıtuvchisi

Anotatsiya: “O‘qıtuvchi inson ruhining muhandisi, yosh avlod baxtining naqqashi, haykaltaroshi, mehribon va talabchan ustozı. Ana shu kasb fidoyisi bo‘lgan insongina bu borada muvaffaqiyatga erishadi”- Boltajon Sodiqov.

Kalit so‘zlar: Zarobog‘, Boltaniyoz, niyoz, Muhammadsodiq, Termiz pedogogika bilim yurti, “Tinchlik uchun”, “Surxon kuylari”, “Malik va ilik”, “Yodgorlik archa”.

Аннотация: «Педагог – инженер человеческой души, живописец и скульптор счастья молодого поколения, добрый и требовательный педагог. В этом плане преуспеет только человек, преданный этой профессии» - Болтаджон Садыков.

Ключевые слова: Заробог, Болтаниез, Ниёз, Мухаммадсадык, Термезский педагогический университет, «За мир», «Сурханские наигрыши», «Малик и Илик», «Мемориальный можжевельник».

Annotation: «The teacher is an engineer of the human soul, a painter and sculptor of the happiness of the young generation, a kind and demanding teacher. Only a person who is devoted to this profession will succeed in this regard» - Boltajon Sadikov.

Key words: Zarobog, Boltaniyoz, Niyoz, Muhammadsadiq, Termiz Pedagogical University, «For peace», «Surkhan tunes», «Malik and Ilik», «Memorial juniper».

Hayotda shunday kishilar bo‘ladiki, ular bilan bir daqiqagina orom olib suxbatlashsangiz, ming yillik dardlardan forig‘ bo‘lganday bo‘lasiz. Boltajon Sodiqov ham shu toifa insonlardan biri hisoblanadi. Vohamizning so‘lim qishloqlaridan biri Zarobog‘ qishlog‘ida Nomozxoji bobo o‘g‘li Muhammadsodiq akaning xonadonida yosh avlodning sevimli shoiri, ma‘naviy ustozı, O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining a‘zosi, shoir Boltajon Sodiqov 1932 yilning 1 yanvarida tug‘ildi. Shoirni boltadak mustahkam va keskir bo‘lsin deb Boltaniyoz qo‘yishadi. Otasi Muhammadsodiq aka ehtirosli mehnatkash va yaxshi chobog‘on bo‘lgan. Shoir 2 yoshligida Muhammadsodiq aka ko‘pkari vaqtida fojeali vafot etadi. Onasi Masturabonu esa bir so‘zli, latofatli, vazmin ayol bo‘lganlar. Yosh Boltajonning boshiga og‘ir kulfat, musibat tushib, onasi Mastura opa ham shoirning otasi vafotidan keyin, iztirob chekib, bir yildan so‘ng, vafot etadi. Singlisi Jamila bilan g‘irt etim bo‘lib qolgan Boltaniyoz otasining o‘gay ukasi Mamanazar polvon eshigida tarbiyalanadi. So‘ng bolalar uyiga topshirildi. Ota-ona mehri nasib qilmaganidek, bolalar uyi tarbiyachilarining ham mehri uzoq muddatda yosh Boltaniyoz qalbidan joy ololmasdi. U un uch yil bolalar uyida, ya‘ni etimxonada bo‘ldi. Ko‘p yaxshi kishilar tarbiyasini oldi. Shoir 1941-yildan Boltaniyoz singlisi Jamila bilan Sherobodagi 4,10,13-Mehribonlik uyida tarbiyalanib yurgan chog‘larida yakkayu-yagona singlisi, ota-onasidan yodgorlik qolgan Jamiladan ham judo bo‘ldi. Shoir shu achchiq hayotini: “Singlim Jamila vafotidan so‘ng dunyoda yolg‘iz qolganim uchun qattiq yig‘ladim. Shu yig‘lashda etti kun yig‘ladim” deb eslaydi.

Termiz shahridagi mehribonlik uyida Boltaniyozning ismidagi “niyoz” atamasi diniy tushuncha degan bahonada o‘chirib,” jon “ so‘zini qo‘shib tug‘ilganlik guvohnomasini Sodiqov Boltajon Sodiqovich deb rasmiylashtiriladi [1, B.272]

Yosh Boltajon ilmga chanqoqligini sababli 1948 yili Termiz shahridagi 18-pedagogika bilim yurtiga o‘qishga kiradi. 1952-yil bilim yurtini tugatib, Toshkent davlat pedogogika institutida o‘qishga kiradi. 1956-yil shoir hayotida quvonchli voqea yuz berib, institutni a‘lo baholarga bitirib, pedogog-psixolog ixtisosligi bo‘yicha imtiyozli diplom oladi. So‘ngra, o‘zi o‘qigan Termiz pedogogika bilim yurtiga ishga kirib, avval kutubxonachi,so‘ngra tarbiyachi va direktor vazifalarida ishladi. **“O‘qıtuvchi inson ruhining muhandisi, yosh avlod baxtining naqqashi, haykaltaroshi, mehribon va talabchan ustozı. Ana shu kasb fidoyisi bo‘lgan insongina bu borada muvaffaqiyatga erishadi”** – deb,

ta'kidlaydi shoir. Mazkur bilim dargohi yosh shoir Boltajon qalbida adabiyotga, she'riyatga bo'lgan havasni kuchaytirdi. Bilim yurtidagi adabiyot to'garagiga qatnashish, she'riyat sirlari olamiga asta-sekin kira borish uning qalbini to'ldiradi. Shu qiziqishlar, izlanishlar natijasida Boltajonda ilk she'rlar paydo bo'la boshladi. Shoirning ilk she'ri 1951 yili "Sharq yulduzi" jurnalida "Tinchlik uchun" sarlavhasi bilan bosilgan [2,B.7].

Jahon bo'ylab yangramoqda
- Tinchlik!- degan kuchli ovoz.
Va tinchlikning hur kaptari,
Ko'klar osha qilur parvoz.....

Ushbu misralar bilan boshlanuvchi bu she'rda ifoda topgan butun dunyoda taralayotgan va yangrayotgan ovoz insonlarning tinchlik ovozidir. Unda tinchlik qushi- oq kaptarning osoyishta parvozi kuylanadi. Shoir esa barcha kishilarni tinchlik o'rnatish uchun yakdil bo'lishga undaydi.

- Tinchlik! -deydi jahon xalqi
Tinchlik mangu topar qaror
Tor- mor etar yovuzlarni
Tinchlik ulug'shior.....

Ushbu she'rda hayotimizda tinchlik o'rnatish uchun mehnat qilish kerakligi, mehnat tufayligina yurtimizda tinch- totuvlik, osoyishtalik o'rnatilishi kuylangan. Bu bilan shoir yoshlarni ona-vatanini sevishga, ardoqlashga, uning uchun xizmat

qilishga chaqiradi. O'z kasbini puxta egallagan Boltajon Sodiqov xushmuomilaligi, mexribonligi, shirinso'zligi, jamoatchiligi bilan o'qituvchilar va o'quvchilar jamoasi orasida katta obro' qozondi. Ta'lim-tarbiyani yaxshilashga, uni to'g'ri yo'lga qo'yishga qaratilgan ko'pgina maqolalar yozdi va ma'ruzalar ham qildi. 1966 yili domlani Termiz davlat pedagogika institutiga ishga taklif qilishdi. U 18 yil pedagogika va psixologiya kafedrasining mudiri sifatida ko'pgina ibratli ishlarni amalga oshirdi. Domla Boltajon Sodiqov qaysi auditoriyaga kirmasin, pedagogika va psixologiya fanining qaysi sohasi bo'yicha ma'ruza o'qimasin, tinglovchilar qalbida katta taassurot qoldiradi. Domladagi xushchaqchaqlik, mehribonlik har bir kishining diqqatini o'ziga tortgan. Umuman, Boltajon Sodiqov adabiy ijodga 50-yillarning o'rtalarida kirib keldi. U o'z iqtidorini kelajagimiz, baxt- quvonchimiz hamda ishlarimizning davomchilari bo'lgan bolalarni so'z san'ati orqali tarbiyalashdek sharafli ishga bag'ishladi. Shoirning bolalarga atagan dastlabki she'rlari "Surxon kuylari" (1959) to'plamda birinchi marta e'lon qilindi [3,B.37].

Shoirning "Qo'ng'iroqcha" (1983) nomli to'plamga kirgan she'rlarida ham yuqorida aytilgan yutuqlar o'z aksini topgandir. Bu to'plam Boltajon Sodiqovning ijodi bilan ochilib, unda shoirning o'n oltita katta-kichik she'rlari berilgan. Shoirning maktab bilan bog'liq mavzudagi she'rlarida bolalarning o'qituvchilarga muhabbati, ilm dargohini bunyod etgan kattalar mehnatini e'zozlashlari, fanlarni sevishlari va qunt bilan bilim olishlari kabi motivlar rang-barang ko'rinishlarda tasvirlanganini kuzatamiz. Ko'pincha shoir mavzu munosabati bilan tug'ilgan poetik fikrni o'z nomidan osoyishta kayfiyatda, pand-nasihati, didaktika yo'lida, obrazli ifodalash, yoshlik damlarini qadrlashga, uni behuda o'tkazmaslikka undaydi, davrga, zamonga munosib, sog'lom, xushxulq, pokiza qalbli, jamiyat uchun zarur va foydali fuqarolar bo'lib etishishga chaqiradi. Fikrimizning tasdig'i uchun "Maktabim", "To'g'ri yozing", "Asl do'stimsan, kitob", "Birinchi qo'ng'iroq", "Sirli yozuvlar" singari juda ko'p she'rlarini eslatish mumkin.

Boltajon Sodiqovning she'rlari o'zining o'ynoqligi, quvnoqligi, yumorga boyligi, mag'zining to'liqligi bilan o'quvchi e'tiborini tortadi.

Boltajon Sodiqovning "Malik va ilik" (1991) nomli kitobchasi shoir mahoratining o'sib borayotganini ko'rsatadi. Masalan «Boldan shirin bolalar» she'rida bolalarning sho'x- shodonligi, quvnoq hayotlari, asaldan ham shirin so'zligi kuylanadi. Bu bilan shoir bolalar kelajagimiz ekanligi, ularni asrab-avaylashimiz lozimligi, ularga nisbatan mehribon, shirinso'z, muruvvatli bo'lishimiz kerakligini ta'kidlaydi:

Boldan shirin bolalar,
Sho'x, quvnoq shalolalar.

Qalbim qo'ri qatidan.
Xayolim qanotidan
Terayin ol lolalar.....

Boltajon Sodiqov o'zining bolaligidan etim qolib, ota- ona mehriга tashna, bir og'iz shirin so'zga zor bo'lganligini «Yodgorlik archa» (1972 yil 1 yanvar) she'rida ota- onasiz qolgan bolalarga nisbatan mehr- oqibat, etiborli bo'lishni, ularni sevib ardoqlashni uqtiradi, archa daraxti bunga bir timsol bo'ladi.

Boltajon Sodiqov qo'shiqchi-shoir sifatida ham tanilgan. Uning qaqajon bolalarga bag'ishlangan «Bolajonim, o'ynagin», «Ko'zichoq», «Uch og'ayin, uch o'g'lon», «Dadajonim keldilar», «G'izillay- ver, mashinam», katta yoshdagilarga atab «Termiz», «Surxonim», «Tillo qiz» kabi qo'shiqlari bunga misoldir. Sodda, ravon, samimiy, obrazli hamda xalqchilligi bilan ajralib turadi. Bu qo'shiqlarga O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi Fattoh Nazarov va Sodiq Mamasoliyev kabi bastakorlar musiqa bag'ishlaganlar. Shoirning qo'shiqlari orasida jonajon yurtning chiroyini madh etgan, ota-onalar hurmatini bajo keltirgan, baxtli yoshlik tuyg'ularini o'rniga qo'ygan va ularni qo'shiq qanotida millionlab kishilar qalbiga etkazganlari ham ko'pgina. Masalan «Dadajonim keldilar» shunday qo'shiqlardan hisoblanadi. Bu qo'shiqda har bir bola ham o'z otasini sevishi, uni hurmat qilishi kuylanadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. Boltajon Sodiqov. «Sexriston». 272-bet. «Tafakkur» nashriyoti, Toshkent - 2015.
2. Ro'ziqul Mustafoqulov. «Surxon adiblari bolalarga». 7-bet. «Yozuvchi» nashriyoti, Toshkent - 2000.
3. Bolta Yoriyev. «Hayrat va g'ayrat» 37-bet. «San'at nashriyoti». Toshkent - 2008.

“PAXTA ISHI”NING MATBUOTDA YORITILISHI

Nazarov Otabek Muzrobovich
Termiz davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonda 1983-1989 yillarda amalga Gdlyan va Ivanov boshchiligidagi tergov guruhi tomonidan amalga oshirilgan «paxta ishi», «o'zbeklar ishi» nomli o'ylab topilgan uydirmalarning matbuotda yoritilishi, natijalari, oqibatlari o'rganilgan. Ayni vaqtda davriy matbuotda shu mavzu yuzasidan yoritilgan maqolalarning xalqini qoralsh yoki yolg'on ayblaovlar bilan qatag'on qilishni o'zaro tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: paxta ishi, matbuot, Gdlyan va Ivanov guruhi, matbuot nashrlari, nohaq ayblanganlar, bo'hton

Аннотация: В данной статье исследуются освещение в СМИ, итоги и последствия «хлопкового дела» и «узбекского дела», проводившихся следственной группой под руководством Гдьяна и Иванова в Узбекистане в 1983-1989 гг. В то время, опубликованные статьи на эту тему в периодической печати, подвергались взаимному анализу с целью оклеветать народ или подавить его ложными обвинениями.

Ключевые слова: хлопковое дело, пресса, группа Гдьяна и Иванова, пресс-релизы, несправедливо обвиненные, клевета.

Abstract: In this article, the media coverage, results, and consequences of the “cotton case” and “Uzbeks case” carried out by the investigative team led by Gdlyan and Ivanov in Uzbekistan in 1983-1989 are studied. At the same time, articles published on this topic in the periodical press were mutually analyzed to slander the people or repress them with false accusations.

Key words: cotton case, press, Gdlyan and Ivanov group, press publications, unjustly accused, slander.

Ma'lumki, mustabid tuzum faqat jadidlarni yo'q qilish bilan cheklanib qolmagan. O'tgan asrning 80-yillarida ham minglab vatandoshlarimiz turli bo'htonlar bilan qamoqqa olingan, xo'rlangan.

"Bugun ham yo'lda o'ylanib kelyapman. 30-yillarni eski tarix desa, "paxta ishi"-chi?! Yetakchilarimizni qatag'on qilish uchun soxta ayblovlar o'ylab chiqarishdi-ku. Boshqa respublikalarda yo'qmidi kamchilik? Bunday alamli voqealarni hech qachon unutib bo'lmaydi. Bugungiday bayramlarda, tinch-osoyishta kunlarda shularni ham yuragimizdan o'tkazib, yoshlarimizga etkazishimiz kerak", — deya ta'kidladi Prezident Shavkat Mirziyoyev 31 avgust kuni erta tongda Shahidlar xotirasi xiyobonida qatag'on qurbonlarini yod etish marosimidagi nutqida[1].

Darhaqiqat, o'tgan asrning 80-yillari o'rtalarida xalq orasida, qayerda ochiq-oydin, qayerda shivir-shivir "O'zbekistonga Gdlyan deganning boshchiligida Moskvadan tergovchilar kelibdi, paxtani qo'shib yozishni tekshirayotganmish, ko'plar qamalarmish" degan mish-mish tarqaldi. Tez orada, falonchi kolxoz raisi qamalibdi, falonchi raykom sekretari so'roq berayotganmish degan faktlar orqali mish-mish haqiqatga aylandi. So'ng, "lavozim" ko'tarila bordi: obkom sekretari, Markazkom sekretari...

Bu davrga kelib sobiq markazda nashr etiladigan maqolalarda O'zbekiston haqida tanqidiy maqolalar nashr etila boshlandi. Oradan ko'p o'tmay tanqid shiddatli tus oldi. Biror soha tanqiddan chetda qolmadi. Bu tanqidlar millatning sha'ni va obro'sini to'kishga qaratilgan edi. Undan ham dahshatlisi juda puxta o'ylangan bu hatti harakatlar ortida o'ta yovuz maqsad yashiringan edi. O'zbekiston xalqini qoralash, poraxo'r, jinoyatchi, sovet mulkini talon-taroj qilgan tamg'a ostida jazolash maqsadi qilingandi. Odamlar nima bo'layotganligini anglay olmay sarosimaga tushib qolishgan edi.

Kechagina emasmidi O'zbekiston xalqini bag'rikeng mehmondo'st deb ko'klarga ko'tarishgani. Qora mehnatdan boshi chiqmagan, tonna-tonna paxta, behisob tilla-yu pilla, qorako'l teri va boshqa nodir xomashyolar etkazib, lekin biri ikki bo'lmay kelayotgan xalq, qanaqasiga yoppasiga jinoyatchi bo'lib qoldi?

Gdlyan va Ivanov boshchiligidagi "desantchilar" guruh faoliyatini matbuotda yoritish orqali soxta obro' orttirishga qattiq bel bog'ladilar. ular tomonidan O'zbekistondagi tergov ishlari go'yoki jinoyatchilik, qo'shib yozish, poraxo'rlikka qarshi kurash niqobi ostida xalqni badnom qilishga qaratilgan maqola va chiqishlarni amalga oshirdilar. Biryoqlama berilgan ma'lumotlar ko'pincha Gdlyan va Ivanovning sodiq do'sti bo'lgan yilnomachilar, masalan, dam Rossiyada, dam Isroilda umrguzaronlik qiladigan jurnalist Dodolevga o'xshagan kimsalar tomonidan yozib tarqatilar edi[2].

Matbuotda berilayotgan O'zbekiston xalqining SSRI xazinasidan millionlarni o'g'irlaganliklari haqida, janubiy respublikalardagi "mafiya" haqida, davlat mulkini talon-taroj etganlar haqida bo'rttirilgan maqolalar ittifoq jamiyatida respublikamiz haqida noto'g'ri fikrning shakllanishiga olib keldi.

Gdlyan va Ivanov hodisasi ko'p hollarda matbuotda buzib ko'rsatildi. Masalan, "Rossiyskaya gazeta" sahifalarida e'lon qilingan maqolalarda O'zbekistonda o'z joniga qasd qilish hodisalarini moskvadagi o'z joniga qasd qilish hodisalari bilan bog'lashga urinishdi[3].

"Ogonyok" jurnalining 1989 yil 4-sonida "Koma" nomli maqola A.Lixanov tomonidan nashr ettiriladi. Unda Qarshi aeroportidan general Norbo'tayev va tezkor xodimlar uchishi lozim bo'lgan samolyot uchish chizig'ida begona buyum paydo bo'lishi fonida samolyot uchishi to'xtatiladi[4]. Bu hodisaning o'sha paytda Toshkentda bo'lgan Gdlyan va Ivanovga umuman aloqasi bo'lmagan. Ammo, bu hodisadan xabar topgan "ilg'or"lar jurnaldagi maqolada samolyotni halokatga uchratish orqali "Gdlyan va Ivanovlarga suiqaqd uyushtirildi" deb, ularning obro'sini orttirishga, hatto ularni himoya qilish uchun soqchilar ajratish haqidagi talabnomalar keltirishga harakat qilishadi.

Xususan, "Literaturnaya gazeta"sining 1988 yil 20 iyul sonida tahririyat sharhlovchisi Y.SHEkoxinning militsiya polkovnigi Aleksandr Gurov bilan suhbat-maqolasida sharhlovchining "Aleksandr Ivanovich nega mafiya haqidagap ketsa, negadir jozibali misollar janubiy hududlardan olinadi?" mazmundagi savoliga Aleksandr Ivanovich quyidagi mazmunda javob beradi:—"Menimcha, buning sabablarini iqtisodiy hayotdan izlash kerak, deydi A.Gurov.-...bu o'rinda gap qog'ozda etishtirilgan paxta uchun milliardlab so'm pul o'g'irlangani, rahbarlarning korrupsiyaga berilib ketishi tufayli respublika jar yoqasiga kelib qolganida emas, respublika haddan tashqari kovlab tekshirilgani

sabab O‘zbekiston tildan tushmay qoldi. Gap shunda. Boshqa hududlarni tekshirish uchun esa qo‘limiz kaltalik qilyapti[5]”. Mana militsiya polkovnigining bayonoti. Boshqa respublikalarga “tishi” o‘tmay turgan organlar, o‘sha paytda tayyor hazm qilish mumkin bo‘lgan “lahm go‘sh”dek tergov guruhlarining aksariyati asoslanmagan, sudda isbotini topmagan ma’lumotlar bilan maqolalar bitishib, xalq fikrini chilg‘itish bilan shug‘ullandi.

«Selskaya molodej» jurnalining 1988 yil oktabr[6] sonida O‘zbekiston SSR Oliy Soveti Prezidiumining raisi, keyinroq SSSR Oliy Soveti Millatlar Kengashining raisi bo‘lib ishlagan Yodgor Nasriddinova haqida maqola chop etiladi. Unda Yodgor Nasriddinovaning O‘zbekistondagi korrupsion holatlar va “paxta ishi” bo‘yicha ayblashadi. 1988 yil 18 noyabrda uni partiya safidan chiqarishadi. Ayblov isbotlanmagach 1991 yil 3 aprelda partiyaga tiklashadi. Ammo bungacha Yodgor Nasriddinova nafaqaga chiqarilgan edi. Yodgor Nasriddinova haqida ko‘pgina maqolalar e‘lon qilinadi. Xususan, “Izvestiya” gazetasining 1988 yil 2 noyabr[7] sonida Arkadiy Saxaninning “Poraxo‘rlik” nomli maqolasi e‘lon qilinadi. Bu maqolada ham O‘zbekistondagi korrupsion tizim haqida bo‘rttirib yozishadi.

Millionlarni musodara qilish Gdlyan va uning tarafdorlarining eng asosiy dastmoyasi edi[8]. U ana shu millionlar tufayli nom chiqardi v matbuot sahifalarida, televizor ekranida ko‘klarga ko‘tarib maqtaldi, so‘ngra esa Ivanov bilan birgalikda SSRI xalq deputatlari kursisiga o‘tirdi. Millionlarni televideniye orqali olib ko‘rsatishdi, rasmga tushirishdi, suratlarni matbuot sahifalarida bosib chiqarishdi. Bu voqea 1988 yilda sodir bo‘lgan. Bunday chiqishlar ular uchun saylovoldi reklamasi uchun zarur edi. Bunday ko‘rgazma o‘sha davr qonunchiligiga ko‘ra mumkin bo‘lmasa-da, SSRI bosh prokurori A. Rekunkovni prokuratura binosi zalida namoyish qilishga ko‘ndirishdi[9]. Bu hodisani shu tergov guruhi a‘zosi Abdujabbor Abdusalilov “Gdlyan-Ivanov farisei ot korrupsi” nomli maqolasida shunday eslaydi, “Ishdagi ashyoviy dalillar – qimmatbaho buyumlar, pullar, tillalar bankka o‘z vaqtida topshirilmagani, buning o‘zi protsessual qonunchilikning qo‘pol ravishda buzilishiga sabab bo‘lgan. Ular inventarizatsiyasiz va tizimsiz seyflarda to‘plangan; bir marta Gdlyan Moskvaga pul va oltin olib ketdi va SSSR prokuraturasi majlislar zalining foyesida «ko‘rgazma» tashkil qildi. Keyin hech kim savol bermadi: nega pul va qimmatbaho narsalar banklarda saqlash o‘rniga bu erda yotibdi? Hammada “O‘zbekiston ishi bo‘yicha tergov muvaffaqiyati” eyforiyasi bor edi”[10]. Yuqoridagi fakt ham Gdlyan va Ivanovlarning hatti harakati qonunchilikka zid bo‘lsa ham, matbuot orqali xalq fikrini chalg‘itish, markaz oldida soxta obro‘ orttirish ilinjida bo‘lganligini tasdiqlaydi.

Vladimir Sokolovning “Literaturnaya gazeta”si 1988 yil 20 yanvar sonida bosilgan maqola uch kun o‘tib 23 yanvar kungi “Sovet O‘zbekistoni”[11] gazetasida ham bosildi. Ushbu maqolada muallif badiiy obrazlar bilan o‘sha vaqtlardagi Namangandagi Lenin nomli sovxoz va Pop agrosanoat birlashmasi rahbari Ahmadjon Odilov faoliyatiga baho bergan edi. Ahmadjon Odilov O‘zbekiston SSR birinchi kotibi Sh. Rashidov bilan juda yaqinligi, ko‘plab jinoiy harakatlarni birgalikda kelishib amalga oshirishi, korrupsion tizim asosiy figurantlaridan biri sifatida gavdalantiradi. G‘urumsaroydagi A.Odilov xo‘jaligini o‘rta asr xon saroylariga o‘xshatib, tasvirlaydi. Paxta uchun ochilgan yangi qo‘riq erlarini shaxsiy manfaat yo‘lidagi harakatlar sifatida baholaydi. Shu orqali SSRI xazinasidagi pullar noto‘g‘ri sarflangan, o‘zbekistonliklar bu pullarga mazza qilib “xon”lardek yashashmoqda degan g‘oyani o‘quvchiga etkazishga harakat qiladi. Aslida boshqa manbalarni kuzatadigan bo‘lsak, bu xo‘jalikni etakchi nammunali xo‘jalik va agrosanoat birlashmasi sifatida ko‘rsatish belgilangan. Shu nuqtai nazardan ittifoqning “raqamlar ortidan quvib”, g‘arb mamlakatlari bilan raqobatining bir namunasi emasmi? Yoki paxta hosilini har yili tonnalarga oshirish orqali respublika aholisini og‘ir mehnatga duchor qilish “markaz”ning siyosati bo‘lganligiga hech kim shubha qilmaydi. Har bir sohada ulkan zafarlar, marralar gazeta, jurnal va matbuotda tinimsiz yangramasmidi? Nega endi birdaniga hammasi teskarisiga ishlay boshladi? Bu savollarning javobini yuqorida biz keltirdik va shuni ta’kidlamoqchimizki, 80-yillardagi niqoblangan siyosat, xalqni badnom qilish yomon otlq qilish orqali muaayyan kamchiliklarni yashirish, emirilib borayotgan ittifoqni, saqlashga urinish alomatlarini desak, to‘g‘ri bo‘ladi.

A.Odilov faoliyati haqida “Izvestiya” gazetasining 1988 yil 9 may sonida maqola chop etilgan[12]. Unda Namangan viloyatining Pop tumanida A.Odilov haqida suratga olingan hujjatli film haqida so‘z boradi. Shu bilan birgalikda Sh.Rashidovning “yaqin odami bo‘lgan” A.Odilov tomonidan

barpo etilgan agrosanoat birlashmasida johillarcha “o‘rta asr” boshqaruvni eslatuvchi tizim tashkil etganligi, ishchilarga oylab oylik bermasdan ishlatgani, sotsialistik mulk talaon taroj qilingani haqida chiroyli badiiy tarzda fikrlar bayon etilgan. Bu maqolani o‘qigan har qanday kishida keskin fikrlar paydo bo‘lishi tayin. “Pravda Vostoka” gazetasining 28 may va 10 noyabr sonlarida, “O‘zbekiston komsomoli” gazetasining 6 oktabr sonlarida ham shu mazmundagi maqolalar chop etildi.

Bunday maqolalar orqali O‘zbekistonda ish olib borayotgan turgov guruhi faoliyati ko‘klarga ko‘tarilib, qo‘llab quvvatlandi, xalqning qalbiga vahima qo‘rquv uyg‘otildi. Ertaga boshqa kishilarni shunga o‘xshash taqdir kutib turganligiga ishora qilindi.

Y.Dimitriyev tomonidan “Trud” gazetasida bosilgan maqolada shunday so‘zlar bitilgan:–“... o‘zbek erida jinoiy ishlar sodir qilindi. Biroq shuni qattiq o‘zlashtirib olish kerakki, xalq hukmdorlar uchun javob bermaydi. Aslida xalqning o‘zi jabridiyda...[13]. Bu so‘zlar bilan xalq javob bermasligi, jabridiydaligi aytilayotgan bo‘lsada, Gdlyan va Ivanov boshliq turgov guruhi faoliyati davomida olib borgan noqoniy hatti harakatlari, matbuotdagi maqolalar, teleko‘rsatuvlar orqali xalq bosimda ushlab turildi.

Ammo har bir davrda ham, og‘ir bo‘lishiga qaramasdan nohaqliklar so‘ngida baribir adolat qaror topadi. Gdlyan va Ivanov boshchiligidagi tergov guruhining noqonuniy faoliyati haqida birin-ketin maqolalar chop etila boshlandi.

“Izvestiya” va “Sevetskaya Rossiya” gazetalarining 1990 yil 9 fevral sonlarida Gdlyan va Ivanovning O‘zbekistondagi tinch aholiga nisbatan jinoiy hatti-harakatlari haqida maqola chop etildi[14]. “Haqiqatni hamma bilishi kerak. Bor haqiqatni” nomi bilan bosilgan ushbu maqolada Gdlyan va Ivanovlarning sovet qonunchiligiga zid ravishda olib borgan faoliyatiga odilona baho berilgan edi.

Gdlyan va Ivanov va ularning tarafdorlari tomonidan Respublika hamda markaz OAVlarida omma e‘tiborini chalg‘ituvchi, uydirma ma‘lumotlarning doimiy berib borilganligi [15] butun jamoatchilikda noto‘g‘ri fikr va dunyoqarashni shakllanishiga olib keldi. Ular shon shuxratga ega bo‘lish uchun matbuotdan ustalik bilan foydalanishdi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. Shavkat Mirziyoyev: Mustaqillikka erishish oson bo‘lmagan. president.uz/uz/lists/view/5478
2. Ilyuxin V. Qabohat yoxud... (“O‘zbeklar ishi” degan uydirma xususida). Toshkent, “O‘zbekiston”, 1993 yil. 5-b.
3. Ilyuxin V. Qabohat yoxud... (“O‘zbeklar ishi” degan uydirma xususida). Toshkent, “O‘zbekiston”, 1993 yil. 3-b.
4. “Ogonyok” jurnalining 1989 yil iyun, 4-soni
5. Ilyuxin V. Qabohat yoxud... (“O‘zbeklar ishi” degan uydirma xususida). Toshkent, “O‘zbekiston”, 1993 yil. 266-b
6. Yo‘ldoshev I. Maxfiy mahkama yoxud qonunsiz qamalanganlar qissasi. Samarqand. Turon nashr, 2021 8-b
7. «Selskaya molodej» jurnalining 1988 yil 3 oktabr soni.
8. “Izvestiya” gazetasining 1988 yil 2 noyabr soni.
9. Ilyuxin V. Qabohat yoxud... (“O‘zbeklar ishi” degan uydirma xususida). Toshkent, “O‘zbekiston”, 1993 yil. 181-b
10. Ilyuxin V. Qabohat yoxud... (“O‘zbeklar ishi” degan uydirma xususida). Toshkent, “O‘zbekiston”, 1993 yil. 181-b
11. Abdusalilov A. Gdlyan-Ivanov farisei ot korrupsi. <https://proza.ru/2008/12/15/256>
12. “Sovet O‘zbekistoni” gazetasi 1988 yil 23 yanvar soni.
13. “Izvestiya” gazetasi 1988 yil 9 may soni.
14. “Trud” gazetasi 1991 yil 16 aprel soni.
15. Yo‘ldoshev I. Maxfiy mahkama yoxud qonunsiz qamalanganlar qissasi. Samarqand. Turon nashr, 2021 b-330.
16. Pravda Vostoka gazetasi 1987 yil 20 iyun soni.

СУҒД ВА УСТРУШОНА: АРАБЛАР БОСҚИНИ АРАФАСИДАГИ СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРДА

Хўжанов Нуриддин Зиёдуллаевич

Самарқанд давлат университети таянч докторанти

Аннотация: Ушбу мақолада Арабларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши ҳамда Суғд ва Уструшонадаги сиёсий ва ижтимоий жараёнлари ҳақида умумий маълумот берилган. Худудлардаги ҳукмдорларнинг сиёсий жараёнларга қўшган ҳиссаси баён қилинган.

Калит сўзлар: Суғд, Тохаристон, Уструшона, Муғ тоғ, Дехистон, Лившист, Араб, Бағд, А-9

Аннотация: В данной статье представлены общие сведения о проникновении арабов в Среднюю Азию и их политических и социальных процессах в Согде и Уструшене. Описан вклад региональных правителей в политические процессы.

Ключевые слова: Согд, Тахаристан, Уструшона, Муг, Дехистан, Лившист, Араб, Багд, А-9

Марказий Осиё халқлари тарихи ва маданиятида муҳим даври Араб халифалиги ҳукмронлиги даври билан боғлиқ бўлиб, бу даврда минтақада юз берган ўзгаришлар кейинги даврлардаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий жараёнларга ҳам сезиларли даражада таъсир кўрсатди десак муболаға бўлмайди. Араб халифалигининг Марказий Осиё минтақасига юришлари арафасида минтақада Турк хоқонлиги таркибидаги бир неча конфедератив асосда бошқариладиган Суғд, Тохаристон, Чоч, Бухоро, Чоч каби маъмурий-сиёсий бирликлар мавжуд бўлиб, улар ички сиёсатда мустақил бўлишган.

VII асрнинг сўнги чораги – VIII асрнинг биринчи ярмида, яъни, қарийб ярим асрдан ортиқ давр оралиғида Ўрта Осиёнинг жанубий худудларида йирик сиёсий жараёнлар юз беради. Асосан араблар босқини билан характерланадиган бу давр мобайнида Ўрта Осиёнинг жануби-ғарбидаги Марв, Гургон ва Дехистон (Шимоли-Шарқий Хуросон), ушбу минтақа жанубидаги Тохаристон, Бадахшон ҳамда минтақанинг нисбатан марказий қисмларидаги Бухоро, Хоразм, Суғд, Уструшона, Чоч, Исфижоб ва Фарғона каби тарихий-маданий вилоятлар янги сиёсий кучларга қарши курашиш заруриятига дуч келадилар. Минтақада вужудга келган чигал вазият ушбу ҳукмдорликларни ўзаро ҳамжихатликка ундаб, Ғарбий Турк хоқонлиги етакчилигида Чоч, Фарғона, Уструшона, Бухоро, Самарқанд, Панч, Тохаристон ҳукмдорликларининг арабларга қарши курашадилар. Қисқаси мавжуд бўлиш ёки яшаб қолишнинг асосий шарти биргаликда ҳаракат олиб бориш билан боғлиқ эди.

Ушбу давр ҳар бири алоҳида-алоҳида воҳа ҳукмдорликлари – мулкликлар бўлган мазкур сиёсий-маъмурий бирликлар Ғарбий Турк хоқонлиги қўл остида бўлиб, бу вақтда хоқонликнинг сиёсий жиҳатдан нисбатан кучсизлашган бир палласи эди. Шунга қарамай, хоқонлик ушбу воҳа ҳукмдорликлари устидан ўз сиёсий устунлигини сақлаб қолган ҳолда минтақада арабларга қарши курашга бошчилик қилишга интиланлиги турли тиллардаги ёзма манбалар, хусусан, хитой йилномалари, қадимги турк битиктошлари, Муғ тоғи суғдий ҳужжатлари, араб ва форс тилларидаги маълумотлар асосида ўз тасдиғига эга. Соҳага оид тадқиқотларда ҳам хоқонликнинг Араб халифалиги кучларига қарши биргаликда ҳаракатлар олиб борганлиги эътироф этилган¹⁰. Масалани Суғд ва Уструшона мисолида қараб чиқадиган бўлсак, шу нарса маълум бўладики, араб босқини арафасида ҳар иккала конфедерацияда деярли ўхшаш сиёсий воқеликлар юз берганлиги англашилади. Бу ҳолат айниқса, асосан Уструшонада, қисман эса Суғднинг Уструшонага қўшни ҳукмдорликларида бўлиб ўтган сиёсий воқеликларда яққол кўзга ташланади.

Илк ўрта асрлар даврига оид Панч ҳукмдорлари архиви суғдий ҳужжатлари бўйича

¹⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – М. - Л.: Изд. АН СССР, том II. – 1950. – С. 311-321; Согдийские документы с горы Муг. Чтение, Перевод. Комментарий. Вып. II. Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица. – М.: Издво восточной литры, 1962. – С. 80-84; Кляшторный С. Г. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов (по руническим текстам) // ЭВ. – Москва, 1954. – № IX. – С. 5564; Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – М., 1970. – С. 40; Бобоёров Ф., Фойибов Б., Кубатин А. Ўрта Осиё битиклари – I. Суғдий ёзма ёдгорликлар. – Т., 2020. – Б. 28-58.

изланишлар олиб борган суғшунос В.А.Лившиц Самарқанд Суғди ва ундан анчагина мустақил сиёсат юргизган Панч ҳукмдорлиги билан Уструшонанинг ўзаро муносабатларини ёритадиган бир ҳужжатга ўз эътиборини қаратган. Муғ тоғи суғдий ҳужжатлари орасида А-9 деб юритиладиган ҳужжатда Уструшона, Шавкат, Буттаман, Парғар каби жой номлари учраб, ҳужжат мазмунидан уларнинг бир қисми Уструшонага, бир қисми Панчга тегишли тоғлик мавзелар экани англашилади¹¹. Бу ҳужжат талқинидан англашиладиган муҳим масала шуки, илк ўрта асрларда ҳам Уструшона айни ҳолатда ишлатилган ва алоҳида маъмурий сиёсий бирлик сифатида қўшни минтақалар билан алоқалар ўрнатган.

Милодий 722 йил август ойининг биринчи ҳафтасида ёзилган деб тахмин қилинади А-9 ҳужжатининг адресати жуда бўлмаганда муҳим амалдор эканлиги хат мазмунидан яққол кўриниб туради. Масалан, муаллиф Уструшона, Парғар, Хўжанд каби қатор шаҳар ва вилоятлардаги аҳволни баён этади. Афтидан, у араблар билан тузилиши мумкин бўлган битим ҳақида гапиради. Ҳужжат муаллифи Парғар ерларини ташлаб кетмаслик лозимлигини таъкидлайди. Чунки бу ерларда яқин келажакда муайян хавф-хатар йўк¹².

А-9 ҳужжати мазмунига кўра, подшо Деваштичнинг Парғар, Уструшона, Хўжанд вилоятларида яширин иш кўрган кузатувчиси (айғоқчиси) томонидан ёзилган махфий маълумотномадир. Ҳужжатда адресат ва мактуб йўлловчи киши номлари кўрсатилган эмас. Унда одатдагидек мактубот жанрига хос кириш ва хотима формулалари ҳам йўк. Хат муаллифи тўғридан-тўғри ўзи кузатган воқеалар баёнига киришади. Бундай эҳтиёткорлик араблар истилоси жараёнида эҳтимол зарур бўлгандир. Бу ҳақда А-9 ҳужжатининг илк ношири В.А.Лившиц уч хил тахмин билдирган: 1) мактубнинг етиб келган қисмининг бир бўлаги, бош қисми йўқолган; 2) А-9 матн хатнинг асосий мазмунининг қора нусхада тайёрланган кўриниши. Шу матн асосида тегишли кириш ва хотима формулалари билан оққа кўчирилган матн етиб келмаган; 3) кириш ва хотима формулаларида исмлар таъкидланиши лозим эди. Лекин ҳарбий-сиёсий вазият тақозоси билан атайлаб тушиб қолдирилган. М.Исҳоқов, Ғ.Бобоёров ва А.Кубатинлар бу ўринда учинчи тахминни кўпроқ асосга эга деб ҳисоблашади. Бунинг исботи сифатида ҳукмдор Деваштичнинг ўз кишиларини қўшни ерларга юборар экан, уларнинг мақсад ва вазифалари ҳамда шароит тақозоси билан мактуб ва маълумотлардаги расмий анъанавий услуб формулаларидан атайлаб фойдаланмаслиги ҳолатини келтиришади. Мактуб Деваштичга шахсан йўлланганлиги ҳақида фақат тахмин қилиш мумкин. Буни асослаш учун ҳужжатнинг 8-қаторида муаллиф томонидан адресатга мурожаат қилиб *рми марай* “ва ҳоким (жаноблари)” деб ёзилганини кўрсатиш кифоя. Кўпроқ суғдийча афшин унвонини ифодалаш учун қўлланилган *марай* орамийча идеограмма бўлиб, Муғ тоғи суғдий матнларида фақат адрес формулаларида учраб ва Деваштичга нисбатан қўлланар эди. Бошқа вилоят ҳокимларига нисбатан доимо суғдийча хуви – “ҳоким”, “ҳукмдор” сўздан фойдаланишган. Кўриниб турибдики, бу ўринда Деваштичнинг ўзига хат контексти ичида мурожаат қилиш учун *марай* сўзи қўлланган. В.А.Лившицнинг фикрича, хат муаллифи ҳозирги Ўратепа, Мастчо, Хўжанд ерларида иш кўрган. У берган маълумотлар географияси шундан далолат беради. Буттаман – Панжикентдан юқоридаги тоғли ўлка; Парғар – Суғд билан чегарадош шимолий ерлар; Уструшан – Мастчо, Ўратепа атрофидаги ерлар¹³.

Шунингдек, биров куйида батафсилроқ кўриб чиқиладиганидек, 683 йилдан 708 йилгача Панч ҳукмдори бўлиш билан бирга “Бағд подшоси, Панч ҳукмдори” каби қўшалок унвон билан иш кўрган Чакин Чўр Билга Бичут ўғли ҳукмронлигининг 15-йилида тузилган Муғ тоғи суғдий ҳужжатларидан бири (В-8)да учрайдиган Бағднинг қаерга тўғри келиши борасида ҳам В.А.Лившиц ўз қарашларини билдирган бўлиб, тадқиқотчи “агар Бағд подшолик бўлган бўлса, унда Панчикат (Панч / Панжикент) унинг таркибидаги ҳукмдорлик бўлган”, деб тахмин қилади. Демак, тадқиқотчи Бағд худудининг Уструшонага қарашли бўлиши мумкинлигини илгари суради. Унга кўра, “агар “Вағд (Бағд) подшоси” мустақил подшолик унвонига эга

¹¹ СДГМ II. – С. 95-96; Исҳоқов М., Бобоёров Ғ., Кубатин А. Суғдий тилидаги манбалар / Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия, 2/1. – Тошкент: Фан, 2014. – Б. 61-63.

¹² Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. – СПб.: 2008. – С. 97-109; Исҳоқов М., Бобоёров Ғ., Кубатин А. Суғдий тилидаги манбалар. ... – Б. 61.

¹³ Исҳоқов М., Бобоёров Ғ., Кубатин А. Суғдий тилидаги манбалар. ... – Б. 63.

бўлган бўлса, унинг мулки Самарқанд Суғдида ёки Панчга қўшни Уструшонада жойлашган бўлиши мумкин”¹⁴.

Ўз вақтида суғдшунос И. Гершевич Бағд топонимини ўрта асрларга оид форсий манбалардаги Фағкат билан боғлашни таклиф қилган эди¹⁵. Бироқ ёзма манбаларда Фағкат Уструшонанинг шимолида, Хўжандга яқин йўл устидаги шаҳар, деб тилга олинади. Бу эса Фағкат ҳукмдорининг Панчга қандай алоқадорлигини чигаллаштиради. М.Исҳоқовнинг ёзишича, “Бу масалада ал-Истахрийнинг “Китоб ал-масолик ва л-мамолик” китобида келтирилган маълумот анча ойдинлик киритади. Бу асарда топоним Бағдон шаклида келтирилган. Бағдон топонимининг бу шаклини В.А.Лившиц Хутталон, Вардон, Бадахшон каби топонимлар билан типологик бир, деб қарайди ва Истахрийнинг “Илгари бу русток (яъни, Бағдон) Самарқандга ўлпон тўлар эди, Афшин даврида эса Уструшонага қарашли бўлди” деган сўзларини далил сифатида кўрстади. Бундан кўринадики, Бағд муносабати билан Суғд ва Уструшона ўртасида ҳудудий муаммолар бўлган ва булар ислом даврига келиб, Уструшона фойдасига ҳал бўлган”¹⁶. М.Исҳоқовнинг ушбу фикрларига янада аниқлик киритиш учун қуйида бу масалага бағишлаб махсус мақола ёзган суғдшунос П.Б.Лурьенинг фикрларига тўхталиб ўтишни лозим топамиз.

Суғд ва Уструшона орасидаги сулолавий ришталар қай даражада бўлганлигини масаласига аниқлик киритиш учун суғдий ёзувли Панчга тегишли ҳужжатларда учрайдиган *βytyk* иборасига янада чуқурроқ қараб чиқиш керак бўлади. Аввало шуни айтиб ўтиш керакки, тадқиқотчилар ушбу иборанинг Уструшонага қанчалик тегишлилиги масаласида бир тўхтамга келишмаган. Суғдшунос П.Б. Лурье Муғ тоғи суғдий ҳужжатларидан бири – В^Λ- рақамли ҳужжатда *βytyk MLK' pncu MR'Y sk'un swr βydk* “*βytyk* ҳукмдор Панч подшоси (афшини) Чакин Чўр Билга” жумласи учраши ва унинг ۷۰۸-۶۹۳ йилларда Панчни бошқарган туркий ҳукмдор бўлганлигини таъкидлайди. Унга кўра, ушбу суғдий ҳужжатдаги *βytyk MLK'* сўзи “бахтли ҳукмдор” деган маънода қўлланилган бўлиб, бу сўз ёки ибора Панч бошқарувчи Чакин Чўр Билганинг эпитети бўлган. Шу тариқа ушбу ҳужжатдаги жумлани “Бахтли ҳукмдор Панч подшоси Чакин Чўр Билга” шаклида тушуниш керак¹⁷. Тадқиқотчининг ёзишича, *βytyk MLK'* “бахтли ҳукмдор” иборасидаги “бахли” сўзи аслида қадимги туркча “қутлуг” эпитети (сифати)нинг суғдийча шакли бўлиб, туркийлар бошқарувида бу сифат анча кенг тарқалган эди. Бироқ, юқорида келтириб ўтганимиздек, В.А.Ливший ва И.Гершевич каби тадқиқотчилар П.Б.Лурьенинг бу қарашига қўшилмай, *βytyk MLK'* иборасини муайян бир жой номи билан, Уструшонага қарашли Бағдон ёки Фағнон / Факнон рустоқи билан боғлашга ҳаракат қилишади. В.А.Лившиц В^Λ- рақамли суғдий ҳужжатдаги *βytyk* сўзини *kytyk*, *βštyk*, *kštyk* кўринишларида ўқиб, уни Муғ ҳужжатларининг бир нечасида учрайдиган *sywδyk MLK' sm'rkndc MR'Y δuw'štyc* “Суғд подшоси, Самарқанд ҳукмдори Деваштич” ибораси билан солиштиради ва шу тариқа *βytyk MLK'* иборасини “*βyt* подшоси” деб очиқлашга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, *βyt* сўзига муайян бир топоним деб қараш керак бўлади. Кейинроқ эса В.А.Лившиц *βytyk* топонимини Истахрий асарида *نَعْنَان* (вариантлари: *يغان*, *نعيان*, *بعنان*, *نعمار*) ва Ибн Ҳавқал асарида *بغتان* * (*Baqtān*) шаклларида ўрин олган русток номи билан тенглаштиради. Араб ва форс географлари асарларида Уструшона ҳукмдорлигида рустоклардан бири сифатида тилга олинган русток дастлаб Самарқандга тегишли бўлиб, ал-Афшин даврида Уструшонага қўшиб олинган эди. Бизнингча, ал-Афшин деганда тадқиқотчилар 841 йилда ўлдирилган Афшин Ҳайдар ёки Ҳайдар ибн Қоъ вусни назарда тутишади¹⁸.

П.Б.Лурье бир вақтлар В.А.Лившиц ва И.Гершевич томонидан билдирилган фикрларга унчалик қўшилиб бўлмаслигини таъкидлаб, *نَعْنَان* сўзини *بقتان* * (*Baqtān*) кўринишида ўқиш ва уни Уструшонадаги *Faknān* рустоғи билан тенглаштириш бирмунча қийин эканини ёзади. Унинг фикрича, Факнон рустоқи Уструшонада жойлашган бўлиб, маркази Дизак (ҳозирги

¹⁴ СДГМ II. – С. 95-96.

¹⁵ Gershevitch I. Sogdians on a Frogplain // Melanges linguistique soffertsa Emile Benveniste. Louvain. – Paris, 1975. – P. 195-211.

¹⁶ Исҳоқов М.М. Илк ўрта асрларда Суғд, Уструшона ва Чоч муносабатларига доир ... – Б. 7.

¹⁷ Лурье П.Б. Счастливый правитель, царь Пенджикента Чегин Чур Билгä // Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов: археология, история, этнология, культура. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А.М.Беленицкого (Санкт-Петербург, 2–5 ноября 2004 года). – СПб.: Институт истории материальной культуры РАН, 2005. – С. 128, 130.

¹⁸ Негматов Н.Н. Уструшана в древности и раннего средневековья. – Сталинабад, 1957. – С. 153-154.

Жиззах) шахри эди¹⁹.

Бизнингча, ушбу тадқиқотчининг фикрларига бирмунча қўшилиш мумкин. Чунки, Уструшонанинг марказий қисмларидаги Фағнон (Жиззах) рустоки Суғддан, хусусан, унинг шарқий қисмидаги Панч ҳукмдорлигидан анчагина узоқ масофада жойлашган бўлиб, Суғд ва Уструшона орасида ундан бошқа рустоқлар – Иштихон ва Кабудон ҳукмдорликлари (Суғд) ҳамда Усманд (Уструшонадаги йирик аҳоли масканларидан бири – бугунги Жиззах вилоятидаги Бахмал туманидаги Усмат қўрғони) ўрин олган эди²⁰. Шу тариқа, араб ва форс географлари томонидан қайд этилган Фағдон ёки Бағдонни Фағнон рустоки (Жиззах шахри) билан тенглаштириб бўлмаслигини ва Фағдон / Бағдон рустокини Суғддан, хусусан, Самарқанд ҳукмдорлиги ҳудудидан излаш керак деб биламиз.

Юқорида ҳам айтиб ўтилганидек, И.Гершевич *βyt-* сўзини Уструшонадаги Бағкат, Вағкат (ҳозирги *Vagat*) топоними билан тенглаштириб, ушбу жой номи **βyt-kndh* “Вағд (туманидаги) шаҳар” деб изоҳлашга уринади²¹. Унинг бу фикрига қўшилмаган П.Б.Лурье аслида *Vaykaθ* бўлган Бағкат ёки Вағкат топонимининг этимологик очиқламаси “Илоҳ, жаноб шахри” шаклида эканлиги, ушбу топоним Аррианнинг “Александр юришлари” асарида *Vaya* кўринишида учрашига эътибор қаратади. Унга кўра, Вағкат шахри Панч (Панжикент) дан анча узоқда жойлашганлиги учун ҳам И.Гершевичнинг бу фикри ҳақиқатдан йироқдир²². Бизнингча, П.Б. Лурьенинг бу фикрида ҳам жон бор, чунки Вағкат Уструшонанинг жанубида эмас, нисбатан шимолида, хусусан, Суғддан анча узоқликдаги ҳудудда жойлашгани учун уни суғдий ҳужжатдаги *βyt-* сўзи билан тенглаштириш бирмунча қийинчилик туғдиради.

П.Б.Лурьенинг ёзишича, *βytyk MLK'* ибораси бўйича япон суғдшуноси Ю.Ёшида томонидан билдирилган фикрлар ҳам диққатга сазовордир. Ю.Ёшидага кўра, *βytyk* сўзини хитой йилномаларида *Mi* (Маймурғ) ҳукмдорлигининг пойтахти сифатида тилга олинган *Bo-si-de* шахри билан тенгаштириш мумкин. П.Б.Лурьегга кўра, *Bo-si-de* (*Bo-xi-de*) номи илк ўрта асрлар хитойчасида *pat-sik-tək* шаклида талаффуз қилинган бўлиб, уни *βytyk* сўзи билан тенглаштириш ўзини оқламайди. Бизнингча, унинг ушбу фикрида ҳам жон бор бўлиб, суғдийча *βytyk* ва Маймурғ ҳукмдорлигининг пойтахтининг хитойчада *Bo-xi-de* шаклида келтирилган номи бир-биридан анча фарқ қилади. Шу ўринда тангашунос Ғ.Бобоёровнинг фикрича, В-8 ҳужжатдаги *βytyk* сўзини *βštyk* шаклида ўқиган тақдирда уни *Bo-si-de* (*Bo-xi-de*) топоними билан тенглаштириш имкони бор. Тадқиқотчига кўра, аслида бошланғичда Панч ва Маймурғ алоҳида-алоҳида қўшни ҳукмдорликлар бўлиб, VII асрнинг сўнгги чораги – VIII аср бошларида Маймурғнинг Панчга қўшиб олингани тахмин қилинадиган бўлса, ҳужжатдаги топоним (*βštyk*)ни хитой йилномаларидаги *Bo-si-de* (*Bo-xi-de*)ни битта жой деб қараш имконияти пайдо бўлади²³.

Шу ўринда айтиб яна битта масалага тўхталиб ўтиш керакки, хитойлик тадқиқотчилардан дастлаб Ма Сяо-хе, кейинчалик эса Ма Юн, ундан кейинроқ эса француз суғдшунослари Ф.Гренэ ва Э. де ла Вессьерлар *Bo-si-de* шахрини Панжикент шахри билан тенглаштирган бўлсалар-да²⁴, рус суғдшуноси Б.И. Маршак Босидэ (*Bo-si-de* / *Bo-xi-de*) ва Самарқанд орасидаги масофа 100 ли (≈ 30 км) деб кўрсатилгани, Самарқанд ва Панжикент шаҳарлари орасидаги масофа эса 60 км эканлигидан келиб чиқилса, бу фикр ўз тасдиғини топмаслигини ёзган эди. Бунга қўшимча равишда П.Б.Лурье Панжикент (суғдийча *Panč-kanθ*) ва Маймурғнинг пойтахти, хитойча берилиши Босидэ (ўрта хитойча ўқилиши *pat-sik-tək*) номларини бир деб қараш ўзини бутунлай оқламайди, чунки, Панч пойтахти Панжикентнинг таркибий қисми *kanθ* (суғдийча *kndh* “шаҳар”) хитой муаллифлари томонидан доимо *цянэ* (ўрта хитойча

¹⁹ Лурье П.Б. Счастливый правитель, царь Пенджикента Чегин Чур Билгә. ... – С. 128.

²⁰ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Соч. Т. 1. – Москва, 1963. – С. 144-145; Ахун-бабаев Х.Г. Древний Кабуданжакас (к вопросу локализации, генезиса этапов развития раннефеодалных владений и средневековых рустиков Самаркандского Согда) // Археология Средней Азии. Тезисы докладов. – Ташкент, 1991. – С. 26-27.

²¹ Gershevitch I. Sogdians on a Frogplain. ... – P. 206.

²² Лурье П.Б. Счастливый правитель, царь Пенджикента Чегин Чур Билгә. ... – С. 128.

²³ Ғ.Бобоёров ушбу қарашларини биз билан оғзаки равишда ўртоқлашгани учун унга ўз миннатдорлигимизни билдирамиз – Х.Н.

²⁴ Grenet F., de la Vaissiere E. The last days of Panjikent // Silk Road Art and Archaeology, 8. – Kamakura 2002. – P. 166.

kian^(h)) шаклида берлишини ҳисобга олиш зарур бўлади²⁵. Шунингдек, тадқиқотчи *Босидэ* топонимини араб манбаларида Самарқандга қарашли Варағсар тўғони ёнидан оқиб ўтган йирик ариқлардан бири сифатида тилга олинган Барш ёки Бараш гидроними билан тенглаштириш ҳам мумкинлигини ёзади²⁶. Бизнингча, *Босидэ* хитой йилномаларида *Ми* (Маймурғ)нинг пойтахти сифатида келтирилганлигидан келиб чиқилса, уни муайян бир гидроним билан таққослаш ўзини унчалик оқламайди.

Гарчи, бу борада П.Б.Лурье бирмунча ҳақли кўринса-да, *Босидэ* шаҳрининг ўрни ҳали аниқланмаган, уни Уструшонадаги Бағд ёки Бағдон рустоқи билан ҳам, Панжикент шаҳри билан ҳам таққослаш имкони бор. Шунингдек, *Босидэ* шаҳри Самарқанддан 100 ли узоқликда жойлашган шаҳар сифатида хитой йилномаларида келтирилган бўлиб, айрим ўринларда 100 ли узунлик ўлчов бирлигининг 50 км атрофидаги масофани билдирганлигини ҳам назарда тутиш керак бўлади. Хитойликлар берган масофа ўлчовлари ҳар доим ҳам ҳақиқатга тўлақонли мос келавермаслигини ҳисобга оладиган бўлсак, *Босидэ* ва Панжикент битта жойнинг турли тилларда берилган вариантлари деб қараш ҳам мумкин. Шу билан бирга, Панжикент ва Самарқанд орасидаги масофа 60 км атрофидалиги кўзда тутиладиган бўлса хитойлик муаллифлари унчалик ҳам катта хатога йўл қўймаган бўлиб чиқади.

Энди, араб истилоси арафасида Суғд ва Уструшона ҳукмдорликлари орасидаги сиёсий муносабатлар масаласига аниқлик киритадиган бошқа маълумотларга ҳам эътибор қаратсак. А-14 рақамли Муғ тоғи суғдий ҳужжатида Панч ҳукмдори Деваштич (708-722) томонидан 710- йиллар ўрталари ёки 720- йиллар бошида Чочга юборилган элчи Фатуфарн ўз вазифасини адо этгач, Панчга қайтаётиб, Уструшона орқали ўтишига тўғри келади. Бироқ у Чочда бўлган кунларда Уструшона араблар қўлига ўтиб, йўли беркилиб қолган ва шу сабабли сафарини ёлғиз давом эттиришдан чўчиб, Чочга қайтган. Бу ердан туриб у ўз ҳукмдори Деваштичга ёзган мактуби Муғ тоғи Суғд ҳужжатлари архиви таркибида бизгача етиб келган ва хатга шартли равишда А-14 рақами берилган. Ушбу хатнинг 16-17-сатрларида Фатуфарн Уструшаник утакт пғанштак “Уструшона ерлари босиб олинган” деб ёзади²⁷. Бундан кўринадики, VIII асрнинг илк чорагида араблар томонидан Уструшона, эҳтимол унинг текислик қисмидаги рустоқлари араблар қўл остига ўтган бўлиб, панчлик элчи ўз юртига қайтмоқчи бўлганда уларнинг қўлига тушиб қолишдан хавфсираган.

Араб халифалиги истилоси хавфи остида қолган Суғд ҳукмдорликлари қаторида Уструшона ҳам Ўрта Осиёнинг Чоч, Фарғона ҳукмдорликлари каби Панч ҳукмдорлиги учун иттифоқчилар излаш талабини кўяди. Бу вазият, афтидан уструшоналиклар учунгина эмас, Панч учун ҳам, Чоч учун ҳам хавфнинг кучайишига олиб келиши мумкин эди. Минтақадаги деярли барча ҳукмдорликларнинг ўзаро иттифоқчиликда арабларга қарши курашга интилишларига араб истилочилари бефарқ бўлмади. Табарийнинг ёзишича, уструшоналиклар ва панжикентликлар биргаликда Фарғона ҳукмдори Алутар (700-726)дан бошпана сўрайдилар. Бироқ, маълумки, бу режа Алутарнинг ўз ваъдасидан қайтгани туфайли амалга ошмайди²⁸. Вазиятдан хабар топган араблар Хўжанд яқинида йўл устидаги қочқинларни қириб ташлайдилар, шундан кейин панчликлар ҳам сафар ниятидан қайтадилар²⁹.

Араблар Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларини эгаллаш учун фақатгина минтақанинг Суғд ва Уструшона каби ўлкалари билан чекланиб қолмайдилар. Улар турли йиллардаги бир неча бор уринишлар орқали Бухоро, Самарқанд, Уструшона орқали минтақанинг шимолий ва шимоли-шарқий ҳудудларидаги Чоч, Тарбанд (Ўтрор), Исфижоб (Сайрам), Фарғона ҳудудларига юришлар уюштирадилар. 710-720 йиллар давомида қилинган юришлар тўлақонли натижа бермаганлиги учун араблар 730-750 йиллар мобайнида бир неча бор ҳарбий сафарлар уюштириш орқали ушбу тарихий вилоятлар – ҳукмдорликларни қўлга киритишга ҳаракат қилдилар. Шунга қарамай то 750- йилларгача нафақат Чоч, Фарғона, Исфижоб, балки

²⁵ Лурье П.Б. Счастливый правитель, царь Пенджикента Чегин Чур Билгә. ... – С. 128.

²⁶ Лурье П.Б. Счастливый правитель, царь Пенджикента Чегин Чур Билгә. ... – С. 128.

²⁷ Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. ... – С. 86-88; Исхоков М., Бобоёров Ф., Кубатин А. Суғд тилидаги манбалар. ... – Б. 63-64.

²⁸ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. ... – С. 246-249; Отахўжаев А. Фарғона подшолигининг араб истилосига қарши курашдаги иштироки // Илмий хабарнома. Андижон ДУ. – Андижон, 2015. – Б. 65-69.

²⁹ Гафуров Б. Г. Таджики, древнейшая, древняя и средневековая история. – Москва: Наука, 1972. – С. 291.

Уструшона ҳам араблар босқинига қарши курашни давом эттиришади. Қизиғи шундаки, ўша йилларда ҳам арабларга қарши кучлар бошида турк хоқонлари туришган³⁰. Табарий ва Ибн ал-Асир араб халифалиги ноиб Асад ибн Абдуллоҳ ал-Кушайрининг 737 йилда Хутталга юриши мобайнида турк хоқони бошчилигида арабларга қарши курашаётган иттифоқчи кучлар орасида Уструшона ҳукмдори Харабуғра (Қора-бўғра) тўғрисида эслатиб ўтиши бу фикрни тасдиқлайди³¹. Хитой йилномаларида эса Қора-бўғра исмли шахс Суғднинг Иштихон ҳукмдорлиги бошқарувчиси сифатида тилга олинади. Хусусан, хитой йилномачилари аслида Уструшона ҳукмдори бўлган Гэло-пуло (Қора-буғра)ни 748 Ғарбий Цао (Иштихон)нинг бошқарувчиси сифатида қайд этадилар³². Аслида Табарий келтирган маълумотдан маълум бўлишича, 720- йилларда Харабуғра (Қора-буғра) Уструшона ҳукмдори эди³³. Бу эса 730-740 йиллар орасида Суғднинг деярли барча ҳукмдорликлари араблар асоратига тушиб қолган палларда Уструшона ҳукмдорлари арабларга бўйсунмасдан ўз мустақиллиги учун курашни давом эттирган ва ҳатто араблар қўл остидаги қўшни ҳудудларни ўз таъсир доирасига олишга ҳаракат қилган, деган мазмундаги тахминларга етаклайди.

Қора-бўғранинг ўғли, отасининг ўрнига Уструшона ҳукмдори бўлган шахс Харахурра кўринишида учраб, турли ёзма асарларда унинг Харахуруру, Харахана, Абарахурра, Жанахурра шакллари ҳам сакланиб қолган³⁴. Табарий уни Наср ибн Сайёр (739-748) томонидан 739 йилда Уструшонага қилинган ҳарбий юриш муносабати билан тилга олиб, у Наср ибн Сайёрга ўлпон тўлаб тургани, Наср турк хоқони Кул-чўр (араб. Курсул)га қарши урушиб, Сирдарёнинг Чоч томонидаги қирғоғида бўлиб ўтган жангда араблар ёнида уструшонликлар ҳам иштирок этганини ёзади³⁵. У VIII асрнинг 90- йилларигача Уструшонани бошқарган ҳукмдор сифатида маълум. Ушбу ҳукмдор 794-795 йилларда Бармакийлар ноиб Фазл ибн Яхё (765-803)га бўйсунгани араб манбаларида қайд этилади³⁶. Бундан кўринадики, Уструшонанинг араб истилосига қарши кураши анча узоқ йиллар давом этади. Яъни, 790- йилларгача, Муқанна қўзғолонидан кейинги йилларда Уструшона ҳукмдорлари ўз ҳокимиятида анчагина эркин ҳаракат қилишган ва ҳатто минтақадаги араб ноиблари ҳам айрим вазиятларда улар билан келишишга мажбур бўлишган.

Қисқаси, юқорида кўриб чиқилган маълумотлар араб босқини арафасида Суғд ва Уструшона орасида тигиз ижтимоий-сиёсий ва этномаданий алоқалар йўлга қўйилганидан дарак беради. Бу эса ҳар иккала тарихий-географик минтақанинг ўзаро яқин қўшничилиги, мафкуравий ва этномаданий жиҳатдан яқинлиги билан боғлиқ эди.

Хуллас, араблар босқини арафасидаги сиёсий жараёнлар ҳамда Суғд ва Уструшонадаги ҳолатга ҳар иккала ҳукмдорлик орасидаги сулолавий яқинликлар мисолида қараб чиқиш шуни кўрсатадики, ушбу тарихий-географик ҳудудлар орасида яқин алоқалар ўрнатилган эди. Бу биринчидан, ҳар иккала воҳа орасида жойлашган ҳукмдорликлар бошқарувидаги сулолалар орасида қай даражадир қариндошчилик муносабатлари бўлганлигини кўрсатиб турибди. Айниқса, Уструшона ҳукмдорлигида мавжуд бўлган “афшин”, “чўр” унвонларининг Суғддаги йирик ҳукмдорликлардан бири бўлмиш Панч бошқарувида ҳам ишлатилганлиги, уларнинг ҳар иккаласида бундай унвонлар деярли бир вақтда кўрина бошлагани асосида ўз тасдиғига эга. Шунингдек, Уструшона ва Суғднинг халифалик юришлари арафасида бир-бирига иттифоқчи сифатида ҳам ёрдамга ҳаракат қилганлиги, қолаверса, ушбу иттифоққа Фарғона, Чочнинг алоқадорлиги ҳамда бунинг бошида Турк хоқонлиги турганлиги муҳим бир ҳодиса бўлганлигидан дарак беради.

³⁰ Бичурин Н. Я. Собрание сведений. ... II. – С. 311-321; СДГМ II. – С. 80-84; Кляшторний С. Г. Из истории борьбы народов Средней Азии против арабов (по руническим текстам). ... – С. 5564; Смирнова О.И. Очерки из истории Согд. ... – С. 40; Бобоев Ф., Гойибов Б., Кубатин А. Ўрта Осиё битиклари – I. ... – Б. 28-58.

³¹ Негматов Н. Н. Уструшана // Средняя Азия в раннем средневековье. – Москва, 1999. – С. 136; Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика. ... – С. 289.

³² Бичурин Н. Я. Собрание сведений. ... II. – С. 313.

³³ Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. ... – С. 425, 428; Грицина А.А. Усрушанские были. – Ташкент: 2000. – С. 43.

³⁴ Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика. ... – С. 290.

³⁵ Негматов Н.Н. Уструшана в древности и раннего средневековья. ... – С. 136-137; Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика. ... – С. 290.

³⁶ Лившиц В.А. Согдийская эпиграфика. ... – С. 290.

СУРХОНДАРЁ ОКРУГИДА ҚЎЙЧИЛИК СОҲАСИНИ ДАВЛАТ НАЗОРАТИГА ОЛИШ БЎЙИЧА ОЛИБ БОРИЛГАН ЧОРА ВА ТАДБИРЛАРИ: НАТИЖАЛАР ВА МУАММОЛАР

Қосимов Абдисаттор Чориевич,
Термиз давлат университети Жаҳон
тарихи кафедраси тадқиқотчиси.
E-mail: abdisattorqosimov@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада совет даврида қўйчилик соҳасини давлат назоратига олиш бўйича бир қанча амалга оширилган чора ва тадбирлари, Ўзбекистоннинг жануби, Сурхондарё округида ташкил этилган қўйчилик совхозлари фаолияти, қорақўл қўйлари, қўйчилик соҳасини совет давлати томонидан ривожлантиришдан асосий мақсади, насли қўзилар етиштиришда Қумқўрғон районида тери ошлаш заводининг аҳамияти ҳақида, Бутуниттифок қишлоқ хўжалиги кўрғазмаси, халқаро мўйна аукцион ташкил этилиши, зотдор қўйларнинг меҳнат унумдорлигини ошириш, Ўзбекистонда қўй маҳсулотининг таннархи ҳақида, ҳисори қўйлар маҳсулдорлиги, қўзилатиш мавсумларининг бориши борасидаги ишлар тўғрисидаги маълумотлар таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Сурхондарё округи, чорва моллари, ем-хашак, жун, гўшт маҳсулотлари, зотли қўчқор, майин қорақўл териси, қорақўл қўйлар, совхозлар, қўй терилари, мўйналар, сур қорақўл терилари, қорақўлчилик совхозлари, ҳисори қўйлар.

Аннотация: В данной статье рассмотрен ряд мер и мероприятий, предпринятых в советский период по постановке овцеводческой отрасли под государственный контроль, деятельность государственных овцеводческих хозяйств, созданных в Сурхандарьинском районе юга Узбекистана, каракольских овец, основных цель развития советским государством овцеводческой отрасли, разведение овец в Кумкурганской области, сведения о значении фабрики, организация Всесоюзной сельскохозяйственной выставки, международного пушного аукциона, повышение производительности труда племенной овец, цены на продукцию овцеводства в Узбекистане, влияние на продуктивность овец и ход сезонов ягнения.

Ключевые слова: Сурхандарьинская область, животноводство, корма, шерсть, мясные продукты, чистопородный баран, мягкая черная овечья шкура, черная овца, совхозы, овечьи шкуры, меха, черные шкуры, овцеводческие совхозы, гисарские овцы.

Abstract: In this article, a number of measures and measures taken during the Soviet period to bring the sheep breeding industry under state control, the activities of the state sheep farms established in the Surkhondarya district of the south of Uzbekistan, Karakol sheep, the main goal of the development of the sheep breeding industry by the Soviet state, breeding sheep in the Kumkurgan region information about the importance of the factory, the organization of the All-Union Agricultural Exhibition, the international fur auction, the increase in labor productivity of breeding sheep, the price of sheep products in Uzbekistan, the effect on sheep productivity, and the progress of the lambing seasons were analyzed.

Key words: Surkhondarya region, livestock, fodder, wool, meat products, purebred ram, soft black sheep skin, black sheep, state farms, sheep skins, furs, black sheep skins, sheep breeding state farms, Hisari sheep.

Совет даврида чорвачилик, хусусан, қўйчилик соҳасини давлат назоратига олиш бўйича бир қанча чора ва тадбирлар амалга оширилди. Бу тадбирларни Ўзбекистоннинг жануби, Сурхондарё округида ташкил этилган қўйчилик совхозлари фаолиятида кўриш мумкин.

Ёзма манбаларда Қизирик Бандихон ҳудудларида истиқомат этган аҳоли хўжалигида чорвачилик муҳим ўрин тутганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Арабнавис муаллифлар (Ал-Якубий, Ибн Хавқал) маълумотларига кўра Термиз вилоятида жойлашган шаҳарлардан бири Хушваранг (Хашура) чорва моллари ва жундан тайёрланган маҳсулотлари билан машхур бўлган.

Қизириқ худудининг табиий шароити чорвачилик билан шуғулланишга мос бўлиб, бу тармоқ иқтисодиётда етакчи ўринни тутган. Шу сабабли чорва молларини боқиш кўпайтириш борасида катта тажрибага эга бўлганлари ҳолда, чорва молларига оид турли хил атамаларни ҳам қўллаганлар.

Мақолада умумий қабул қилинган усуллар-тарихий таҳлил, қиёсий таққослаш, хронологик кетма-кетлик тамойиллари асосида қўйчилик соҳаси тарихи баён этилган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, маҳаллий аҳолини турмуш тарзини юксалтириш, моддий-турмуш даражасини ўсишга имконият яратиб бериш, чўпонлар учун замонавий уй-жойлар қуриш, моддий-маънавий соҳада тўлиқ шарт-шароитларни яратиб бериш масаласи иккинчи даражали сиёсат сифатида қабул қилинган эди.

Жарқўрғон тумани. Уруш йилларида вилоятда чорвачилик ҳам катта зарар кўрган эди. Чунки фронт ва мамлакат ичкараси эҳтиёжлари учун чорва моллари ҳисобга олинмасдан сўйиб юборилди. Бунинг устига уруш даврида чорвачилик соҳасида меҳнат қиладиган мутахассислар етишмас эди. Шунинг учун тўртинчи беш йиллик (1946-1950 йй) ва ундан кейинги беш йилликларда чорва моллари туёғини кўпайтириш, унинг наслдорлигини ошириш, ем-хашак базасини такомиллаштириш, аграр секторнинг бу муҳим тармоғи моддий базасини мустаҳкамлашдан иборат бўлди.

Чорвадорлар меҳнат мусобақасининг етакчи шакллари соғин сигирлардан олинадиган сут миқдорини ошириш, қирқиб олинадиган жун, гўшт маҳсулотларини кўпайтириш эди. 1946-1948 йилларда Жарқўрғондаги “Сурхон,” “Н.Боймуродов” ва бошқа жамоа ва давлат хўжаликларида энг яхши чорвадорлар ҳар юз бош она кўйдан 115-117 тадан кўзи олишга муваффақ бўлдилар. 1950-йилларда бир қатор хўжаликларда ем-хашак узатиш, илдизли озуқаларни ювиш ва қирқиш учун мосламалар жорий қилинди.

Электромеханик ва от кучи билан ишлайдиган юритмалар қўлланилди. Айрим чорвачилик фермалари аралаш ва дағал озуқаларни майдалаб беришга киришдилар. Сигирларни аста-секинлик билан механик соғиш жорий этилди. Қорақўлчилик хўжаликларида қўйларнинг жунини олиш учун электромеханик агрегатлар ишга туширилди. [1. 146-147 б]

“Н.Боймуродов” номли жамоа хўжалигида 1968 йил 1 январгача 18940 бош қўй ва эчкилар (шундан қорақўл қўйлар 18215 бош) бор эди. Жамоа чорвадорлари барча молларни асраш ва кўпайтириш соҳасида анчагина жонбозлик кўрсатдилар.

Жамоада зотли қўчқор ва бошқа моллар боқилди. Бу даврда донг таратган чорвадор кадрлар етишиб чиқди. А.Равшанов, Т.Рўзиев, Х.Холмуродов, Н.Ортиқов, Т.Хидиров ва Э.Холмуродовлар қорамолларни боққан бўлсалар, Х.Пиримқулова, У.Аъзамовалар сут соғувчи, А.Холмуродов, М.Исроилов, А.Абдурахмонов, Н.Бакировлар жамоада чўпонлик қилдилар. [2. 26-б]

“Социализм” хўжалиги эса 1966 йил давлатга 107,5 тонна гўшт, 274 тонна сут, 20,3 тонна жун сотди. [3. 251- б]

1973 йили “Й.Охунбобоев” жамоа хўжалиги чорвадорлари чорва маҳсулотларидан 98 тонна гўшт, 315 тонна сут, 65 минг дона тухум етиштирдилар. Чорва моллари учун 475 тонна силос, 416 тонна беда пичани, 500 тонна сенаж, минг тонна дағал хашак тўпладилар. [4.]

1975 йили шу жамоа хўжалик чорвадорлари ҳар бир сигирдан 2950 кг сут, ҳар юз бош сигирдан ўнтадан бузук, юз бош совлиқдан бир юз қирқтагача кўзи, юз бош чўчқадан икки мингтагача чўчқа боласи олинди. Шу йили жамоа хўжалиги чорвадорлари 150 центнер пичан, 500 центнер кўк поя, 2500 тонна силос, 400 тонна дағал хашак, 200 тонна беда тайёрлаб режаларини ортиғи билан бажардилар. [5.]

Қўйчилик соҳасини совет давлати томонидан ривожлантиришдан асосий мақсад мамлакат иқтисодиётини юқори даражага кўтариш, хорижга экспорт қилиши, маҳсулот таннархини ошириш, сифатли маҳсулот чиқаришга эътибор бериши, жаҳон кўрғазмаларида иштирок этиб, юқори олий мукофотларни эгаллашдан иборат эди. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки маҳаллий аҳолини турмуш тарзини юксалтириш, моддий-турмуш даражасини ўсишга имконият яратиб бериш, чўпонлар учун замонавий уй-жойлар қуриш, моддий-маънавий соҳада тўлиқ шарт-

шароитларни яратиш бериш масаласи иккинчи даражали сиёсат сифатида қабул қилинган эди. Шунга қармай маҳаллий чўпонлар, ҳамда мутахассислар қўйчиликни янада самарали ва салмоқли қилиш борасида тинимсиз амалий ишларни бажариб бориб, қўйчиликни тараққий этишига бор имкониятларни ишга солдилар. Жумладан янги қўй наслларни яратиш, ҳамда ҳосимли, гўшт берадиган қўй зотларни яратиш масаласида эътиборли ишларни бажардилар. Жумладан. Сурхондарё вилоятида ҳам сунъий нуқсонли қўзиларни сўйиш ва терини биринчи қайта ишлаш, сақлаш жараёнида келиб чиқиб, сунъий нуқсонли ва ярқисиз терилар бўлмаслиги учун колхоз ва совхозларда марказлаштирилган қўзи сўйиш марказлари ташкил қилиш, бу ишга тажрибали кишиларни қўйиш тадбирлари кўрилди.[6.]

Вилоятда насли қўзилар етиштиришда хўжаликларда кўп ҳолларда эътиборсизлик қилиб келинди. Масалан, 1972 йил майда Термиз гўшт комбинатига хўжаликлардан келтирилган қўйнинг 15 тасида сўйилгандан сўнг ичидан қўзи чиқди. Қўзиларнинг жуни майин қорақўл териси Қумқўрғон районида тери ошлаш заводига юборилди. Шу усулда сифатли қўй тери олиш тажрибаси йўлга қўйилиб борилди. Тажрибали чорвадор А.Абдуллаев бошчилигида бригада ташкил этилиб, унга 2894 бош совлиқ берилди. Қўйлар бўрдоқига боқилиб, улардан ҳам чала қўзилар олиниб, териси топширилди.[7.]

Иттифоқ қўй тери етиштириш бўйича дунёнинг етакчи давлатларидан бири бўлди. Қўй терилари намуналари доимий равишда Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалиги кўрғазмаси (ВДНХ) да намойиш этиб турилди. 1959 йили Бойсун ва Шеробод районларидаги совхозларида етиштирилган маҳсулотлар кўрғазмага қўйилди. Кўрғазмада қорақўл қўйларни етиштириш жараёни, яйловлари, чўпонларнинг фотосуратлари ҳам намойиш қилинди. Шунингдек, кўрғазмага қишлоқ хўжалиги фанлари номзоди Н.С.Гигинейшвили томонидан ихтиро қилинган платина ва бронза рангдаги қорақўл терилари ҳам намойиш этилди. Тажрибалар Қумқўрғон районидаги “Сайхон” совхозида ўтказилиб, бу турдаги қорақўл терилари Иттифоқда фақат мана шу хўжаликда тайёрланди.[8. 42-49]

¹⁹⁵⁵ йил Ленинград аукционидан 700 минг дона қўй терилари сотилди. Бу маҳсулотлар асосан, Ўзбекистон, Туркменистон, Қозоғистон республикаларида етиштирилган эди.[9.24-27бетлар.] 1956 йил Ленинград шаҳрида 27-Халқаро мўйна аукциони ташкил этилиб, унда турли-туман мўйналар билан бирга насли қўйларнинг мўйналар савдоси қизғин бўлди. Аукционда 19 та давлатдан 119 та мўйна фирмаларининг вакиллари иштирок этди.[10.19-22.бетлар]

Аукционда 880 минг дона турли навдаги қўй терилари сотувга қўйилиб, унда Қозоғистон, Туркменистон қорақўл териларига нисбатан Ўзбекистон маҳсулотига хорижликлар катта қизиқиш билан қаради ва юқори баҳолади. Аукционда қозоққўй териларига умуман талаб бўлмади. Ўзбекистон хўжаликларида тайёрланган қўй терилари Туркменистон маҳсулотига нисбатан бир неча баравар юқори сотилди. Қўй терилари асосан Англия, АҚШ, Голландия, Финландия, Швейцария, Австрия, Швеция, Канада фермалари томонидан сотиб олинди.

Аукцион доирасида халқаро кўрғазма ҳам ташкил этилиб, унда 900 минг қўй терилари намойиш қилинди. Кўрғазмага қўйилган кулранг ва қора қўй териларининг 80 фоизи сотилди. Сур қорақўл терилари 9-12 доллар атрофида сотилди.[11.22-29 бетлар]

БМТнинг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти (FAO)нинг маълумот беришича, 1967 йил дунё бўйича йилига 20 млн. дона қўй терилари тайёрланган. Жаҳон бозорида эса 40-45 млн. дона қорақўл терига эҳтиёж мавжуд эди.[12. 7]

Иттифоқда жаҳон бозорлари талабидан келиб чиқиб, сифатли қўй териларини етиштиришни кўпайтиришга эътибор қаратилди. Насли ва зотдор қўйларнинг меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот етиштиришни кўпайтириш, унинг сифатини яхшилаш, харажатларни камайтириш тадбирлари олиб борилди. Зотдор қўй териларини ишлаб чиқариш мавсумий бўлди. Қўйчиликда асосий эътибор моддий, меҳнат, молиявий ресурслар ҳамда табиий бойликлардан имкони борича оқилона ва самарали фойдаланишга, ҳар бир хўжаликда энг кам меҳнат ва маблағ сарфлаш эвазига қўй терилари маҳсулоти етиштиришни бутун чоралар билан кўпайтиришга ва унинг сифатини яхшилашга қаратилди.

Қорақўлчилик маҳсулотлари учун нарх белгилашда маҳсулот етиштиришнинг ҳудудий

хусусиятлари ҳисобга олинмади. Ҳолбуки, чўл, чала чўл ва тоғ этаги зоналарида қоракўлчилик маҳсулоти етиштириш ва уни реализация қилиш шароити, ҳамда ем-хашак ва меҳнат ресурслари билан таъминланиш даражаси бир хил эмас эди, шу сабабли нархлар зона хусусиятларига қараб табақалаштиришни талаб этди.

Сурхондарё вилоятида 1966 йили бир дона қўй терилари етиштириш учун 9,5 рубль сарфланган бўлса, 1973 йили бу 17,6 рубл бўлди. Ўзбекистонда қўй маҳсулотининг таннархи республика бўйича ўртача даражадан анча паст бўлган кўплаб хўжаликлар фаолият олиб борди. Масалан, “Сайроб”, “Сайхон”, “Дарбанд”, “Коммунизм” совхозлар шулар жумласидандир. Бу хўжаликларда насли ва зотдор қўй териларнинг таннархи 13-14,5 рублдан, 1 центнер жуннинг таннархи 175-223 рублдан ва 1 центнер қўй гўштининг таннархи 60-65 рублдан ошмади.[]

1950 йил республикада 5 та наслчилик заводи бўлган бўлса, 1983 йилга келиб улар сони 8 та эди. Уларнинг ҳар бирида 75-80 минг бош қоракўл қўйлари боқилди. [13. 296-б]

XX асрнинг 60-йилларида хўжаликларнинг қоракўл тайёрлаш режаси ортиғи билан бажарилди. Масалан, 1969 йил Сурхондарё вилояти Қоракўлчилик трести режа бўйича 222600 дона қўй териларини тайёрлаши лозим бўлиб, амалда 320194 дона тери давлатга топширилиб, режа 143,8 фоизга бажарилди.[14. 81-б]

Қоракўл териси қимматбаҳо экспорт товар ҳисобланади. Агар қўйларнинг 400 га яқин тури бўлса, фақат битта қоракўл туридан қимматбаҳо мўйна олинади. XX асрнинг 70 йилларида умуман қўйларнинг Туркменистонда 93 фоизини, Ўзбекистонда 84 фоизини, Қозоғистонда 20 фоизини қоракўл қўйлар ташкил этди.[15.]

Республика вилоятларида қоракўлчилик трестлари ташкил этилди. Масалан, 1977 йили Сурхондарё вилояти қўйчилик совхозлари трестига 15 та совхоз бирлаштирилди.[16. 3-5 бетлар] “Сайроб”, “Коммунизм”, “Вандоб”, “Сангардак”, “Сайхон”, “СССР 50 йиллиги”, “Ўзбекистон”, “Чорвадор” каби совхозлар шулар жумласидандир. Бироқ турли сабабларга кўра қоракўлчилик совхозларида тери тайёрлаш режаси тўла бажарилмади. Вилоятда 1978 йил режага нисбатан 29889 дона қоракўл тери кам етиштирилди.[17. 12-15 бетлар]

Шерободда 1966 йил район бўйича қоракўл тери 102, Пилла 105 фоиз, жун 109 фоиз, полиз 104 фоиз, сут 106 фоизга бажарилди.

1971-1975 йилларда Шерободнинг давлатга маҳсулот етказиб беришни қуйидаги рақамлардан ҳам кўришимиз мумкин.

Йиллар	1971	1972	1973	1974	1975
Сут (тонна)	1290	1430	1600	1690	1760
Гўшт (тонна)	270	280	300	310	310
Жун (тонна)	167,3	176,3	176,3	180,3	180,3
қоракўл (тери минг дона)	12,1	13,6	14,6	17,6	19,1

Сурхон воҳасида маълумки қўйнинг икки тури кўпайтирилиб, боқилган. Булар қоракўл (қоракўл териси етиштириладиган қўйчилик) ва думбали қўйлар. Сурхондарёда думбали қўйлар боқиш кенг тарқалиб, унинг қуйидаги турлари мавжуд: қозики, жойдори, (қозоқи ва ҳисори қўй чатишмаси), ҳисори. Ҳисори қўйлар асосан Денов ва Бойсун туманларида кўп боқилган. Яйловларни табиий шароити ва фойдаланишига қараб қуйидаги турларга бўлинган, тоғ бағри ва чўл яйловлари, яъни пастки тоғ олди ва чўл зонаси районларидаги кузги-қиш-ки-баҳорги яйловлар, ўрта тоғ районларидаги баҳорги-ёзги яйловлар, юқори тоғ районларидаги ёзги яйловлар.

Денов, Шеробод ва Бойсун туманларидаги тоғ олди худудларида асосан энг кўп ёғ ва гўшт қиладиган ҳисори қоракўллар боқилиб, ёз ойларида тоғ зоналарига ҳайдалган. Бу қўйларнинг жуни қирик, яъни дағал бўлган. Шеробод худудида қўйларнинг бошқа турлари боқилиб, бу қўйлар: ислиқи қоракўй (ҳисори қоракўйларга қараганда кичикроқ, жуни ҳам майинроқ бўлган, қозоқи қўй ҳам деб аталган, ғалжаки (Афғонистон территориясидан ўтган), чибаланг (араби, қоракўл), кўрғўза (қозоқи ва чибалангдан урчиган) ва саржипаранг (Саржибой томонидан яратилган) турларга бўлинади.

Шундай қилиб, Сурхон-Шеробод воҳасида ота-боболаримиз асосан ҳисор қорақўй ва ислиқи қорақўйларни боқишган бўлиб, бу қўйлар тана ва думба тузилишига қараб ҳам турли хилда номланган. Масалан, капкирт думба, ойна думба, шалпи дума турларига бўлинган. Агар капкирт думба тури яхши боқилса думбасининг оғирлиги 30-35 кг гача етган. Ойна думбали тури кўпроқ танасига ёғ боғлаган. Шалпи думбали тури ҳам капкирт думбали турлича оғирликда ёғ берган, бироқ чорвадорлар бу турдан кўчқор танлашмаган. Сабаби, шалпи думбали ҳисори ва ислиқи қорақўйлар семиргандан кейин унинг юришини думбаси анчагина қийинлаштирган. Шунинг учун чўпонлар совуқларга бели ва бўйни узун, боши ва тумшуғи чўзинчоқ, капкирт думбали кўчқорларни танлашган ва бир кўчқорни икки йилдан ортиқ қўймаган. Бунда ота-боболаримиз кўп нарсаларни ҳисобга олишган. Қўзилаётган совлиқни азобламаслиги, наслнинг бузилиб, майдалашиб кетмаслиги, кўп гўшт ва ёғ қилишлиги ҳамда яйловларда қийналмай ҳаракат қилишлиги каби жиҳатлар эътиборга олинган. Ҳисори ва ислиқи қорақўйлар сурхон воҳасининг турли бекликларида иқлим шароити ва яйловлардаги ўт-ўланларнинг кучли ёки кучсизлигига, поримли (ёқимли) ёки поримсиз (ёқимсиз)лигига ҳамда боқилишига қараб турлича вазнда бўлганлар. Масалан, ҳисори қўйлар Денов ва Сариосиё худудларида, Ҳисор тоғ бағирларида 180-200 килограммгача, ислиқи қорақўйлар эса 90-110 килограммгача гўшт-ёғ қилган. Шунинг учун ҳам ота-боболаримиз ҳисори ва ислиқи қора қўйларни асосан гўшти ва ёғи учун боқишган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Жарқўрғон тарихидан лавҳалар - Турсунов Сайпулло, Тўхтаев Абдигани, Аннаева Зарифа, 146-147 бетлар
2. Собиқ Н.Боймуродов жамоа хўжалиги тарихи. –Термиз., 1994 йил, 26-б.
3. Турсунов С.Н, Қобилов Э.О. ва бошқалар. –Т., “Шарқ,” 2001 йил, 251- б.
4. Жарқўрғон ҳақиқати. 1974 йил, 3-февраль.
5. Жарқўрғон ҳақиқати. 1976 йил, 24-25 февраль
6. Валиев У. Давлатга сифатли қорақўл тери // Қизил Ўзбекистон 1960 йил, 8 апрель.
7. Эргашев А. Ҳам гўшт, ҳам тери. // Совет Ўзбекистон, 1965 йил 26 май.
8. Каракулеводство и звероводство. – Москва. 1955. - №4. – С. 42-49.
9. Каннцепальский А.С. Качество каракуля совхозов и колхозов за 1954-1955 гг. // Каракулеводство и звероводство. – Москва. 1956. - №1. – С. 24-27.
10. Каплин А.А. Итоги 27-го Международного пушного аукциона в Ленинграде // Каракулеводство и звероводство. – Москва. 1956.- №6.–С.19-22.
11. Бойко Д.Ф., Канцепольский А.С. Ленинградский пушной аукцион и очередные задачи каракулеводства // Каракулеводство и звероводство. – Москва. 1956. - №6. – С. 22-29.
12. Закиров М.Д. Каракул Узбекистана.–Ташкент: Узбекистан, 1970. – С. 7.
13. Зокиров.М. ва бошқалар. Қорақўлчилик. Тошкент.Ўқитувчи, 1983. – Б.296.
14. Абиркулов А. Проблемы размещения и развития животноводства в Узбекистане.- Ташкент. Фан, 1984, –С 81.
15. Қашқадарё ВДА, 498-фонд, 1-рўйхат, 143”а”-иш, 21-варак.
16. Жиликова В.С., Чепелева А.К. Основы каракулеводства. Алма-Ата. Кайнар. 1976. –С. 3-5.
17. Қашқадарё вилояти давлат архиви, 498-фонд, 1-рўйхат, 219-иш, 12-15 вар.

ETNOGRAFIYA

СУРХОН ВОҲАСИ АҲОЛИСИ АНЪАНАВИЙ ТАОМНОМАСИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Файзуллаева Мавлюда Хамзаевна,
Термиз давлат университети
Жаҳон тарихи кафедраси доценти,
тарих фанлари доктори

Аннотация. Мақолада маданий этнографик макон ҳисобланган Сурхондарё воҳаси аҳолисининг азалий турмуш тарзи ва хўжалик фаолиятига хос бетакрор миллий хусусиятларини акс эттирувчи анъанавий таомлари ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: Сурхон воҳаси, таомлар, тановул, этнография, дастурхон, этикет, маданият, гастрономия, хўжалик анъанлари.

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые обычаи, связанные с традиционными блюдами и их символическое значение, социально-культурные традиции, связанные с блюдами населения Сурхандарьинской долины на базе этнографических материалов.

Ключевые слова: Сурханский оазис, еда, этнография, посуда, этикет, культура, гастрономия, хозяйственные традиции.

Abstract. The article presents the customs and traditional dishes and their symbolical meaning, some social- cultural traditions about the dishes of Surkhandarya valley people, on the bases of ethnographical materials.

Key words: Surkhandarya oasis, food, ethnography, dishes, etiquette, culture, gastronomy, household traditions.

Анъанавий таомлар ҳақида гап кетганда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўзбек таомлари жуда бой ва хилма-хил бўлиб, уларнинг тайёрланиши ва истеъмол қилиш тартиблари аҳолининг ҳаёт тарзи, хўжалик машғулотида келиб чиққан. Сурхон воҳаси таомлари ҳозирги кунга қадар ўз анъанавийлигини сақлаб келмоқда. Учта ҳудуд - текислик, тоғ олди ва тоғли аҳолини ўрганишда ушбу аҳоли пунктлари аҳолисига хос бўлган кундалик ва йиллик овқатланишнинг кунлик ва йиллик цикли аниқланди. Бу ўзига хослик билан биргаликда таомларда тожик, туркман, қозоқ халқи таомларини учратишимиз нафақат табиий, ижтимоий-иқтисодий, балки қадимдан этномаданий алоқаларнинг умумийлиги билан ҳам характерланади. Бу шундан далолат берадики, узоқ йиллар давомида Ўрта Осиё ҳудудидаги халқларнинг бирга яшаб, ўзаро бўлган алоқалари таом турларининг кўпайишига ҳам олиб келган.

Инсоният ўзининг моддий, жисмонан мужассамланишида ҳам жисмонан, ҳам маънавий озуқа, яъни, тантанали, байрамона, кўргазмали таомларсиз, яъни, моддий ифодасиз ўз-ўзидан мавжуд бўладиган қувонч ҳам, қайғу ҳам бўлиши мумкин эмаслигини англаш мумкин. Тарихнинг ҳоҳ оғир кунлари ҳоҳ энгил кунлари бўлсин, ўзбеклар доим байрам қилишга одатланганлар. Ўрта Осиёга ислом дини кириб келганидан кейин халқимизнинг миллий урф-одатлари қаторига бевосита ислом дини билан боғлиқ бўлган одатлар ҳам қўшилади: Никоҳ тўйи, Азон айтиш, Ақиқа, Танглай кўтариш, Суннат тўйи, Мавлуд ва бошқалар. Оила даврасида ва жамоа билан ҳар бир яхши кун байрам тарзида нишонланган. Оила даврасидаги байрамларга фарзанд туғилиши, никоҳ тўйи, суннат тўй ва ҳар хил бошқа тўйлар (ақиқа, юбилей ва бошқ.), дафн маросимлари, меҳмон чақиришлар бўлса, жамоа билан ўтказадиган байрамларига тақвимий, мавсумий, диний ва дунёвий байрамларга бўлинади. Бу байрамларнинг асосий кульминацион нуқтаси овқатланишдир.

Байрамона таомнинг ҳар қандай шакли, кўргазмали тарзда ҳашаматли ёки маълум эътиқодлар ёки сеҳрли маросимлар билан боғлиқ ёки аксинча, овқатланишда ўзини ўзи чеклаш ҳақида сигнал берувчи ҳам бўлиши мумкин.

Агар илгари турли ҳудудлардаги аҳоли ўртасида байрам ва тантанали таомларда сезиларли фарқлар мавжуд бўлган бўлса, бу биринчи навбатда тенг бўлмаган табиий-иқлим шароитлари, шунингдек, қишлоқларнинг урбанизация даражаси ва уларнинг маданий эҳтиёжлари ва имкониятлари туфайли эди.

Энди текислик ва тоғ қишлоқ аҳолисининг дастурхонидаги байрам ва маросим таомларининг таркибида деярли фарқ йўқ ва, албатта, бу ҳар бир оиланинг моддий аҳволига боғлиқ. Ҳозирги вақтда кўплаб анъанавий байрам таомлари нафақат сақланиб қолган (машаққатли таомлар ҳам, масалан сумалак, ҳалим ва бошқ.), балки янгилари ҳам пайдо бўлди.

Одатда, байрамлар хурсандчилик кунлари ҳисобланиб, бу кунларда кўпчилик кўнгилчоғлик янада яхши бўлишини истаб, тансиқ таомлар истеъмол қилишни хоҳлайди. Мўл-кўл дастурхон, байрамнинг ўзига хос белгисидир.

Таом ва таомлар билан боғлиқ удумлар ҳар бир халқ моддий маданиятининг ажралмас бўлаги ҳисобланиб, улар орқали ўзига хос турли маданиятлар шаклланишининг йўли, хусусияти ва бошқа эл-элатлар билан ўзаро алоқадорлигига оид қимматли маълумотларни ҳам олиш мумкин.

Анъанавий байрам таомларини янги йил таомлари; ҳайитларда тайёрланадиган таомлар (қурбон ҳайити, рамазон ҳайити) ва диний маросимларда тайёрланадиган таомларга бўлиб таснифлаш мумкин. Аҳолининг байрам таомлари орасида мусулмон байрамлари ва рўза давридаги анъанавий таомлар, уларнинг тайёрланиши ва тановули ўзига хос локал аҳамият касб этади.

Воҳада қадимдан маросимларда пишириладиган таомлар кейинчалик байрамларда тайёрланадиган бўлган. Ёки илгари бир маросимда айнан ўша таом тайёрланган бўлса, вақт ўтиши билан ўша маросимда бошқа таом тайёрланиши кузатилди. Жумладан, “Дарвишона” маросимида ёрма тайёрланган бўлса, кейинчалик бу таом ўрнини қайнатма шўрва эгаллади. Шуни ҳам айтиш керакки, таом таркиби, маҳсулотлари ўзгарган бўлсада, маросимларнинг ўтказилиши, яъни таом тайёрлаш тартиблари ўзгармаган (садақа чиқариш, ош худойи ва бошқалар).

Маросим таомлари ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, унда аҳолининг касби, хўжалик фаолияти, эътиқодига кўра бир-бири билан ўзаро мулоқотга киришган. Жумладан, “касбини баракасини берсин”, деб одамлар маросим ўтказиб, таом тарқатишган (темирчилар “Довуд пайғамбар” га, чорвадорлар “Чўпон ота” га, деҳқонлар “Бобо Деҳқон” га ва бошқ.) ва бирга жамоа бўлиб тановул ҳам қилишган. Таомлар билан боғлиқ бундай урф-одатлар хўжалик машғулотининг яхши, баракали бўлиши ниятида бажарилган.

Шунингдек, қийин иқлим шароитида яшовчи аҳолининг анъанавий озиқ-овқат рационали яхши сақланиши учун ҳам маҳаллий аҳоли байрам ва маросимлари барча урф-одатларга риоя қилинган ҳолда ўтказилган.

Йил фаслларига қараб ҳам тақвимий маросимлар ўтказилган. Қиш ва ёз фасллари тўқсон кунлик тақвим асосида ойларга бўлинган. Бундан ташқари қишки чилла ва ёзги чилла деб аталадиган ҳар бири қирқ кундан иборат бўлган ҳисоб ҳам юритилган. Воҳа деҳқонлари йилни тўрт фасл асосида қуйидаги ойларга тақсим қилган: Баҳор: ҳамал, савр, жавзо. Ёз: саратон, асад, сунбула. Куз: мезон, акраб, қавс. Қиш: жаддий, далв, хут. Ана шу фаслларга қараб ер ҳайдалган, уруғ сепилган, ҳосил йиғиштирилган.

Жумладан, деҳқон хўжаликларида экин экиш, ҳосилни йиғиб олиш билан боғлиқ, “шамол чақириш” (ҳайдар), “ёмғир чақириш” (суст хотин), “қовун сайли”, “узум сайли”, “дарвишона”, “шоҳмойлар” каби маросимлар ўтказилган бўлса, чорвадор хўжаликларда эса “тўл тушиш” (қўзилатиш мавсуми), “қўйларга қўчқор қўшиш”, “қут қуйдириш” сингари маросимларда хўжалик аъзолари томонидан биргалашиб, маросим таоми тайёрланган ва тановул қилинганки, бу инсонлар орасида илиқ муносабатларни ўрнатишига сабаб бўлганлиги кўринади.

Шуни ҳам айтиш керакки, юқоридаги мисоллардан табиат руҳларини тўйинтириш учун қурбонлик таомларини тайёрлаш, табиат руҳларига миннатдорчилик маросими ўтказиш кабиларга алоҳида эътибор қаратилганлигини кузатиш мумкин. (сув пири Сулаймон ота, шамол пири Мирҳайдар ва бошқ.)

Кундалик ва байрамона таомлар, бошқа муҳим омиллар билан бир қаторда, ҳар бир этноснинг маданий ўзига хослигини сақлаб қолишга таъсир кўрсатади. Жумладан, ўзбеклар Наврўзда сумалак пиширса, Европада Рождество байрамида дастурхонга курка гўшти қўйилади, хитойликлар эса Совуқ таом байрамида гуруч унидан пиширилган совуқ таомларни кўядилар.

Наврўз барча байрамлардан кўплаб архаик элементларни ўз ичига олган озиқ-овқатнинг ўзига хос турларини истеъмол қилиш билан ажралиб туради (сумалак). Ушбу байрам бир йил алмашинуви, тенг кунлик билан боғлиқ бўлиб, маросимий фаолиятда озиқ-овқат катта аҳамиятга эга. Ушбу байрамнинг энг муҳим маросим таоми сумалак қадимги анъаналарга кўра ундирилган буғдойдан пиширилади. Буларнинг барчаси таомланишнинг рамзий фазилатларига эга.

Маросим дастурхонининг асосий таомлари ва маросим тушунчалари кенг этник маданий мазмунга эга тушунчаларга айланди. Дастурхонга маросим элементлари (*қатлама, сўзма, бўғирсоқ*) ни қўйиш, шунингдек, мавқеига қараб дуо қилиш тартиби, одати бугунги кунгача сақланиб қолган.

Буғдой донини кўкартириш жараёни ҳам ўзига хос усулда бўлган. Кузда экилган буғдой тозаланиб, уй ҳароратида ёйиб қўйилган ва вақти-вақти билан сув сепиб турилган. Буғдойнинг кўп ўсиб кетмаслигига ҳам алоҳида эътибор беришган. Агар кўп ўсиб кетса, сумалак пишгач аччиқ бўлиб чиққан. Сумалак учун қўйилган донларга нопок одамларнинг кўзи тушмаслиги учун пана жойда ўстирилган ва фақат дон қўйган кишигина таҳорат олиб, сув сепиб турган. Байрамона таом ҳисобланганлиги учун азадор хонадонларда сумалак тайёрланмаган. Оппоқ ниш уриб чиққан майса орасидан қизил ниш уриб чиқса, бу ўстирилган буғдойдан сумалак қилишмаган, чунки қизил ниш хосиятсизлик аломати бўлиб, бирор фалокат олиб келиши мумкин деб ўйлаганлар. Сурхон воҳасида бундай ҳолатлар бугунги кунгача ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Байрамона таомлар этник гуруҳнинг ўз ички ҳамжамиятини, унинг бошқалардан, ҳатто маданияти ўхшаш ёки яқин бўлган этник гуруҳлардан фарқини билишда муҳим рол ўйнайди. Шу билан бирга, ушбу таомнинг маҳаллий хусусиятлари, ички этник маданиятни англашда ёрдам беради.

Халқнинг байрам ва маросим амалиётлари ўртасидаги турли хил алоқалар овқатланишнинг асосий шакллари иқтисодий ва маданий турлари билан боғлиқ. Бир томондан, таомланишнинг қандай муқаддас ва диний жиҳатлар билан тобора кўпроқ банд бўлганлиги кўринади, бошқа томондан, кейинги давр билан боғлиқ бўлиб, бу муқаддас ва диний жиҳатлар ўз аҳамиятини йўқота бошлаган ва ғайриоддий (кундалик бўлмаган) озиқ-овқат турлари аста-секин кундалик овқатлар билан мувозанатлашган.

Қайсидир таом у ёки бу байрамнинг тимсолига айланди ва бугунги кунда у ёки бу байрамнинг таомномасида сақланиб қолишига сабаб эса, маълум бир маҳсулотлар мавжудлигининг мавсумийлиги, диний урф-одатлар, шунингдек, маълум бир таомнинг нуфузи омили ҳисобланади. Ушбу таомларнинг кўпчилиги ўнлаб йиллар ва ҳатто асрлар давомида содир бўлган деҳқон ва чорвадор ошхонасининг симбиозидир.

Фақатгина катта тантаналарнинг таомлари эмас, балки бир-бирига тортиқ қилинган оз миқдордаги таомларни тановул қилиш ҳам одамлар орасида илиқ муносабатларни ўрнатган. Жумладан, сигир бузоқлаганда қўни-қўшнилари гилагай улашиш, янги тандир ўрнатганда ёғлиқ патир пишириб тарқатиш, таом узатганда идишни бўш қайтармаслик каби урф-одатлар эзгуликка йўғрилгандир.

Тадқиқотлардан шу нарса аён бўлдики, тўй-тантаналарнинг таомлари табаррук саналганлиги туфайли кўпроқ тановул қилишга ва ҳатто уйга олиб кетишга ҳаракат қилинган. Бундан ташқари, ёшини яшаб, бахтли турмуш кечирган инсонларнинг маърака маросимларида ҳам табаррук деб, олдига қўйилган таомни охиригача истеъмол қилишган ва дастурхондаги мевачевалардан уйга ҳам олиб кетилган. Жумладан, “пайғамбар ёши тўйи”, “минг ойлик тўйи” ва “шукроналик тўйи”ларида оқ рўмол тарқатилади. Рўмолга нон, мевачевалар тугиб берилади. Бу тўйларда асосан шўрва ва палов қилинади.

Кўпгина байрамлар ўзининг гўзаллиги ва кўламини йўқотганига қарамай, рамазон мусулмонлар учун энг муҳим байрам бўлиб қолмоқда ва ҳалол таомларни истеъмол қилиш, дастурхонда сув, нишолда, хурмо (финики), майиз ва ҳолвалар ҳамда ширинликлар унинг асосий рамзлари. Совет даврида ҳам рўза тутишни канда қилмаганлар бўлган ва улар саҳарлик вақтида қуйидагича ният қилар эканлар:

Рўза тутдим ор учун, нозу-неъмат бор учун,
Рўзамни қабул қилинг, бир чивинча жон учун.

Рамазон Ҳайитида албатта 3 кун давомида ширинликлар пиширилади, улашилади, тарқатилади ва биргаликда баҳам кўрилади. Қурбонлик Ҳайитида эса 3 кун давомида қўй сўйилиб, пиширилади, улашилади ва биргаликда тановул қилинади.

Ўтмишдаги маҳаллий анъаналар бошқа минтақаларнинг анъаналари ёки халқаро ошхона анъаналари билан аралашиб кетди. Анъанавий таомларнинг гастрономик фестиваллари оммавийлашиб, ёшларни ўзига жалб қилмоқда, жумладан, мазали пишириқлар намоёйиши.

Байрам таомномаси ҳам ўзгариб, у янги таомлар билан тўлдирилиб бормоқда. Бу биринчи навбатда ярим тайёр таомлар ва пишириқларга тегишли. Ўз ўрнида айтиш керакки, бу глобал иқтисодиёт ва ярим тайёр маҳсулотларга асосланган пишириш технологиясига ўтиш билан боғлиқ. Бугунги кунда макарон, лағмон, пельмень, лаваш хамир, қийма гўшт каби ярим тайёр маҳсулотлар уй бекасининг таом тайёрлашдаги ёрдамчи маҳсулотларига айланган.

Бугунги кунда шаҳар аҳолиси ўзларининг урф-одатларини намоёйиш этишга, қишлоқ урф-одатларини, жумладан, кўлда овқатланишни ва ҳоказоларни қайта тиклашга ҳаракат қилмоқдалар. Айни пайтда байрамона зиёфатда услублар аралашмасини - шаҳар ва қишлоқни кузатишингиз мумкин. Бу эса, ўзбек ошхонасининг барқарор сақланишини яққол намоёйиш этади.

Кўп байрамона таомларнинг ўзгариши пиширишни такомиллаштириш йўлидан борди, аҳоли таомнинг эстетик кўринишига катта аҳамият беришни, безашни бошлади. Ресторанларда мижозга хизмат кўрсатиш ва шунингдек, байрамни шаҳар меъёрларига мувофиқ ташкил қилишда маҳоратларини намоёйиш этмоқдалар. Ҳозирги вақтда урбанизация, аҳолининг ҳаракатчанлиги, фаровонлик ва оилавий овқатланишни «модада» ёки «ресторанда» ташкил қилиш учун ресурсларнинг ортиши таъсири остида байрам дастурхони маданияти сезиларли даражада ўзгариб бормоқда. Байрамона зиёфат қисмларининг анъанавий нисбати бузилиб бормоқда - мўл-кўл чой дастурхони, жумладан, иссиқ гўшт ва балиқ овқатлари, баъзи ҳолларда асосий овқат ўрнини боса бошлайди. Демак, замонавий байрам таомлари ҳам мустамлакачилик даврида кириб келган таомларни, ҳам анъанавий бўлиб қолган таомларни ўз ичига олади. Тановул жараёни эса бир қатор ўзгаришларга бойлиги билан бугунги кунда муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу давлатнинг олиб бораётган ислоҳотлари миллий таомларга нисбатан ғурурнинг ўсиши билан ҳам боғлиқдир.

Айтиш мумкинки, аҳолининг маросим таомлари жумласига кирадиган ширбиринч, ёрма ош, умоч ош, қора ош, хатим оши, йил оши, ҳолвайтар ва ис чиқаришда тайёрланадиган пишириқлар; Наврўз ва бошқа халқ байрамлари; Ийди Рамазон, Ийди Қурбон ҳайитларида; бешик тўй, никоҳ тўй, суннат тўй, мучал тўй, пайғамбар ёши маросимларида; Мушкулкушод, Биби Сешанба, мавлудлик каби маросимларда пишириладиган таомлар ҳамда мазкур маросимларда тайёрланадиган таомларнинг таркиби, номланиши, тайёрланиши ва тановул қилиниши жараёнида маълум бир жинсий, ижтимоий ва диний жамоа вакиллари, жамоа, уруғ, этнос, ўзаро ижтимоий муносабатлари ҳам намоён бўлади.

Қолаверса, маросимий равишда тайёрланган таомларни биргаликда истеъмол қилиш одамлар орасида дўстлик, ижтимоий ҳамкорлик ва қариндошлик алоқалари жадаллашувига сабаб бўлиши ҳам мумкин. Шунингдек, маросим таомлари жинси ва ёшидан қатъий назар ҳамма уни истеъмол қилиши ҳамда бутун жамоани бирлаштирувчи хусусиятга эга эканлиги, ёки аксинча, бошқа маросим таомлари турида турли жинс вакилларининг биргаликда таом истеъмол қилиши мумкин эмас, яъни таомга нисбатан таъқиқ қўйилиши (Мушкулкушод, Биби Сешанба ва б.) ҳам мумкин. Демак, бир сўз билан айтганда, маросим таомларининг

инсонларни бир-бирига бирлаштирувчи вазифасидан ташқари, шифобахшлик, тўйимлилик, кўрғазмалилик, мавсумийлик, химояловчи, покловчи, таъқиқловчи каби қатор хусусиятлари, шу билан бирга таомларга мағик кучга эга сифатида ҳам қаралганлигини (узма ош, кескан ош, умоч ош, буламиқ, ширгуруч, мошкичири, қовурмоч, ҳолвайтар, тухум ва бошқ.) кузатиш мумкин. Халқнинг байрам ва тантанавий таомлари ҳақидаги материалларни умумлаштириш бундай таомларнинг рамзий ва кўрғазмали жиҳатлари этник ўзига хосликни сақлашда муҳим аҳамият касб этишини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиёт ва манбалар рўйхати:

1. Листова Н.М. Пища в обрядах и обычаях // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. – М., 1983.
2. Қорабоев У. Одатнома. – Тошкент: O'zbekiston, 2016.
3. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. – Т.: Шарқ, 2002.
4. Исоқов Б.Р., Исақова Н.Б. Наврўз байрамининг маросимий таомлари // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. – Тошкент-Наманган, 2007.
5. Бўриев О. Наврўз тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1990.
6. Йўлдош Муқим ўғли Оташ. Наврўз нақли. – Тошкент, 1992.
7. Жавлиев Т. Анъаналар – ҳаёт сабоғи. – Тошкент, 1992.
8. Қурбонов Ш., Қурбонов А. Тўғри овқатланиш қоидалари. - Т.: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2014. – Б. 114.

FALSAFA

ФУТУВВАТ ФАЛСАФИЙ ТАЪЛИМОТ СИФАТИДА

Каримов Соҳибназар,

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
профессори, фалсафа фанлари доктори

Аннотация: Мазкур мақола футувват (жавонмардлик)нинг асосий хусусиятлари фалсафий таълимот сифатида талқин қилинади ҳамда Шарқ фалсафий тафаккури тизимидаги ўрни ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: футувват, таълимот, жувонмардлик, мардлик, уюшма, фидоийлик, ижтимоий оқим, саҳоват, олий ҳимматлилик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, тасаввуф ва футувват, инсонпарварлик, хотамтойлик.

Аннотация: В данной статье осмысливаются основные черты футуввата как философского учения и размышляется о его месте в системе восточной философской мысли.

Ключевые слова: футувват, учение, молодость, отвага, объединение, самопожертвование, социальный поток, щедрость, высокое усердие, честность, трудолюбие, суфизм и футувват, гуманизм, человеколюбие.

Annotation: This article comprehends the main features of Futuvvat as a philosophical doctrine and reflects on its place in the system of Eastern philosophical thought.

Keywords: futuvvat, teaching, youth, courage, unification, self-sacrifice, social flow, generosity, high diligence, honesty, diligence, Sufism and futuvvat, humanism, philanthropy

Кўп ҳолларда биз футувватни таълимот сифатида ўрганиш жараёнида тасаввуф билан футувватни бир-бирига қўшилиб кетиш ҳодисасига дуч келамиз. Футувват яъни жавонмардлик аҳли ўз ҳаётларини дўст - ёрлари, яқин кишиларнинг ҳожатини чиқариш, мухтожларга моддий ва маънавий ёрдам беришни ўзининг қалб амри деб билган. Улар орасида сипоҳийлар, ном чиқарган машҳур паҳлавонлар ҳам бўлиб, улар шахсий ҳаётда ҳалол яшаш, зоҳиран ва ботинан пок бўлиш, номардларга яқинлашмасликка интиланганлар. Улар тасаввуфни назарий таълимот, маслақ сифатида қабул қилиб олдилар. Ўз навбатида кўпгина шайхлар футувват қоидаларини тариқатга сингдириб юбордилар. Шу тариқа, тасаввуф мусулмон Шарқ мамлакатлари ижтимоий ва маънавий ҳаётига чуқур кириб борди. Фан, маданият ва адабиёт ривожига катта ижобий таъсир кўрсатди.

Футувват намоёнларига хос бўлган асосий хислат улардаги маънавий ва руҳий исёнкор ошиқлик, жасорат, жисмоний етуклик ва инсонпарварлик мужассам бўлган.

Соҳибқирон Темур тасаввуф ва футувватни бир-бирларини тўлдирувчи сифатлар деб тушунади. Футувват-фақат яхшилик учун яшаш, эзгу хулқ-атворга эга бўлиш, умрини дўстлар ва халқ хизматида бағишлаб, бева-бечора ва мухтожлар ҳожатини чиқариш, юл-юрт, пиру устоз шарафини ҳимоя қилиш, ботинан ва зоҳиран пок билиш, фақат ҳалол ва пок одамлар сўхбатини олишдир.

Бундай сифатларга эга бўлган кишилар ҳамфикр, ҳамжихат бўлиб, ўз эзгу-ниятларини амалга ошириш учун уюшган ҳолда ҳаракат қилар эдилар. Бундай уюшмаларни тарихда жувонмардлар, яъни мард йигитлар деб, атаганлар. Мовароуннаҳрда жувонмардлик ҳаракати X асрдан бошланган. XIII асрга келиб эса футувват ва тариқат бир-бирига қўшилиб кетган. Бу ҳолни биз Нажмиддин Кубро, Хожа Аҳрор Валий, Абдурахмон Жомий, Ҳазрат Навоий, Султон Ҳусайн Байқаро, Паҳлавон Маҳмуд фаолиятларида кўрамыз.

Тасаввуф таълимоти ва унинг ёшлар тарбиясидаги ўрни исломий мутафаккирларнинг ёзишича футувват сўзи жавонмардлик, мардлик, биродарлик, олийжаноблик маъноларида ишлатилади. У хунармардларнинг ижтимоий-сиёсий, диний-ахлоқий ва мафкуравий оқими

бўлиб ўрта асрларда Мовароуннаҳр, Хуросон ва бошқа мамлакатларда кенг тарқалган. Бу оқимнинг илдиэлари Моний ва Маздакнинг таълимотларига бориб тақалади. Зероки, футувват тарафдорлари ҳам худди юқоридаги таълимотларга ўхшаб озодлик ва тенглик ғояларини ўзларига шиор қилиб олганлар, ҳар қандай адолатсизлик, истибдод ва зўравонликка қарши олиб борганлар, меҳнат аҳлини биродарликка, аҳилликка, ўзаро ёрдам ва бир-бирини ҳурмат қилишга даъват этганлар. Шунинг учун футувват фалсафасидаги ғоялар ўрта асрларда, халқ кўзғолонлари учун ғоявий манба бўлиб хизмат қилиб келган. Булардан ташқари, футувват аъзолари чет эл босқинчиларига қарши курашда қаҳрамонлик, мардлик намуналарини кўрсатганлар. Илк ўрта асрларда Муқанна, Абу Муслим, Маҳмуд Таробий ҳамда сарбадорлар жавонмардликка хос тарзда муғулларга қарши кураш олиб борганлар.

Ўрта асрларда футувват махсус уюшмага, жамоага эга бўлди. Бу уюшмага косибу ҳунармадлар, паҳлавонлар, зиёлилар, кўча-куйда томоша кўрсатувчиларга ва бошқа тоифаларга мансуб кишилар аъзо бўлиб кирганлар. Бу жамоага кирганлар муайян хулқ-одоб қоидаларига риоя қилганлар. Буларга поклик, ҳалоллик, ўзаро ёрдам, биродарлик, мардлик, фидоийлик, маънавий баркамоллик, меҳнатсеварлик, уюшқоқлик ва бошқалардир.

Ўрта асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда футувват оқимига бағишланган кўплаб рисоалар пайдо бўлган. “Футувватномаи Носирий”, “Рисолаи футутя”, “Футувватномаи манзум” ва бошқа китоблар шулар жумласидандир. Лекин буларнинг орасида, бизнинг фикримизча, XV асрнинг машғур мутафаккири Хусайн Воиз Кошифийнинг (тахм. 1440-1505) “Футувватномаи султоний ёҳуд жавонмандлик тариқати” рисоласи алоҳида аҳамиятга моликдир. Кошифий Ҳиротда яшаб ижод этган бўлиб, замонасининг йирик мударриси ва олими бўлиб танилади. У иншо, фалақиёт, ахлоқшунослик, фалсафа, илоҳиёт, адабиёт, педагогик соҳасида баракали ижод қилди. У “Ахлоқи Муҳсиний”, “Рисолаи Ҳотамия”, “Анварии Суҳайлий”, “Махзунул иншо” ва бошқа кўплаб рисоаларнинг муаллифидир.

Олимнинг “Футувватномаи султоний ёҳуд жавонмандлик тариқати” номли рисоласи шу билан эътиборлики, унда футувватни ижтимоий оқим сифатида эмас, балки тасаввуф таълимотининг бир бўлаги сифатида талқин қилинади. Бунинг сабаби шуки, футувват билан тасаввуф таълимоти ўртасида муштараклик ва ўхшашликлар кўп. Хусусан, ислом дини қонун-қоидаларига эътиқод қилиш, футувват аҳли ёки муриднинг пиру устозга эга бўлиши, инсоннинг покланиши, хулқ-одоб қоидалари, саховат, олийҳимматлик, фидоийлик, меҳр-шафқат, мардлик, ҳаллолик, меҳнатсеварлик каби ғояларга футувватда ҳам, тасаввуфда ҳам кенг ўрин берилади.

Бу ерда шуни айтиш лозимки, футувват ва тасаввуф таълимоти ўртасидаги ўхшашлик, муштараклик, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, бир-биридан фарқли томонлари ҳанузгача яхши тадқиқ қилинмаган.

Аксарият олимлар кўпроқ футувват ва тасаввуфнинг ўхшаш томонларига, яъни ахлоқ ва хулқ-одоб қоидаларига тухталганлар. Хусусан, турк олими бу ҳақда шундай дейди: “Футувват қарши ижтимоий ҳаётда идеал деб ҳисобланганлиги учун Хуросон худудидаги суфийлар футувватдан таъсирланиб, унга аҳамиятни кучайтирганлар ва руҳоний ҳаётда ҳам бу қараш идеал ҳолга айланган. Футувват гуруҳи аста-секин иқтисодий ва ижтимоий ҳаётга йўналган бир муассасага айланиб тасаввуф ва тариқатлар билан доимий алоқада бўлган ва шу заминда тасаввуфнинг теран идеалларини ижтимоий ва иқтисодий турмушда акс эттирувчи жонли, фаол таъсирли бир кучга айланди”.

^{Олим} айтиши билан бир вақтда футувватнинг тузилиши жиҳатидан тариқатга ўхшаб кетишини, ундаги боқичлар, касбларнинг мавжудлиги футувватномаларнинг бирлиги тариқатга монад жиҳатлари тариқатга ўхшаб кетишини, ундаги босқичлар, касбларнинг мавжудлиги, футувватномаларнинг бирлиги тариқатга монанд жиҳатлари борлигидан далолат беришини қайд қилади.

Профессор Н.Комилов ўз тадқиқотида футувват билан тасаввуф ўртасида ўхшашлик, умумий жиҳатлар кўп эканлигини мавжуд тарихий манбаларни ўрганиш асосида исботлашга ҳаракат қилган: “... XIII асрга келиб футувват ва тариқат бир-бири билан қўшилиб кетган. Аслини олгандабу жараён ҳийла олдин, X-XI асрларда бошланган эди. Шу даврларда яшаган

Хуросон, Эрон ва Мовароуннаҳр шайхлари ўз муридларини мардлик ва фидоийлик, саховат ва қаноат руҳида тарбиялаш, жавонмардликни тариқат шиорига айлантиришга интиланлар, “тасаввуф ва футувват бир-бирини тўлдирган ва бир-бирига мадад берган. Йирик шайхларнинг ўзлари қахрамонлик ва мардлик намуналари” ни кўрсатганлар. Ушбу масалада З.Вазировнинг фикрича, бизнинг назаримизда, диққатга сазовордир. Тадқиқотчининг ақидасига кўра, футувват ва тасаввуф ўртасида ўзаро таъсир, ўхшашлик ва муштарақликлар мавжудлигига шубҳа йўқ. Лекин бу ўхшашликни улар асосиз равишда тенглаштиришга, бир хил ғоявий оқимлар сифатида қарашга олиб келмаслиги, уларга тарихийлик, мантиқийлик ва холислик нуқтаи-назардан ёндашиш зарур. Ҳолбуки, футувват ва тасаввуф таълимоти ўртасида ўхшашликлар мавжудлигидан ташқари, улар ўртасида тафовутлар, ўзига хос хусусиятларни очиб бериш, аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Олимнинг айтишига қараганда, футувват ҳам тариқат, лекин тасаввуф тариқатидан бирмунча фарқ қилади. Энг аввало, футувватда бу дунёда инсонга роҳат ва фароғатда яшаш ҳуқуқи берилган, унда таркидунёчилик ва гўшанишинликка ўрин йўқ. Иккинчидан, футувват тасаввуфдаги ваҳдати-вужуд, яъни Оллоҳ ва борлик бирлигини тан олмайди. Чунки футувват инсоннинг худога қоришиб кетишини инкор қилиб, унинг фақат худони идрок қилиш, билиш мумкинлигини эътироф этади. Бунда футувват аъзоси уч босқични босиб ўтади. а) у ўзининг шайхипири сиймосида Оллоҳни идрок қилиш йўлини ўрганади; б) шайх-пири фатвоси билан (илоҳий) илмларни (Қуръон, Таврот, Инжил)ни идрок қилиш йўлида ўтади; в) илоҳиёт ва пайғамбарлар тўғрисидаги билимни ўргангандан сўнг одам Оллоҳнинг мавжудлигини идрок қилиш босқичига ўтади. Бу кўпроқ “ваҳдати шухуд” таълимотига яқин келади. Юсуф Ҳамадоний ва Жалолиддин Румийлар футувват билан тасаввуфни бирлаштириш ва яқинлаштиришга ҳаракат қилдилар. Айниқса, Румийнинг ижоди, дунёқарашининг такомил топишида футувват муҳим ўринни эгаллайди.

Умуман олганда, бизнинг назаримизча, футувватнинг баъзи назарий ва амалий томонлари тасаввуфдан фарқ қилса ҳам, улар орасида ғоявий яқинлик ва ўхшашликлар кўп топилади. Бу айниқса, ахлоқ ва хулқ-одоб қоидаларига амал қилишда намоён бўлади. Футувватнинг ҳам, тасаввуфнинг ҳам асосий мақсади дарвешлар ва футувват аъзоларига хулқ-одоб қоидаларини сингдиришдир. Футувват фалсафа, Усмон Турарнинг назарича, “бошқаларнинг камчиликларига қарамасдан, инсофу диёнатга амал қилиш, бировга душманлик қилмаслик, фақирлардан нафратланмаслик, бойларга ялинмаслик, мол йиғмаслик, ниятни айтиб ҳимматни яшириш, жўмард бўлмоқ, раҳмдил бўлмоқ, ўзидан олдин бошқаларни ўйлаш, ёмонликка яхшилик билан жавоб қайтариш, ёлғондан сақланиш, ибодат, зикр-тақвога риоя қилиш, тавба қилиш ваҳоказолар. Демак, футувват гўзал ахлоқ эгаси демақдир. Шундай экан, футувватни тасаввуфдан бўлак деб англаш имконсиз. Чунончи, мутасаввифларга кўра, футувват – пайғамбарлардан мерос қолган ахлоқ йўлидир”.

Дарвоқе, мафкура билан меҳнатни, руҳ дунёси билан амалий фаолиятни, Ҳақ ишқи билан халқ ишини бирлаштириш жавонмардлик муассасаларининг энг улуғ тарихий хизмати эди. Жавонмардлик зулм ва зўравонликка қарши адолат ва шижоатни, жаҳолат ва ғафлатга қарши ақл ва ҳақиқатни оёқлантира олганликлари боис халқ уларга ишонган ва суянган.

Мансур Ҳалложнинг “Китоб ут-тавосин”ида ғалати бир гап бор. У ёзади: “Иблис ва Фиръавн” ила футувват хусусида баҳслашдим. Иблис шундай дейди: “Сажда этсайдим агар футувват мендан узоқлашарди”. Фиръавн айтди: “Мен ҳам Унинг расулига инонсайдим футувват макомидан тушардим”. Мен дедим: “Сўзимдан ва даъвомдан қайтсам эдим, футувват водийсидан ташқари отилардим”.

Иблис, ўзидан бошқасини ғайр кўрмагунча “Ман ундан устунман” деди ва Фиръавн, қавми ичидаги Ҳақ ила ботилни ажратадиганни танимагунча, “Сизнинг учун мендан бошқа ҳеч қандай илоҳ йўқдир”,-деди. Мен дедимки, “Агар Уни танмасангиз, асарларини танинг. Ўша асар менман ва мен Ҳақ ила Ҳақ ўлароқ абадият давом этажакдир”.

Демак, ҳамма ҳам футувватни даъво айлаши, футувватдан сайраши мумкин. Бироқ, футувват биринчи навбатда нафсни енгиш ва моумонликдан тамоман йироқлашмоқ, Ҳақни инсондан, унинг яратикларидан ажратмасликдир. Ана шунда инсон “Футувват барча қилмоқдир, демак

йўқ”,-деган оламшумул бир ҳақиқатни кашф айлашдан ҳам, бор куч-қуввати ила унга амал қилишдан ҳам ўзини чеклай олмайди. Жавонмардлик ишқи ва тушунчаларининг Навоий шеърятидан кенг ўрин ишғол этганлигига бир сабаб ҳам мана шунда бўлса керак”.

Футувватнинг биринчи шарти мискинлар дардига даво бўлиш. Бу ҳақда XV асрнинг мутафаккири Воиз Кошифий ўзининг “Футувватномаи султоний” асарида футувватнинг уч мартабаси бор, деб ёзади. Булар саховат, яъни бор нарсани ҳеч кимдан қизғанмаслик; сафо, яъни қалби кибру ҳаво, гина-қудрат, қасд-ғазабдан ҳоли ва пок тутиш; вафо, яъни ҳамма вақт халқ хизматида бўлиш.

Бу ҳақда Ҳазрат Навоий ҳам жуда ифодали қилиб,
Мурувват барча бермакдур, емак йўқ,
Футувват барча қилмоқдир, демак йўқ. - деб ёзади.

Н.Комилов таъкидлаганидек, шоир бошқа бир китъада олийжаноблик, жувонмардликни инсоннинг энг улуғ фазилати сифатида таъкидлаб, бундай одамда олти хислат:” ҳасад, пастлик, ёлғон, ҳожандманд, киши устидан қулиш, кўрқоқлик ва мараз бўлмаслик лозим”, дейди[1:99]. Демак, камолот-алдамчи хислар олаמידан кутулиш, тубан хулқларни енгиб олдинга интилишдан иборатдир.

Файласуф Н.Комилов футувват рукнларини изоҳлаб қўйидагиларга бўлади:

- мухтож кишилар, мискин дарвешларга беғараз ва беминнат моддий ёрдам кўрсатиш;
- амалий иш, тадбир ва чора қўллаб, бошига мушкул тушган кишининг мушқулини осон қилиш, ҳожатини чиқариш;
- дардга чалинган кишиларни бепул даволаш, ҳар хил тиббий ёрдам кўрсатиш;
- кийин аҳволда қолган, йўлини йўқотганларга қўлдан келгунча тўғри маслаҳат бериш, йўл топишга қўмаклашиш;
- ота-онасиз гўдақлар, етимларни парвариш қилиш, тарбиялаш;
- мусофирлар, меҳмонлар ҳурматини жойига қўйиш, уларни ҳар жиҳатдан хурсанд қилиш;
- қалб кўри билан ёшларга илм бериш, одамларга ўз хунари илми ва касбини қизғанмасдан ўргатиш;
- кийин руҳий аҳволга тушганларни, бенаволарни меҳрибонлик, раҳм-шавқат билан парваришлаб ҳаётга қайтариш;
- силаи раҳмга амал қилиш, яъни қариндош-уруғ, ота-она ва фарзандлар аҳволдан хабар олиб туриш, уларни севиш ва мухтож бўлсалар ёрдамини аямаслик;
- тариқат биродарлари, пиру устоз ҳурматини жойига қўйиш, уларнинг орқасидан ёмон гап гапирмаслик, шаъну шарафи, номусини ҳимоя қилиш;
- ўз миллати, эл-улуси манфаати, шарафини ҳимоя қилиш, Ватани хавф остида қолганда, барча истеъдоди, молу-жонини сарфлаб бўлса-да, қаҳрамонлик кўрсатиш, Ватан учун жон фидо этиб, унинг мустақиллиги, озодлигини сақлашга эришиш,дин ва эътиқод учун курашиш ҳам шунга киради.

Тасаввуф ўз ижтимоий-сиёсий қарашларини шариатдан олган бўлса, футувват тасаввуфда ўз маънавий-ахлоқий асосини топган эди. Шунинг учун ҳам Темурда мавжуд бўлган қудрат, фатҳ, этиш, жанговорлик каби шуурларининг ғоявий асосида футувватнинг ўзига хос таълимотлари ётади.

Темурга жуванмардлик ҳақидаги бу тушунча сеvimли пири Саъдий Шерозийдан мерос ўтган бўлса ажаб эмас. Шерозий ўз вақтида шундай ёзган эди:

Жувонмардлик карамдир одамийлик,
Дема одам агар бир сурати бор,
Ҳунар лозим, нақшин чизса бўлгай
Деворларга бўёқлар пушти зангор.

Ибн Арабшоҳ Темурдаги жавонмадликка бўлган муносабатни мардлик ва даъвогарлик билан боғлайди, бу сифатларни ниҳоятда қадрлаганлигини ёзади: “Темур кўркмас, шожоатли, ботир кишиларни итоат қилдирувчан бўлиб, жасоратли (кишилар)ни, довюррак ва мардларни ётирар эди”.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. 354-бет.
2. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат, 326-бет.
3. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат, 315-бет.
4. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат, 350-бет.
5. Иброҳимов Н. Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга сайёҳати. Т.: Шарқ баёзи 1993. Б.66..
6. Комилов Н. Тасаввуф. Т.: Ёзувчи 1996. Б.116.
7. Абдурахмон Жомий. “Нафаҳотул унс” 85-бет.
8. Абдурахмон Жомий. Нафаҳотул унс 87-бет.
9. Имомназаров М. Футувват аҳли миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т.: Шарқ 1998. Б. 142.
10. Кошифий Ахлоқи Мухсиний. 9-боб. Б.26.
11. Тримингэм Ж. Суфийкие ордена в исламе. (Пер.с англ. А. Ставиской), Москва, 1989.
12. Юлдошхўжаев, Ҳ. Тариқатчиликнинг замонавий кўринишлари, Т.:2010.
13. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний, Т.:2011.

МУНДАРИЖА

ТАРИХ

Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси мудири, тарих фанлари доктори, профессор. Ўзбекистон тарихи фани ривожининг фидоий, комил, донишманд, ватанпарвар устози.....3

Қахрамон Ражабов. Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими, тарих фанлари доктори, профессор. Намоз Ботир бошчилигида Самарқанд вилоятида кўтарилган норозилик чиқишлари ва халқ ҳаракатлари (1904-1907).....5

Гаффаров Шокир Сафарович. доктор исторических наук, профессор Самаркандского государственного университета. Переселенческая политика российской империи в туркестане (вторая половина XIX столетия и начала XX столетия).10

Пардаев Тошкентбой Ражабович. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси профессори вази фасини бажарувчи, тарих фанлари доктори. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида янги ерларнинг ўзлаштирилиши ва қишлоқ хўжалиги ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари (XX асрнинг 50-70 йиллари мисолида).....15

Холмунинов Ҳусан Эшмунинович. Термиз давлат университети жаҳон тарихи кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди. Россия империясининг мустамлакачилик сиёсатининг демографик жараёнларга таъсири (XIX аср охири XX аср бошлари. Жанубий воҳалар мисолида).....19

Бахтигул Мамадаминова. Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти миллий тадқиқот университети доценти. Ўрта Осиёда миллий-ҳудудий чегараланишнинг ўтказилиши ҳамда Хоразм республикасининг тугатилиши.....22

Ботирова Ҳалима Эшмаматовна. Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти ва Миллий тадқиқот университети “Гуманитар фанлар” кафедраси доценти в.б, Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (Phd). Жанубий вилоятларда аграр соҳа мутахассисларнинг маданий-маиший турмуш шароитини яхшилашда соғлом турмуш тарзини шакллантириш.....27

Музаффаржон Мансуров. А.Авлоний номидаги миллий-тадқиқот институти етакчи илмий ходими тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). Совет иттифоқи йилларида Ўзбекистонда туризм феноменининг маданий ходиса сифатида таҳлили30

Турсунов Анвар Сайпуллаевич. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси, Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). Мустақиллик йилларида жанубий ўзбекистон шаҳарлари шаҳарсозлик маданиятида қўлга киритилган ютуқлар38

Хидиров Холмамат Джураевич. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). Транспорт тармоқларининг сурхон воҳа иқтисодиётидаги аҳамияти.....41

Bokiyev Anvar Axmedovich. Termiz davlat universiteti O`zbekiston tarixi va manbashunoslik kafedrası o`qituvchisi, Tarix fanlari bo`yicha falsafa doktori (PhD). “2016-2022 yillarda himoyasi

e'lon qilingan PhD dissertatsiyalarida O'zbekiston tarixi davrlarining yoritilish tahlili (07.00.00 – Tarix fanlari ixtisosligi misolida)44

Менглибоев Акмал Холтўраевич. Денов тадбиркорлик ва педагогика институти тарих ва фалсафа кафедраси ўқитувчиси тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). Миллий озодлик ҳаракатининг иккинчи босқичи ва тарихий таҳлиллар (Сурхондарё округида мисолида) 49

Toshov Kamoliddin. Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasida o'qituvchisi. tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). Surxon vohasi ahlining frontdagi qahramonliklari54

Ergashev Mavlon Eshniyozovich. Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasida o'qituvchisi, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). Chag'oniyon davlatining iqtisodiy asoslari.....58

Эргашева Сайёра Абдусоатовна. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси. Сурхондарё вилояти анъанавий ҳунармандчилик артеллари турлари61

Алимухамевова Нодира Ядгаровна. Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти “Гуманитар фанлар” кафедраси катта ўқитувчиси. Янги Ўзбекистонда миллий идентиклик масалалари.....65

Саидусмонмон Шаропов Саидахмедович. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси. Бухоро амирлигининг жануби-шарқий шаҳарларида ижтимоий аҳволи.....69

Choriyev Sanjar Hamzayevich. Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasida o'qituvchisi. Boltajon Sodiqov- tarixiy va adabiy mulohaza.....73

Nazarov Otabek Muzrobovich. Termiz davlat universiteti tadqiqotchisi. “Paxta ishi”ning matbuotda yoritilishi75

Хўжанов Нуриддин Зиёдуллаевич. Самарқанд давлат университети таянч докторанти. Суғд ва Уструшона: араблар босқини арафасидаги сиёсий жараёнларда.....79

Қосимов Абдисаттор Чориевич. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси тадқиқотчиси. Сурхондарё округида қўйчилик соҳасини давлат назоратига олиш бўйича олиб борилган чора ва тадбирлари: натижалар ва муаммолар.....85

ЭТНОГРАФИЯ

Файзуллаева Мавлюда Хамзаевна. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси доценти, тарих фанлари доктори. Сурхон воҳаси аҳолиси анъанавий таомномасининг ўзига хос хусусиятлари.....90

ФАЛСАФА

Каримов Соҳибназар. Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти профессори, фалсафа фанлари доктори. Футувват фалсафий таълим сифатида95

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ҲУДУДИЙ ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ТРАНСФЕРИ МАРКАЗИ ҲАМДА СУРХОНДАРЁ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ЦЕНТРА РЕГИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ТРАНСФЕРА
ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ЦЕНТРА РАЗВИТИЯ НАУКИ И
ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИ

SURKHANDARYA REGIONAL TERRITORIAL INNOVATION ACTIVITY AND TECHNOLOGY
TRANSFER AND SURKHANDARYO SCIENTIFIC JOURNAL OF SCIENCE AND
TECHNOLOGY DEVELOPMENT CENTER

Илм келажасимиз равнақидир

СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР
SURKHANDARYO: ILM VA TAFAKKUR
СУРХАНДАРЬЯ: НАУКА И МЫШЛЕНИЕ
SURKHANDARYA: SCIENCE AND
CONTEMPLATION

Илмий мақолалар журнали

N-2 2023

«СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР» ЖУРНАЛИДА ЧОП ЭТИЛАДИГАН МАҚОЛАЛАРГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

1. Журнал тахририятига тақдим этилаётган мақолага 1) муаллиф(лар) ишлаётган муассаса раҳбариятининг йўлланма хати; 2) эксперт ҳайъати далолатномаси 2 нусхада; 3) мақола ёзилган фан йўналиши бўйича фан доктори имзолаган (имзо тегишли тартибда тасдиқланган бўлиши лозим) тақриз-тавсия илова қилинади (Изоҳ: Бу талаб четдан келадиган мақолалар учун).

2. Мақолалар ўзбек, рус ёки инглиз тилларида ёзилиши мумкин.

3. Қайси тилда ёзилишидан қатъи назар, мақолага уч тилда - ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги аннотацияси ҳамда таянч сўз ва иборалар (калит сўзлар) илова қилинади.

4. Мақола журнал тахририятига «Microsoft Word» дастурида («Times New Roman» 14 ўлчамли шрифтда, сатрлар ораси бир ярим интервалда) терилган ҳолда икки нусхада, электрон варианты (флешка ёки СБда) билан топширилади.

5. Мақоланинг умумий ҳажми (расм, жадвал ва диаграммалар билан биргаликда) 8- 10 саҳифадан, илмий хабарларнинг ҳажми 4-5 саҳифадан ошмаслиги талаб этилади. Мақоланинг бир нусхаси муаллиф(лар) томонидан имзоланади.

6. Муаллифнинг фамилияси, исми шарифи, иш жойи, лавозими, у билан боғланиш мумкин бўлган манзил (уй вахизматтелефон рақамлари, электрон почта) кўрсатилади.

7. Агар мақолага расм, жадвал, диаграмма, схема, чизма, турли график белгилар киритилган бўлса, оқ-қора рангларда чизилган бўлиши, аниқ ва равшан тасвирланиши, қисқартмаларнинг тўлиқ изоҳи ёзилиши лозим. Рангли расм, жадвал ва диаграммалари мавжуд мақолалар фақат истисно тарзида, қўшимча ҳаражатларни муаллифлар ҳисобидан қоплаш шarti билангина қабул қилиниши мумкин. Формулалар матнга махсус компьютердастурларида киритилиши керак.

8. Иқтибос олинган ёки фойдаланилган адабиёт сатр ости изоҳи тарзида эмас, балки мақола охирида умумий рўйхатда кўрсатилади. Матн ичидаги кўчирмадан сўнг иқтибос олинган асарнинг рўйхатдаги тартиб рақами ва саҳифаси квадрат қавс ичида берилади. Бу ўринда китоб, тўплам, монографиялар учун муаллифларнинг исм- фамилиялари, манбанинг тўлиқ номи, нашр кўрсаткичи (шаҳар, нашриёт ва нашр йили) кўрсатилади. Журнал мақолалари ва бошқа даврий нашрлар учун муаллифларнинг исм- фамилиялари, мақола номи, журнал номи, йили ва сони, саҳифа номери кўрсатилади.

9. Юқоридаги талабларга жавоб бермайдиган мақолалар тахририят томонидан қабул қилинмайди ва кўриб чиқилмайди.

10. Тахририятга тақдим қилинган мақола энг аввал муаллифлик нуқтаи назаридан текширилади. Матнда плагиат аниқланган тақдирда мақолани кўриб чиқиш тўхтатилади. Тахририят плагиат ҳолати аниқланган мақолалар юзасидан муаллиф фаолият юритаётган муассасага кўчириб олинган манбаларни илова қилган ҳолда ахборот юбориши мумкин. Плагиатга йўл қўйган муаллифларнинг мақолалари кейинги уч йил давомида қабул қилинмайди.

11. Муаллифлик жиҳатидан текширувдан ўтган мақола тахририят томонидан ўрнатилган тартибда тақризга берилади. Мақола тақриздан қайтгач, агар зарур бўлса, барча савол ва эътирозлар бўйича муаллифга қайта ишлаш учун тақдим этилади. Мақола нусхалари муаллифларга қайтарилмайди.

12. Ижобий тақриз олган мақола тахририят томонидан қабул қилинган саналади. Журнал тахририяти мақола матнини қисқартириш ва унга тахририй ўзгартиришлар киритишга ҳақлидир.

13. Профессор-ўқитувчилари томонидан тақдим қилинган мақолалар муайян йўналишлар бўйича тахририят аъзоларининг ёки фан докторларининг тақриз-тавсияси (тегишли тартибда тасдиқланган бўлиши лозим) асосида қабул қилинади.